TÖRTÉNELMI SZEMLE

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2021 | 1.
LXIII. ÉVFOLYAM | SZÁM

Csákó Judit
Az *Altaichi évkönyv* és a magyar krónikás hagyomány

B. Halász Éva
A békebírság

Gömöri György
Serédi Zsuzsánna és Zrínyi Ilona sírköve

Vigh Barbara
Vizsgálatok Széchenyi István gróf étkezései körül

Tamás Ágnes
Sajtószabadság és sajtóirányítás élclapokbeli megítélése
a kiegyezés első éveiben (1867–1868)

Matolcsi Réka
Egy 1903-as királysértési sajtóper tanulságai

Szabó Róbert
Az első világháborús katona-tanulók iskolai kedvezményei

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2021
LXIII. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

HU ISSN 0040-9634

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató
Nyomdai előkészítés:
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
Tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

TARTALOMJEGYZÉK

LXIII. évfolyam, 2021. 1. szám

TANULMÁNYOK

Csákó Judit • Az *Altaichi Évkönyv* és a magyar krónikás hagyomány. Megjegyzések egy historiográfiai vita margójára 5

B. Halász Éva • A békebírság 25

Gömöri György • Téves adatok 17. századi síremlékeken. Serédi Zsuzsánna és Zrínyi Ilona sírköve 43

Vigh Barbara • Vizsgálatok Széchenyi István gróf étkezései körül 49

Tamás Ágnes • Sajtószabadság és sajtóirányítás élclapokbeli megítélése a kiegyezés első éveiben (1867–1868) 75

Matolcsi Réka • „A király igazsága és a nemzet igazsága". Egy 1903-as királysértési sajtóper tanulságai 99

Szabó Róbert • Hadiérettségi, hadibizonyítvány. Az első világháborús katona-tanulók iskolai kedvezményei 119

MÉRLEG

Csorba László • „Hadd reméljük, hogy bölcsességük megszilárdítja azt, amit türelmük és hazaszeretetük elért…" Frank Tibor új könyve a kiegyezés angliai visszhangjáról 137

MEGEMLÉKEZÉS

Szarka László • Tilkovszky Loránt (1927– 2021) 147

Pritz Pál • Vida István (1940–2020) 151

TANULMÁNYOK

AZ *ALTAICHI ÉVKÖNYV* ÉS A MAGYAR KRÓNIKÁS HAGYOMÁNY
Megjegyzések egy historiográfiai vita margójára

CSÁKÓ JUDIT

THE *ANNALS OF ALTAICH* AND THE HUNGARIAN CHRONICLE TRADITION
Remarks on the Margin of a Historiographical Debate

The annals which were written in the second half of the eleventh century in the Bavarian Benedictine abbey of Niederaltaich are regarded by the historical research as one of the most important sources of information about the decades following the death of Saint Stephen and the German-Hungarian wars of the period. The debate which went on in the German historical scholarship about the origins of the annals in the last third of the nineteenth century ended without conclusion, and no attempt was made later at trying to separate from each other the different redactions of the work. While the annals are frequently cited on account of their outstanding historical importance, Hungarian medieval studies have only partially relied on the results of the German research, and paid but sporadic attention to the relation between them and the Hungarian narrative tradition. Since the opinions formulated by the research diverge from each other in several points, the paper surveys whatever can be stated with more or less certainty in those questions which are raised in connection with the textual relations between the Bavarian source and the fourteenth-century Hungarian chronicle compilation.

Keywords: medieval historiography, Annals of Altaich, fourteenth-century chronicle compilation, chronicle philology, eleventh-century German–Hungarian wars

A bajorországi Niederaltaich Móric vértanú tiszteletére szentelt bencés monostorát a 8. század első felében – valószínűleg 741-ben – alapította Odilo bajor herceg. A szerzetesház első lakói a Bodensee szigetén fekvő Reichenauból érkeztek. A későbbiekben a Karoling-dinasztia uralkodóit is szoros kapcsolat fűzte a Duna völgyében létesített egyházi intézményhez. A 10. század végén II. (Civakodó) Henrik Altaichot Frigyes salzburgi érseknek adta át. A főpap a gorzei reform jegyében szervezte újjá a szerzetesközösséget, amely az új évezred hajnalán virágzó kolostori iskolát működtetett. Bár az apátság 1033-ban leégett, a szellemi élet a későbbiekben sem szűnt meg prosperálni. Az újjáépítést követően, a 11. század második felében készült a monostor *scriptorium*ában az a részletes bejegyzései

Csákó Judit, PhD, tudományos munkatárs, BTK TTI, Középkori témacsoport. *A dolgozat az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült [befogadó intézmény: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar]. A 11–12. századi Magyarország nyugati elbeszélő forrásainak kritikai vizsgálatát az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00325/17/2) támogatta.*

miatt akár krónikának is minősíthető évkönyv, amelyet III. és IV. Henrik császárok regnálásának – s egyben a Szent István halálát követő évtizedek magyarországi trónviszályainak és német–magyar háborúinak – az egyik legjelentősebb forrásaként tart számon a történeti kutatás.[1]

Az *Altaichi évkönyv* szövegét csupán Johannes Aventinus 1517. évi másolatában ismerjük.[2] A bajor humanista – akinek a napjainkra elveszett kútfőkből is táplálkozó munkájáról: a bajor történet összegzését nyújtó *Annales Boiorum*áról alább még esik szó – a kérdéses év nyarán a Passautól északnyugatra fekvő apátságban tartózkodott, és a kolostor könyvtárában tanulmányozott régi kéziratok anyagát felhasználva két másolatgyűjteményt is összeállított.[3] A most szóban forgó, összesen 106 *folió*ból álló kötet (München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 966.)[4] jelentős hányadát a fuldai és az altaichi évkönyvek szövegei töltik ki (a másoló részint maga Aventinus, részint titkára volt). Forrásaink nem folytatólagosan szerepelnek az összeállításban. Az altaichi feljegyzések 708 és 896 között csupán kivonatosan olvashatók: az *excerptum*ok a Keleti Frank Birodalom hagyományosan

1 W[ilhelm] Störmer: Niederaltaich. In: *Lexikon des Mittelalters.* I–X. München–Zürich, 1980–2000. (= LexMA) VI. 1137–1338. A forrásról lásd Kristó Gyula: Altaichi Évkönyv. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál – Makk Ferenc. Bp., 1994. 41.; Graeme Dunphy: Annales Altahenses. In: *Encyclopedia of the Medieval Chronicle.* I–II. Ed. Graeme Dunphy. Leiden, 2010. (= EMCh) I. 53–54. Az 1038–1064 közötti időszak eseménytörténete vonatkozásában lásd Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt.* I–II. Bp., 1899. [2. jav. kiad., reprint: 1984.] I. 72–113.; Gábor Varga: *Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpáden zwischen Ahnlehnung und Emanzipation.* München, 2003. (Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts München 49) 99–130. Az 1038–1046 közötti periódus forrásainak kritikai értékelése, valamint Péter és Aba uralmának megítélése kapcsán Gerics József és Kristó Gyula folytattak egymással parázs vitát a *Magyar Könyvszemle* hasábjain. Lásd Gerics József: Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája. I–II. *Magyar Könyvszemle* 98 (1982) 186–197., 299–313.; Kristó Gyula: Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan. I–II. *Magyar Könyvszemle* 100 (1984) 159–175., 285–299.; Gerics József: A Pseudo-Isidorus-gyűjtemény szövegei és a 11. század első felének magyarországi társadalmi ideológiája. (Válasz Kristó Gyulának.) *Magyar Könyvszemle* 101 (1985) 159–170.; Kristó Gyula: Gellért püspök, valamint Péter és Aba Sámuel királyok viszonyának kérdéséhez. (Válasz Gerics Józsefnek.) *Magyar Könyvszemle* 101 (1985) 170–180. A témához lásd továbbá Galambosi Péter: I. András trónra lépése a magyar írott hagyományban. In: *Magister historiae.* III. *Válogatott tanulmányok a 2016-ban és 2017-ben megrendezett középkorral foglalkozó, mesterszakos hallgatói konferenciák előadásaiból.* Szerk. Borbás Benjámin – Kozák-Kígyóssy Szabolcs László. Bp., 2019. 35–56.; Thoroczkay Gábor: *A középkori Magyarország. Állam és ideológiák.* Bp., 2020. 77–84.

2 Az e kéziraton alapuló szövegkiadást lásd Annales Altahenses maiores. Ed. Wilhelmus de Giesebrecht – Edmundus L. B. ab Oefele. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores.* I–XXXVIII. Hannoverae–Lipsiae, 1826–2000. (= MGH SS) XX. 1868. 772–824., illetve *Annales Altahenses maiores.* Ed. Wilhelmus de Giesebrecht – Edmundus L. B. ab Oefele. Hanoverae, 1891. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae historicis separatim editi [= MGH SS rer. Germ.] 4.) A továbbiakban utóbbi kiadást idézem. A magyar vonatkozású részletek magyar fordítását lásd Altaichi Évkönyv. Ford., bev. jegyz. Makk Ferenc. In: *Az államalapítás korának írott forrásai.* Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1999. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár [= SzKK] 15) (= ÁKÍF) 237–256. Az 1050–1065 közötti magyar vonatkozású passzusokat közli: Altaichi Évkönyvek. [Ford., bev. jegyz. Makk Ferenc.] In: *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről.* Szerk. Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor. Szeged, 2006. (SzKK 22) 70–84.

3 *Annales Altahenses maiores,* VI. 1. j. [Wilhelm von Giesebrecht bevezető tanulmánya.]

4 A kézirat online formában is elérhető a Bajor Állami Könyvtár digitális gyűjteményében: https://daten.digitale-sammlungen.de/0009/bsb00092820/images/index.html?fip=193.174.98.30&id=00092820&seite=1. (A letöltés ideje: 2020. március 8.)

Fuldához kapcsolt, 714 és 901 között adatokat tartalmazó évkönyveinek[5] megfelelő szakaszai közé ékelődnek. Kútfőnk anyaga 899-től teljes(nek tekinthető), ám az 1073-ig ívelő textust többször is megszakítják oklevélmásolatok és különféle töredékek (például a monostor 13. századi szerzetesének, majd apátjának, Altaichi Hermann-nak[6] a krónikájából származó részletek). A 68–69. *folió*kon található szöveget a szakirodalom *Annales Altahenses breves*ként[7] jelöli meg, ám nem tekint rá önálló forrásként: bár felmerült lehetőségként, hogy egy korai, a részletesebb elbeszélés magvát képező évkönyvváltozattal lehet dolgunk, a rövid variánst – amely egyébként 741 és 1039 között tartalmaz adatokat – Aventinus saját kivonataként kell értékelnünk. [8]

Több mint három évszázaddal később Wilhelm von Giesebrecht volt az, aki a 16. századi historikus által ismert és használt történeti forrást a kutatás számára újra felfedezte. Mivel Aventinus másolata kezdetben nem állt rendelkezésére, a szöveget az *Annales Boiorum* nyomán kísérelte meg rekonstruálni, amely kétségtelenül kiaknázta a 11. századi kútfő anyagát. Az izgalmas kísérletbe további, a niederaltaichi feljegyzésekre ugyancsak támaszkodó történeti munkákat is bevonhatott: a passaui őrkanonok, Johannes Staindel 1518 előtt készült *Chronicon generaléj*át,[9] valamint a jezsuita Andreas Brunner bajor történetét[10] a 17. század első feléből. Giesebrecht kötetének 1841. évi megjelenését[11] követően csaknem harminc évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy Aventinus lappangó másolata előkerüljön: 1867-ben Edmund von Oefele azzal kereste fel a történészt, hogy az évkönyv 16. századi átiratát megtalálta dédapja, a bajor történeti forrásokat a *Rerum Boicarum scriptores* két kötetében közrebocsátó Andreas Felix von Oefele hagyatékában.[12] Kútfőnk *Monumenta Germaniae Historica*-beli kiadásai már az 1517. évi kézirat alapján készülhettek 1868-ban, majd 1891-ben.[13]

Az *Altaichi évkönyv* keletkezésével kapcsolatos kérdések a 19. század végén jelentősebb mértékben foglalkoztatták a szakmai közvéleményt: több, egymással ellentétes vélekedés is napvilágot látott a filológiai irodalomban, egyes problémák pedig ma sem tekinthetők

5 A Fuldával való kapcsolat nem igazolható. A forrást röviden ismerteti Graeme Dunphy: Annales Fuldenses. In: EMCh I. 65–66.

6 Alheydis Plassmann: Hermann of Niederaltaich [Hermannus abbas Altahensis]. In: EMCh I. 779–780.

7 *Repertorium „Geschichtsquellen des deutschen Mittelalters”.* Ed. Bayerische Akademie der Wissenschaften. Http://www.geschichtsquellen.de/werk/178. (A letöltés ideje: 2020. március 8.)

8 A kódex részletes ismertetését lásd *Annales Altahenses maiores,* V–XI. [Wilhelm von Giesebrecht bevezető tanulmánya.] Az *Altaichi évkönyv*höz lásd továbbá *Repertorium „Geschichtsquellen”*. Http://www.geschichtsquellen.de/werk/177. (A letöltés ideje: 2020. március 8.)

9 Joannis Staindelii presbyteri Pataviensis Chronicon generale. In: *Rerum Boicarum scriptores.* I–II. Ed. Andreas Felix Oefelius. Augusta Vindelicorum [Augsburg], 1763. I. 417–542. A krónikással és művével kapcsolatban lásd *Repertorium „Geschichtsquellen”*. Http://geschichtsquellen.de/autor/4831#lit, http://geschichtsquellen.de/werk/4418. (A letöltés ideje: 2020. március 8.)

10 Andreas Brunner: *Annales virtutis et fortunae Boiorum.* I–III. Monachii [München], 1626–1637. A történetíró életére lásd Hans Dachs: Brunner, Andreas. In: *Neue Deutsche Biographie.* II. Berlin, 1955. 681–682.

11 *Annales Altahenses, eine Quellenschrift zur Geschichte des XI. Jahrhunderts.* Aus Fragmenten und Excerpten hergestellt von Wilhelm von Giesebrecht. Berlin, 1841. 2–9.

12 Wilhelm Wattenbach: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter.* I–II. Berlin, 1877–1878. [4. átdolg. kiad.] II. 20.

13 Lásd fentebb, 2. j.

megnyugtató érvénnyel tisztázottnak. A következőkben csupán a lényegesebb állásfoglalások rövid összegzésére szorítkozom.

A forrást elsőként behatóan tanulmányozó Giesebrecht a szöveg két egységét különítette el. Az 1032-ig terjedő első redakciót – amelynek fő forrásait a *Hildesheimi* és az elveszett *Hersfeldi évkönyvek*ben látta – a Godehard apát idejében (996–1022), Altaichban tanulmányokat folytató hildesheimi kanonoknak, Wolfhernek tulajdonította. Utóbbi nevéhez fűződik egyébként a később hildesheimi püspökké lett Godehard *vitá*jának elkészítése. Az évkönyv második, 1073-ig ívelő része Giesebrecht feltevése szerint 1073–1076 között kerülhetett lejegyzésre a niederaltaichi közösség egy szerzetese tollából. (A történész feleleventette Aventinus nézetét is, aki a krónikást Vencel apáttal vélte azonosíthatónak: mivel utóbbi 1069-ben távozott az élők sorából, az esetleges szerzősége esetén rögtön egy, az elbeszélést 1073-ig folytató *continuator*ral is számolnunk kellene.)[14] A kritikai kiadás előszavában megfogalmazott téziseket először Ernst Ehrenfeuchter tette bírálat tárgyává. Nem tartotta igazolhatónak elődje nézetét, miszerint 1032-nél cezúrát kellene látnunk az évkönyv szövegében: vitatta, hogy a hildesheimi *annales* hatása teljes egészében megszűnne a jelzett évnél, és Wolfher szerzőségét sem gondolta egyébnek légből kapott teóriánál. Ehrenfeuchter azzal számolt, hogy a forrást teljes terjedelmében egyetlen szerző alkotásának kell tekintenünk, aki nem sokkal 1073 után írta meg – számos egyéb, a filológiai dolgozatban egyenként is számba vett kútfő tanúságának felhasználásával – krónikáját.[15] Heinrich Kitt a két egymásnak ellentmondó elképzelés egyikét sem vélte teljes mértékben helytállónak. Vizsgálata során az évkönyv textusában hosszabbrövidebb egységeket különített el egymástól: elmélete szerint ezeket a részeket dolgozta egybe egy, az 1070-es években működő szerkesztő.[16] A nézetnek Thomas Lindner mondott ellent, aki visszatért Giesebrecht álláspontjához, miszerint az *Altaichi évkönyv* két fázisban keletkezhetett; elődjétől eltérően azonban nem 1033-tól, hanem 1060-tól számolt egy második annalista működésével. Véleményét arra alapozta, hogy az 1040-től önálló és részletes tudósításokat tartalmazó művet mindenképpen olyan szerzőknek kell tulajdonítanunk, akik kortársként adtak hírt az életükben lezajlott eseményekről. Egy, az 1073–1076 közötti időszakban működő krónikás nem számolhatott volna be az évkönyvünkéhez hasonló részletességgel a három évtizeddel korábban zajlott történésekről: a III. Henrik uralmának idejére vonatkozó közléseket ennek megfelelően 1060 táján jegyezhették le. Az adott évvel Lindner szerint az elbeszélés fókusza is megváltozik, és *annales* a birodalom helyett az egyházra koncentrál.[17] A vitához – az elemzésbe a magyar adatokat is bevonva – később Heinrich Zeissberg és Otto Rademacher is hozzászóltak. Előbbi elvetette a Lindner javasolta cezúrát, és Kitt álláspontjához közeledve úgy vélekedett, hogy az évkönyv előt-

14 *Annales Altahenses maiores,* XI–XVII. [Wilhelm von Giesebrecht bevezető tanulmánya.]

15 Ernst Ehrenfeuchter: *Die Annalen von Niederaltaich. Eine Quellenuntersuchung.* Göttingen, 1870.

16 Heinrich Kitt: Die Entstehung der Altaicher Annalen. In: *Untersuchungen zur mittlern Geschichte.* Ed. Max Büdinger. Leipzig, 1871. 53–102.

17 Thomas Lindner: Ueber die Annalen von Nieder-Altaich. *Forschungen zur deutschen Geschichte* 11 (1871) 529–560. Az addig megfogalmazott szakirodalmi álláspontokat összegzi H[einrich] Zeissberg: Über das Verhältniss der ungarischen Chroniken zu den Annales Altahenses. *Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien* 26 (1875) 491–494.

tünk ismert szövege több redakció egybeszerkesztése révén keletkezett (az egyes szövegrétegek egymástól való elkülönítését ugyanakkor kevés sikerrel kecsegtető vállalkozásnak ítélte).[18] Az eddig ismertetett álláspontoktól Rademacher nézetei sem látszanak lényegesen különbözni. Az elbeszélésnek az 1040–1045/1046 közötti értesüléseire koncentráló írásában azzal számolt, hogy az 1054-től önállóvá váló *Annales Altahenses* a mondott évig különböző források tanúságait gyúrja egybe.[19]

A kútfő 889 és 1065 között rögzít magyar vonatkozású híreket.[20] A hazai medievisztika érdeklődésére – az 1041-től jelentkező önálló értesülések kimagasló forrásértéke mellett – a 14. századi krónikakompozícióval[21] mutatott szövegösszefüggései miatt is számot tarthat. A bajor évkönyv és a magyar elbeszélő hagyomány kapcsolatára a német kutatás korán ráirányította a figyelmet. Az *Annales Altahenses* kiadója, Giesebrecht még csupán egyetlen megjegyzés erejéig jelezte, hogy a bajor forrás Magyarországon sem maradt ismeretlen: Kézai Simon *gestá*ja[22] vagy a Thuróczy-krónika a német elbeszélés egyértelmű hatásáról árulkodnak.[23] Heinrich Zeissberg végezte el elsőként az *Altaichi évkönyv* és a magyar krónikák[24] azon részleteinek összehasonlítását, amelyek a Szent István halála utáni trónharcokra vonatkoznak. Megállapította egyfelől, hogy a szövegkapcsolat az 1041/1042–1046 közötti események előadására korlátozódik. Levonta másfelől a következtetést, hogy a krónikakompozíció, Kézai magyar története és a 14. századi mesterdalnok, Mügeln Henrik a magyar szerkesztésekből táplálkozó *Ungarische Chronik*ja (és *Rímes Krónikáj*a)[25] alighanem egy közös forrás nyomán adnak hírt III. Henrik magyarországi hadjáratairól. A hipotetikus kútfő azonban nem lehet azonos magával az *Altaichi évkönyv*vel: Zeissberg gyanúja szerint talán egy olyan korai szövegről lehet szó, amelynek tanúságát a niederaltaichi szerzetesek maguk is kiaknázták.[26] Ezt a gondolat-

18 Zeissberg: Über das Verhältniss, 508., 511.

19 Otto Rademacher: Zur Kritik Ungarischer Geschichtsquellen. II. Die Ungarischen Chroniken und die Altaicher Annalen. *Forschungen zur deutschen Geschichte* 25 (1885) 406. Az évkönyvhoz lásd még Alphons Lhotsky: *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs.* Graz–Köln, 1963. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband 19) 173.

20 *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI.* I–IV. Ed. Albinus Franciscus Gombos [– Csaba Csapodi]. Bp., 1937–1943. [Reprint: Bp., 2005–2011.] I. 205. sz.

21 A Szent István halála utáni trónharcokról beszámoló krónikafejezeteket lásd Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. [Ed. Alexander Domanovszky.] In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* Ed. Emericus Szentpétery. I–II. Bp., 1937–1938. [Reprint: Az utószót és a bibliográfiát összeállította Szovák Kornél – Veszprémy László. Bp., 1999.] (= SRH) I. 323–343.

22 Simonis de Kéza Gesta Hungarorum. [Ed. Alexander Domanovszky.] In: SRH I. 129–194.

23 *Annales Altahenses maiores,* XVII–XVIII. [Wilhelm von Giesebrecht bevezető tanulmánya.]

24 A magyar krónikákról szerzőnk Ottokar Lorenz összefoglaló munkájának függeléke nyomán tájékozódik. Lásd Ottokar Lorenz: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter seit der Mitte des dreizehnten Jahrhunderts.* I–II. Berlin, 1886–1887. I. 336–345. [Anhang über ungarische Geschischtsquellen.]

25 Chronicon Henrici de Mügeln Germanice conscriptum. [Ed. Eugenius Travnik.] In: SRH II. 87–223.; Chronicon rhythmicum Henrici de Mügeln. [Ed. Alexander Domanovszky.] In: SRH II. 225–272.; Domanovszky Sándor: Mügeln Henrik német nyelvű krónikája és a Rímes krónika. *Századok* 41 (1907) 20–35., 119–142. A két szöveg keletkezésére lásd újabban Bagi Dániel: Az oroszlán, a sas, a szamár és az Igaz Mester. Mügelni Henrik két magyar krónikájának keletkezési körülményei. *Századok* 152 (2018) 591–622.

26 Zeissberg: Über das Verhältniss, 496–505.

menetet vitte tovább Rademacher, aki további argumentumokat is hozott amellett, hogy az *Altaichi évkönyv* és a magyar krónikák egymással párhuzamba állítható szakaszai ugyanabból a tudósításból, egy azóta elveszett német beszámolóból meríthették értesüléseiket. Utóbbi középpontjában III. Henrik Orseolo Péter megsegítésére indított katonai akciói állhattak, és elbeszélése alkalmasint megszakadhatott 1046-nál: az adott évet követően az *Annales Altahenses* és a magyar források szövegösszefüggései ugyanis nem mutathatók ki. A hipotézist, hogy létezhetett az *Altaichi évkönyv* által fenntartott tudósításnál részletesebb előadás is a német királynak a magyarországi trónharcokba történt beavatkozási kísérleteiről, Aventinus történeti munkája is alátámasztani látszik: az *Annales Boiorum* az események kapcsán több, a niederaltaichi beszámolóban fel nem lelhető közlést is tartalmaz.[27]

A magyar történet kútfőinek 1880-ban vékonyka kötetet szentelő Marczali Henrik figyelmét felkeltette a Giesebrecht kiadásában publikált forrás. A bajor évkönyvnek a magyar hagyománnyal mutatott kapcsolatát munkájában ugyanakkor csupán annyiban érintette, hogy leszögezte: Kézai Simon nem használhatta önállóan a német beszámolót. A hun–magyar történet szerzője előtt egy korábbi – magyarországi – szerkesztésnek kellett feküdnie: ebbe a változatba már beépült az *Annales Altahenses* tanúsága.[28] Az V. László udvari papja által lejegyzett elbeszélést önálló dolgozatban vizsgáló Domanovszky Sándor ugyanezen álláspont mellett fejtette ki érveit több mint két évtizeddel később. Elődje megállapításaihoz hozzáfűzte: Kézai forrása alkalmasint egy korai *gesta*szöveg lehetett. Teóriája értelmében az altaichi hagyományból táplálkozó redakció esetleges I. András-kori keletkezése magyarázhatná annak tényét, hogy az évkönyv szövegét a Vazul-fiak udvarában alkotó krónikás csupán 1046-ig aknázta ki.[29] A kérdéshez utóbb a Szent László-kori ős*gestát* hipotetizáló Hóman Bálint is hozzászólt. A német kutatás eredményeivel is szembehelyezkedett, amikor úgy értékelte: a bajor forrás egészen 1063-ig hatást gyakorolhatott az általa a 11. század végére datált első magyarországi *gesta*fogalmazatra (álláspontját szövegpárhuzamok sorával igyekezett alátámasztani). Kiemelte ugyanakkor azt is, hogy a kölcsönhatásnak kétirányúnak kellett lennie, és a niederaltaichi monostorban keletkezett beszámoló hátterében is számolnunk szükséges magyar földről érkezett értesülésekkel. Utóbbiakat azonban szóbeli természetűeknek kell sejtenünk: a hírek talán András király környezetéből érkezhettek Bajorországba – az uralkodó hitvese, Anasztázia még férje halála előtt osztrák földre menekült gyermekeivel –,[30] ám Hóman felhívta a figyelmet a Salamont a trónjára segítő német sereg vezérének, II. (Nordheimi) Ottó bajor hercegnek[31] az altaichi apátsághoz fűződő szoros kapcsolatára[32] is. Felvetésével elfogadta Giesebrecht elméletét, amely szerint az *annales* 1033–1073 közötti szakaszára egységes

27 Rademacher: Zur Kritik Ungarischer Geschichtsquellen, 397–406.

28 Marczali Henrik: *A magyar történet kútfői az Árpádok korában.* Bp., 1880. 42–43.

29 Domanovszky Sándor: *Kézai Simon mester krónikája. Forrástanulmány.* Bp., 1906. 98–104.

30 Anasztázia Melkben élvezte I. (Bátor) Ernő osztrák őrgróf vendégszeretetét. Lásd Pauler: *A magyar nemzet története,* I. 107.; Wertner Mór: *Az Árpádok családi története.* Nagybecskerek, 1892. (Történeti nép- és földrajzi könyvtár 51) 120.

31 Szerepére lásd Pauler: *A magyar nemzet története,* I. 111.

32 „Hoc anno abbatia Altahensis in beneficium datur Otoni duci Baioarico, quod mox multi coepereunt opinare et dicere, qui non ei cessurum esset prospere." *Annales Altahenses maiores,* 71. (1065. év.)

redakcióként kellene tekintenünk.[33] Ifj. Horváth János lényegében Domanovszky tézisét vitte tovább, amikor az évkönyvet az I. András korára datált – általa egyébként Miklós püspöknek tulajdonított – ős*gesta* forrásaként mutatta be.[34] A Hómannak a Szent László-kori *gestá*ról vallott téziseivel polemizáló, az első szerkesztést Salamon korába helyező Gerics József elvetette, hogy az *Altaichi évkönyv* 1051–1063 közötti értesüléseinek hatása kimutatható volna a krónikakompozíció anyagában. Úgy vélekedett, hogy az Árpádok bajor tudósításból merítő történetírójának nem állhatott rendelkezésére az *annales* teljes szövege: az általa használt variáns csupán 1046-ig tartalmazhatott adatokat.[35] A szakirodalomban nem talált különösebb visszhangra Csóka J. Lajos teóriája, amely az eddig ismertetett véleményekkel ellentétben nem számolt a bajor kútfőnek a magyar hagyományra gyakorolt hatásával. A bencés filológus ellentétesen képzelte el a szövegátvétel irányát: az 1060-as években lejegyzett – a hipotézise értelmében Pannonhalmáról eredeztethető – őskrónikát tekintette a bajor beszámoló forrásának.[36] Abban, hogy a niederaltaichi szerzetesek érdeklődést tanúsítottak Magyarország iránt, a türingiai származású szentnek, Remete Günthernek lehetett szerepe. A forrásokban Gizella királyné rokonaként megjelölt Günther – akiről tudjuk, hogy többször is megfordult I. István udvarában – Altaichban volt szerzetes, mielőtt a Ranzingen-hegyen remeteséget alapított volna.[37] Csóka úgy vélekedett, hogy ő lehetett az, aki egykori közösségének elsőként adott hírt a Kárpát-medencének az ezredfordulón a kereszténységet felvett államáról. Az altaichi és a magyar bencések kapcsolata Günther 1045-ben bekövetkezett halálát követően is élénk maradhatott.[38] A kérdéshez utóbb Kristó Gyula is hozzászólt. A probléma részletekbe menő vizsgálata nélkül ő egyfelől úgy foglalt állást, hogy az évkönyvet nem egy korai *gesta*szöveg, hanem az általa a 12–13. század fordulójára datált krónikaredakció (az úgynevezett keresztény magyarok *gestá*ja)[39] forrásának kell tekintenünk. Elfogadta másfelől Hóman Bálint feltevését, miszerint az altaichi feljegyzéseknek a magyarországi szerkesztésekre gyakorolt

33 Hóman Bálint: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói. Forrástanulmány.* Bp., 1925. 81–85. Az Altaichba érkezett magyar eredetű információk szóbeli természetével kapcsolatos álláspontját utóbb Váczy Péter is elfogadta. Lásd Váczy Péter: A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben. Forráskritikai tanulmány. *Levéltári Közlemények* 18–19 (1940–1941) 307–308.

34 Ifj. Horváth János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái.* Bp., 1954. 291–292., 312.

35 Gerics József: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái.* Bp., 1961. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22) 46–52., 70.; Uő: Domanovszky Sándor, az Árpád-kori krónikakutatás úttörője. *Századok* 112 (1978) 236–245.

36 Hasonló feltevést fogalmazott meg korábban Győry János – aki a Domanovszky által sejtett I. András-kori ősgestában vélte felfedezni az *Altaichi évkönyv* forrását – vagy a magyar elbeszélő hagyományt rendkívül bonyolult rendszerben vizsgáló Carlile Aylmer Macartney. Lásd Győry János: *Gesta regum – gesta nobilium. Tanulmány Anonymus krónikájáról.* [Turóczi-Trostler József előszavával.] Bp., 1948. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 19) 73–74.; Carlile Aylmer Macartney: *The Medieval Hungarian Historians. A Critical and Analitical Guide*. Cambridge, 1953. 16–22.

37 Körmendi Tamás: Remete Günther és Magyarország. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 22 (2010) 3–4. sz. 5–22.

38 Csóka J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században.* Bp., 1967. (Irodalomtörténeti könyvtár 20) 347–356.

39 A Riccardus-jelentésben *Gesta Ungarorom christianorum*ként megjelölt szöveg mibenlétével kapcsolatban újabban lásd Buják Gábor: Keresztény magyarok gesztája. In: *Interdiszciplinaritás a Kárpát-medencében.* I. *Külhoni magyar doktorandusz-hallgatók konferencia-előadásaiból.* Bp., 2019. (Concordia Regionum 1) 407–424.

hatása nem szűnik meg 1046-nál: a párhuzamok 1063-ig folytatódnak.[40] Az *annales* magyar értesüléseinek lehetséges eredetével kapcsolatban azt a gyanút is megfogalmazta, hogy a hírek – legalábbis részben – Gizellától származhattak: a megözvegyült királynéról tudjuk, hogy visszatért szülőföldjére, Bajorországba.[41] A magyarországi történeti hagyomány korai fejlődését vizsgálva Veszprémy László is kitért a német forrás és krónikáink összefüggéseire. Elfogadta egyfelől a feltételezést, miszerint az évkönyv szóbeli híradásokból – vélhetőleg I. András környezetéből érkezett tudósításokból – táplálkozhatott. Másfelől úgy vélte, hogy a krónika információi hamar visszajuthattak Magyarországra, és beépülhettek a krónikatörzsbe. Erre valószínűleg még a IV. Henrik pártfogását élvező Salamon halála előtt (ám mindenképpen 1108 előtt, amikor V. Henrik Álmosnak nyújtott fegyveres segítséget) sor kerülhetett. Annak lehetőségét, hogy az Árpádok történetírója az 1046 utáni események vonatkozásában is merített az évkönyvből, nem vetette el, ám hangsúlyozta, hogy a két szöveg közötti kapcsolat a jelzett dátumot követően jóval kevésbé szoros.[42]

Szakirodalmi áttekintésünk végére érve a következőket állapíthatjuk meg: az érdeklődés, amelyet a német (és osztrák) medievisztika a szöveg Aventinus-féle másolatának felfedezését követően tanúsított az *Altaichi évkönyv* iránt, hamar alábbhagyott. A forrás keletkezésével kapcsolatban a 19. század utolsó harmadában folytatott vita lezáratlan maradt: a filológiai kutatás a későbbiekben sem vállalkozott – lexikai-stilisztikai vizsgálat révén – az *Altaichi évkönyv* redakcióinak egymástól való elkülönítésére, az eltérő forrásokból származó szövegegységek elválasztására. A hazai szakirodalom a német forráskutatás megállapításaira csupán részben támaszkodott, és a kiemelkedő forrásértéke miatt egyébként számos alkalommal citált évkönyv és a magyar elbeszélő hagyomány viszonyával is csak érintőlegesen – egyéb problémák vizsgálata során – foglalkozott. Mivel a fentebb összegzett vélekedések több ponton is eltérnek egymástól, a következőkben újra körbejárom, mit jelenthetünk ki több-kevesebb bizonyossággal azokról a kérdésekről, amelyek a bajor kútfő és a magyar krónikák között mutatkozó szövegpárhuzamok nyomán felmerülnek.

Elsőként is leszögezhetjük: egyértelműen – vagy legalábbis majdnem egyértelműen – eldöntöttnek kell tekintenünk a szövegátvétel irányának kérdését. Nem adhatunk hitelt annak a Csóka J. Lajos által (is) vallott teóriának, miszerint a német tradíció magyarországi ismeretével nem kell számolnunk, és a szövegösszefüggések – az elmélet szerint legalábbis – (kizárólag) azzal magyarázhatók, hogy az altaichi szerzetesek egy korai magyarországi szerkesztésből merítették információikat.[43] Azt, hogy a bajor hagyomány hatást gyakorolt az Árpádok udvarában keletkezett *gestá*ra, már csupán tartalmi okoknál fogva is bizonyosnak kell tartanunk. Kevés kétség férhet hozzá: a krónikakompozíciónak a Szent

40 Kristó Gyula: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig.* Bp., 1994. (Irodalomtörténeti füzetek 135) 100–102.; Uő: *Magyar historiográfia.* I. *Történetírás a középkori Magyarországon.* Bp. 2002. 44., 46–47.

41 Kristó: Források kritikája, [II.] 292–295.

42 Veszprémy László: Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez. *Századok* 138 (2004) 338–341. Lásd még uő: *Történetírás és történetírók az Árpád-kori Magyarországon (XI–XIII. század közepe)/History writing and historians in Hungary during the Reign of the Arpad Dynasty (Eleventh – Mid Thirteenth Century).* Bp., 2019. (Rerum fides 2) 74–79.

43 Csóka teóriájának cáfolatára lásd Kristó Gyula: Legitimitás és idoneitás. Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz. *Századok* 108 (1974) 587–589.

István halála utáni trónharcokról beszámoló fejezetei számára egy olyan szöveg szolgált forrásul, amelynek nem Orseolo Péter vagy Aba Sámuel, hanem III. Henrik volt a központi alakja. Az állítás alátámasztására legyen itt most elegendő azt megemlíteni, hogy a magyar krónikába a német elbeszélésnek a császár tartózkodási helyét rögzítő értesülései is beszivárogtak: megtudhatjuk, hogy az uralkodó Kölnben ülte meg 1042 húsvétját,[44] 1044 őszén pedig Regensburgba tért vissza magyarországi hadjáratáról.[45] Ráadásul a krónikakompozíció 76. fejezete meg is jelöli német forrását *(tradunt autem Teutonici)*.[46] Bár a kérdéses részlet nyomán szóbeli híradások felhasználására is gyanakodhatnánk, ezzel a feltételezéssel semmiképpen sem elégedhetünk meg. A két textust összevetve nem lehet kérdéses, hogy az 1040-es évek történéseinek az *Altaichi évkönyv*ben elbeszélt históriája épült be – kivonatos és átdolgozott formában – a *gesta*ba, amely a bajor tradíció ötvözte a magyar hagyománnyal. A probléma azonban csupán látszólag egyszerű.

Ha elfogadjuk az *Altaichi évkönyv*nek a magyar elbeszélő hagyományra gyakorolt hatását, rögtön fel kell tennünk két további kérdést. Firtathatjuk egyfelől – ahogyan azt meg is tette a medievisztika –, hogy mikor kerülhettek be az *annales* adatai a krónikakompozíció anyagába. Vizsgálnunk kell másfelől – amint arra szintén tett kísérletet a középkorkutatás –, hogy meddig szükséges kapcsolatot sejtenünk krónikáink és a bajor kútfő között. Az előbbi kérdésre már csupán azért is nehéz volna megnyugtató választ találni, mert a krónikakompozíció szövegrétegeinek egymástól való elkülönítése – mindeddig legalábbis – megoldhatatlan problémának bizonyult filológusaink számára. Az ős*gesta* lejegyzésének lehetséges idejével kapcsolatban több – egymásnak ellentmondó – hipotézis is napvilágot látott, és azt illetően sem uralkodik konszenzus a szakirodalomban, hogy mikor készülhettek el az egyes krónikafolytatások, és hány átdolgozással szükséges számolnunk az V. István-kori szerkesztést megelőzően.[47] Az alábbiakban három tényezőt szeretnék kiemelni, amelyet egy válaszadási kísérlet során mérlegelnünk szükséges.

a) Egyfelől az újabb kutatások fényében aligha tarthatjuk elfogadhatónak Domanovszky Sándor teóriáját, amelynek értelmében a német hagyomány elemei már I. András korában beszivároghattak egy krónikaredakcióba. A medievisztika napjainkban hajlik arra a feltevésre, hogy a krónikaírás kezdeteit a 11. század végére vagy a 12. század elejére kell

44 Chronici Hungarici compositio, 327. Vö. *Annales Altahenses maiores,* 31.

45 Chronici Hungarici compositio, 333. Vö. *Annales Altahenses maiores,* 87.

46 Chronici Hungarici compositio, 331. Lásd pl. Kristó: *A történeti irodalom Magyarországon,* 102.

47 Az elméletekről áttekintést nyújt Benei Bernadett: Krónikafolytatások a 13. század elején? Historiográfiai áttekintés. In: *Micae mediaevales* III. *Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról.* Szerk. Gál Judit et al. (ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola. Tanulmányok – Konferenciák 6) Bp., 2013. 117–131.; Thoroczkay Gábor: A magyarországi legendairodalom és történetírás a 14. század közepéig. In: uő: *Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák.* Bp., 2016. 184–208. [Eredeti megjelenés in: *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére.* Szerk. Horn Ildikó et al. Bp., 2016. 35–41.]

helyeznünk: az első *gesta*szöveg Szent László[48] vagy Kálmán udvarában[49] jöhetett létre. Veszprémy László úgy fogalmaz, legkorábban Salamon idejében számolhatunk egy korai krónikásmű keletkezésével: megelőzőleg legfeljebb tömör történeti feljegyzések készülhettek.[50] Aligha kell tehát arra gyanakodnunk, hogy egy, az Aba Sámuel és Péter küzdelmeit részletesebben is előadó, a III. Henrik hadjáratai kapcsán a német hagyományból is táplálkozó elbeszélés nem sokkal az események után, már a 11. század derekán megszületett volna.

b) Fejtegetéseinkbe bevonhatunk egy további szöveget, amely segítségünkre lehet a feltett kérdés megválaszolásában. Mügeln Henrik *Ungarische Chronik*ja – amely a kutatás megállapítása szerint egy, a *Budai krónika* családjához tartozó kézirat mellett egy másik, napjainkra elveszett *gesta*szövegből táplálkozhatott[51] – fenntartott számunkra egy híradást, amelyet az *Altaichi évkönyv* egyik közlésével kell rokonítanunk.[52] A német nyelvre átültetett magyar történet szerint Péter méltatlanul bánt az özvegyen maradt Gizellával: „elvette Kesla királynétól minden birtokát és hatalmát, amije a királyságban volt, és megfosztotta minden méltóságától".[53] Mindez rímelni látszik a bajor kútfő előadására, amelyben a következőket olvashatjuk a velencei származású uralkodó eljárásáról: „Először is azokat a birtokokat, amelyeket férjétől annak életében kapott [ti. Gizella – Cs. J.], s azt a pénzt, amivel még külön rendelkezett, erőszakkal elvette tőle, s arra kényszerítette, hogy megesküdjön: a jövőben az ő engedélye nélkül senkinek semmit sem fog adni."[54] A párhuzam azért is szembeötlő, mert a két beszámoló tudósítása eltér a krónika híradásától:

48 A hipotézist újabban felveti Körmendi Tamás: Szent László horvátországi háborújáról. Az 1091. évi hadjárat történetének forráskritikai vizsgálata. *Századok* 149. (2015) 452. 31. j. A kérdéshez lásd még Bollók János: Szent Imre alakja középkori krónikáinkban. In: *Philologia nostra. Bollók János összegyűjtött tanulmányai.* Szerk. Mészáros Tamás. Bp., 2013. (Antiquitas – Byzantium – Renascentia 4) 202–204. [Eredeti megjelenés in: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Szerk. Fügedi Erik. Bp., 1986. 61–75., 309–313.]

49 Györffy György: A magyar egyházszervezés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. *A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei* 18 (1969) 224.; Kristó: *A történeti irodalom Magyarországon,* 17.; Uő: *Magyar historiográfia,* I. 30–36.; Thoroczkay Gábor: A magyar krónikairodalom kezdeteiről. In: uő: *Ismeretlen Árpád-kor,* 110–111. [Eredeti megjelenés in: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban.* Szerk. Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs, 2010. 30.]

50 Veszprémy: Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink, 337.; Uő: *Történetírás és történetírók,* 74. Az *ős*gesta Salamon-kori keltezésével kapcsolatban lásd továbbá Gerics: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink,* 30–83.; Szovák Kornél: Utószó. In: *Képes Krónika.* [Ford. Bollók János.] Bp., 2004. (Millenniumi magyar történelem. Források) 244–245. A Salamon, Szent László- és Kálmán-kori *ős*gestát valószínűsítő régibb szakirodalmi állásfoglalásokat is sorra veszi: Kristó: *A történeti irodalom Magyarországon,* 14–17.

51 Hasonló szerkesztésből, mint amiből a *Képes krónika* interpolációt is eredeztetnünk kell. Domanovszky: Mügeln Henrik, 26–35., 127–131.

52 Marczali: *A magyar történet kútfői,* 55–56.; Pauler: *A magyar nemzet története,* II. 605.; Domanovszky: Mügeln Henrik, 31.; Hóman: *A Szent László-kori,* 72., 82.; Gerics: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink,* 81.; Kristó Gyula: Szent István és családja Árpád-kori történetírásunkban. In: uő: *Írások Szent Istvánról és koráról.* Szeged, 2000. 212. [Eredeti megjelenés: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 40 (1972) 70.]

53 „... do nam er [sc. Petrus – Cs. J.] dy kungin Kesla all ir wirde und gewalt, die sie in dem reich hett, und entsaczt sie von allen ir wirdickeit." Chronicon Henrici de Mügeln, 153.

54 ÁKÍF 241. [Ford. Makk Ferenc.] „Nam unius anni tempore tractavit eam honorifice, quo peracto spatio destituit illam omni bono. Primum quidem praedia, quae a marito vivente susceperat, et pecuniam, quam seorsum habuerat, ipse vi abstulit, eamque iurare compulit, ut de residuo nihil daret cuiquam praeter suam licentiam." „... et reginae Gislae reddere cuncta, quae maritus eius idem Stephanus ei donaverat, quae iste, sicut Petrus, illi pridem abstulerat." Lásd *Annales Altahenses maiores,* 24. (1041. év), 33. (1043. év.)

utóbbi – torz hagyományt közölve – Péter nőtestvéreként jelöli meg a királynét, aki öccse hatalomra kerülésének érdekében Vazul megvakíttatásától sem riadt vissza.[55] Mivel nem szükséges azt feltételeznünk, hogy a 14. századi mesterdalnok a kérdéses ponton német forrást használt volna – magát az *Altaichi évkönyv*et vagy egyéb szöveget –,[56] a passzus nyomán azt a sejtést fogalmazhatjuk meg, hogy a Mügeln forrásául szolgáló *gesta*fogalmazat a bajor *annales* nyomán – és a krónikakompozíció előttünk ismert beszámolójával ellentétes módon – tudósított Gizella sorsáról.[57] Mindebből az következik, hogy legkésőbb arra az időre, amikorra Mügeln forrásának keletkezését helyeznünk kell, már biztosan számolhatunk a bajor *annales* adatainak magyarországi megjelenésével. A *Budai krónika* szövegéhez képest mutatott többletek – amelyek rokoníthatók a *Képes krónika* interpolációival – a német nyelvű krónikában Szent László korától 1167-ig ívelnek: a kutatás ennek nyomán egy, a 12. század végén – a 13. század elején lejegyzett *gestát* valószínűsített a német nyelvű elbeszélés szóban forgó információinak hátterében.[58] Ezen a ponton kell megjegyeznünk: Kristó – lényegében véleményének bővebb indoklása nélkül – úgy foglalt állást, hogy az *Altaichi évkönyv*et ez a Mügeln nyomán körvonalazódó, általa „keresztény magyarok *gestája*"-ként megnevezett szerkesztés aknázta ki először.[59] Nem tudunk ugyanakkor olyan argumentumról, amely kizárná, hogy a magyar krónika már ezt megelőzően kontaminálódhatott a német hagyománnyal.

c) Ugyancsak figyelmet érdemel az a tény, hogy az *Altaichi évkönyv* nem számított széles körben ismert forrásnak a középkorban.[60] Míg Giesebrecht véleménye szerint az *annales* első, 1033-ig terjedő szakasza eljuthatott Hersfeldbe vagy Hildesheimbe,[61] addig a kútfő értékesebb, önálló fogalmazatú egységei – egészen a humanista történetírásig – semmiféle hatást nem látszottak gyakorolni a német elbeszélő tradícióra. Az elbeszélés ismerete egyedül Altaich 13. századi történetírójánál, Hermann-nál mutatható ki.[62] Ezért értékelte különösen is meglepő tényként a kutatás, hogy a forrás magyar vonatkozású részletei utat törtek maguknak krónikásirodalmunkba. Amennyiben magának az *Altaichi évkönyv*nek a közvetlen befolyását feltételezzük Magyarországon (a következőkben még visszatérünk arra a kérdésre, hogy valóban így szükséges-e eljárnunk), azt a kérdést is

55 Chronici Hungarici compositio, 320., 322–323.

56 Domanovszky a Gizellával kapcsolatos adalék esetében elvetette annak lehetőségét, hogy az *Altaichi évkönyv* közvetlen hatást gyakorolt volna Mügelnre. Lásd Domanovszky: Mügeln Henrik, 31. A bajor *annales* egyébként sem számított ismert forrásnak a német területek későbbi krónikásai előtt, vö. Veszprémy: Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink, 341.

57 Kristó: Szent István és családja, 212., 224. A kérdéshez lásd továbbá Csákó Judit: Kegyes királyné vagy „roszszakarat mérgével teli vipera"? Megjegyzések Bajorországi Gizella krónikásirodalombeli portréjához. *Századok* 152 (2018) 543–590.

58 Pauler Gyula: Anonymus külföldi vonatkozásai. *Századok* 17 (1883) 108. 8. j.; Domanovszky Sándor: A Budai Krónika. *Századok* 36 (1902) 824–827.; Kristó: *A történeti irodalom Magyarországon,* 96–97.; uő: *Magyar historiográfia*, I. 44. A kérdéshez lásd még Dániel Bagi: Bemerkungen zum Grazer Handschriftenfragment der Ungarnchronik Heinrichs von Mügeln. In: *Hungary and Hungarians in Central and East European Narrative Sources (10th–17th Centuries).* Ed. Dániel Bagi et al. Pécs, 2019. 159–172.

59 Kristó: *A történeti irodalom Magyarországon,* 100–102.

60 Erre figyelmeztet Veszprémy: Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink, 341.; Uő: *Történetírás és történetírók,* 79.

61 *Annales Altahenses maiores,* XIII–XIV. [Wilhelm von Giesebrecht bevezető tanulmánya.]

62 Uo. XVII.

vizsgálnunk kell, hogy mely periódusban létesülhetett kontaktus a bencés apátság és Magyarország között. A szakirodalmi vélekedések áttekintése során már szóba került két lehetőség. Kapcsolatot teremthetett egyfelől a bajorországi egyházi intézmény és Magyarország között Remete Günther személye. A niederaltaichi monostor egykori lakójáról István király legendái is elárulják, hogy az uralkodó az ő közreműködésével alapította meg – legvalószínűbben az 1010-es évek közepe és 1023 között[63] – a bakonybéli apátságot:[64] abból azonban, hogy a közösség templomának éppen úgy Móric vértanú lett a patrónusa, mint ahogyan Niederaltaichot is a birodalmi szent tiszteletére alapították, még nem következnék teljes bizonyossággal az, hogy a két egyházi intézmény (vagy a bajorországi közösség és általában véve a magyar bencések között) valóban közvetlen összeköttetés állt volna fenn,[65] amely Günther halálát követően – vagyis az évkönyv születésének időszakában – is folytatódott. A Bajor-erdőben remeteséget alapító szent mellett még egy személyről feltételezhetjük, hogy összekötő kapocs lehetett Altaich és Magyarország között: nem másról van szó, mint Nordheimi Ottóról, aki 1065-ben az apátság kegyura lett.[66] A IV. Henrik akaratából Salamont a magyar trónra helyező sereg élén álló bajor hercegről Hersfeldi Lampert elbeszéléséből tudhatjuk meg, hogy az 1063. évi katonai akciót követően Anasztáziától – I. András özvegyétől és a gyermek király anyjától – hálaképpen értékes ajándékot kapott: az Árpádok neki adományozott fegyverét a forrás Attila kardjaként jelöli meg.[67] Mindezek nyomán az is elképzelhető volna tehát, hogy az évkönyv (valamely redakciójának) kézirata Ottó közvetítésével került a magyar királyi udvarba. Ennek valószínűségét ugyanakkor némileg csökkentheti, hogy az *annales* nem éppen a szerzetesközösség és a herceg jó kapcsolatáról látszik árulkodni: a korszak eseményeit elbeszélő krónikás meglehetősen pejoratív hangnemben szól Nordheim grófjáról.[68] Az elmondottak alapján mindenesetre inkább azt a megoldást tarthatjuk valószínűnek, hogy az altaichi bencések vezette évkönyv valamely szerkesztése már a 11. század második felében, nem sokkal a lejegyzését követően eljutott Magyarországra. Mindebből az is következik, hogy alighanem hitelt adhatunk Veszprémy László feltevésének, amely szerint a kútfő anyaga korán beépülhetett a krónikatörzsbe: a német forrást felhasználó *gestaíró* alkalmasint a 11. század utolsó évtizedeiben vagy a 12. század elején működhetett. Mivel a birodalmi monostorral maguk a császárok is jó kapcsolatot ápoltak, Veszprémy azon ötletét is érdemes fontolóra vennünk, miszerint a forrás Magyarországra kerülésében Salamon 1074 után is fennálló német összeköttetéseinek (vagy az V. Henrik pártfogását kereső Álmos kontaktusainak) lehetett szerepe.[69]

---

63 Körmendi: Remete Günther, 16.

64 Legendae s. Stephani regis. [Ed. Emma Bartoniek.] In: SRH II. 388., 422.

65 Körmendi: Remete Günther, 17.

66 *Annales Altahenses maiores,* 71., 76.

67 *Lamperti monachi Hersfeldensis opera.* Ed. Oswaldus Holder-Egger. Hannoverae–Lipsiae, 1894. (MGH SS rer. Germ. 38) 130.

68 *Annales Altahenses maiores,* 73., 77.; Ehrenfeuchter: *Die Annalen von Niederaltaich,* 91–92.; Max Manitius: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters.* I–III. München, 1911–1931. II. 397.

69 Veszprémy: Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink, 340–341. Lásd még uő: *Történetírás és történetírók,* 78–79.

A második kérdés, amelyre röviden ki kell itt térnünk, az, hogy szükséges-e – Hóman Bálint ötletének[70] megfelelően – azzal számolnunk, hogy az évkönyv 1051–1063 közötti szakasza is hatást gyakorolt a magyarországi krónikaszerkesztésekre. A kérdés részletesebb vizsgálata túlmutat jelen dolgozat keretein,[71] annyit azonban a Hóman által felsorakoztatott és a véleménye szerint párhuzamba állítható passzusokon[72] végigtekintve is leszögezhetünk: szövegszerű egyezéseket nem tapasztalhatunk az *annales* és a krónikakompozíció között (meg kell azonban jegyeznünk, hogy a *gestaíró* az 1041–1046 közötti tudósításokat is átformálja). Tartalmi egybeesések kétségkívül akadnak, ám ezek egyfelől jóval csekélyebb mértékűek, mint ahogyan azt a Szent István halála utáni trónharcokról szóló beszámolók esetében tapasztalhatjuk, másfelől pedig – egyes esetekben – szükségszerűek is lehetnek, hiszen forrásaink azonos eseményekről számolnak be. Létezik olyan szakirodalmi álláspont, amely a német és a magyar forrásban jelentkező azonosságokra eltérő magyarázatot kínál, mint az évkönyv megfelelő szövegegységének a krónikás által történt kiaknázása.[73] Horváth János a krónikának az oklevelek szövegére emlékeztető szóhasználata – elsősorban az *anathema*-formula jelentkezése – miatt jutott arra a következtetésre, hogy a *gestaí*rónak, aki az 1051–1052. évi német hadjáratok és azt néhány évvel követő békekötés históriáját írásba foglalta, a megállapodásnak a német uralkodói kancellárián megfogalmazott textusa állhatott a rendelkezésére.[74] A gondolatmenetet Gerics József vitte tovább: szerinte az *Altaichi évkönyv* és a krónikakompozíció előadásainak hasonlósága[75] abból fakadhat, hogy mindkét forrás szerzője az említett – hipotetikus – békeokmányból merített. Az elmondottakhoz Gerics azt is hozzátette: a narratív kútfőknek a hadi eseményekkel kapcsolatos elbeszéléseit már kevésbé tartja egymással

70 Hómant megelőzően – a kérdés részletesebb tárgyalása nélkül – Marczali Henrik is számolt egyébként az évkönyv 1046 utáni szakaszainak magyarországi ismeretével. Lásd Marczali: *A magyar történet kútfői,* 53.

71 Hasonló vizsgálathoz szolgál előtanulmányul Ignácz Ágoston dolgozata. Lásd Ignácz Ágoston: Adalékok a Képes Krónika 97. és 98. fejezetének tartalmi elemzéséhez. In: *Specimina Operum Iuvenum 5. Szemelvények 4. Válogatás a PTE BTK XXXIII. Országos Tudományos Diákköri Konferencián (2017) I–III. helyezést elért hallgatóinak pályaműveiből.* Szerk. Böhm Gábor – Czeferner Dóra – Fedeles Tamás. Pécs, 2017. 129–143.

72 Hóman: *A Szent László-kori,* 84.

73 Ezeket röviden ismerteti Gerics: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink,* 49–51.

74 Ifj. Horváth: *Árpád-kori latinnyelvű,* 309. 11. j.

75 „Cesar [...] misit ad Andream regem et Belam ducem, rogans perpetue pacis firmitatem. Dicebat enim quod si rex Andreas securum ei iter preberet ad revertendum et exercitui suo fame oppresso subsidia vite largiretur, ipse nunquam Andree regi et successoribus eius inimicaretur et nunquam amodo regem Hugarorum dictis vel factis aut consilio ledere attemptaret. Sed etiam si quis de successoribus suis ad debellandam Hungariam arma moveret, indignationem omnipotentis Dei incurreret et perpetuo eius anathemati subiaceret. Filiam quoque suam Sophiam Salomoni filio regis Andree daret in uxorem propter perpetue pacis federa firmius roboranda." Chronici Hungarici compositio, 349–350.; „... rex Andreas, mittens ad eum legatos, petivit ab eo, ut Sophiam filiam suam Salomoni filio suo matrimonio copulandam, ut promiserat, concederet. Cesar autem quemadmodum iureiurando promiserat, fideliter conplevit. Regalibus itaque nuptiis iuxta fluvium Morua celebratis et federibus pacis firmiter roboratis cesar et rex cum gaudio sunt reversi." Uo., 351. Vö. „His diebus legati Ungarorum sepissime veniebant pacemque fieri postulabant, et ut hec verior firmiorque haberetur in posterum regis sororem filio domini sui, nomine Salomoni, dari postulabant in coniugium. Hoc ubi tandem regni primatibus complacuit, rex cum matre in fines Ungarie venit, utriusque regni primores iureiurando pacem firmare fecit, sororem tradidit et mox se in Franciam recepit." *Annales Altahenses maiores,* 54–55. (1058. év.) Az eseményekre lásd Pauler: *A magyar nemzet története,* I. 105.

rokoníthatóknak. A császári sereg 1051. évi vértesi kudarcának krónikabeli leírása sokkal inkább emlékeztet a bajor *annales* egy korábbi, az 1030. évi német vereségről szóló tudósítására.[76] Adódhatna tehát a következtetés: a bajor *annales* Magyarországon talán csupán 1046-ig ismert szövege stílusában, megfogalmazásában gyakorolt hatást a későbbi eseményeket elbeszélő krónikás(ok)ra.

A helyzet azonban korántsem egyértelmű. Madzsar József figyelt fel arra a párhuzamra, amely a krónikának az 1044–1045. év történéseiről beszámoló passzusai és a Salamon 1063. évi trónra kerüléséről szóló híradás között mutatkozik.[77] Gerics az ötletet ugyancsak azon hipotézis alátámasztása érdekében idézte fel, miszerint a Szent István halála utáni trónharcok történetét elbeszélő *gesta* 1046-ig aknázta ki az évkönyv szövegét. Szerinte a sógora támogatásáért folyamodó Salamon hatalomra lépéséről tudósító krónikafejezet korántsem a niederaltaichi *annales*nek az azonos eseményekre vonatkozó közléséből táplálkozik, hanem Péter ugyancsak a krónikában olvasható (egyébként az altaichi *annales* szövegére visszavezethető) históriájából.[78] Kristó Gyula azonban éppen ellentétes irányú kapcsolatot tételezett fel a két király trónra helyezéséről szóló beszámolók között: úgy vélte, Salamon története hatott – mégpedig az *Altaichi évkönyv* előadásában – a Péter 1044. évi fehérvári bevonulását elbeszélő krónikafejezetre. Álláspontja szerint Fehérvár megnevezése között a két tudósításban mutatkozó párhuzam – mindkét szöveg a város német nevét jelöli meg („ad Wizinburg, quae est regni sui metropolis" / „Albam [...], que Teutonice Veyzmburg dicitur, que est principalis sedes regni Hungarie")[79] – önmagában is bizonyítja, hogy az évkönyv 1063-ig terjedő anyaga gyakorolt hatást a krónikaszerkesztésre.[80]

Az *Altaichi évkönyv* magyarországi felhasználásával kapcsolatban felmerülő számos kétség ellenére is nagy biztonsággal állíthatjuk: a német hagyomány – inkább korai, mint kései időpontban – hatást gyakorolt a magyar krónikaszerkesztésre. Mindeddig nem foglalkoztunk azonban azzal a kérdéssel, hogy melyek lehettek magának a bajor kútfőnek a

76 Gerics: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink,* 49–50.

77 Madzsar József: *A II. Géza korabeli Névtelen. Székfoglaló.* Bp., 1926. (Értekezések a történeti tudományok köréből 24) 12. A krónika így ír Péternek a trónra történt visszahelyezéséről: „Indeque cum omni multitudine sua Albam venit, que Teutonice Veyzmburg dicitur, que est principalis sedes regni Hungarie. Ibi ergo cesar imperiali honore et latissimo preparatu ab Ungaris honoratus Petrum regem regali corona plenarie restitutum et sacris insignibus sancti regis Stephani more regio decoratum in regali throno mao sua deducens, in basilica gloriose genitricis Dei semper Virginis Marie regaliter sedere fecit et ibidem regem Hungaris et Hungaros regi conciliavit concessitque petentibus Vngris Hungarica scita servare et consuetudinibus iudicari." Chronici Hungarici compositio, 333.; „Sequenti vero anno reversus est ceasr in Hungariam, cui Petrus rex in ipsa sancta sollempnitate regnum Hungarie cum deaurata lancea tradidit coram Hungaris simul et Teutonicis." Uo. 334. Salamon koronázásáról a következőket olvashatjuk: „Rex itaque Salomon cum imperatore sine difficultate intravit in Hungariam rege orbatam et securus venit in civitatem regiam Albam, ibique ab omni clero et populo totius Hungarie honorificentissime susceptus est. Concionatus est autem imperator ad universum cetum Hungarorum pro genero su rege Salomone pacemque inter eos reformatam iusiurandum religione interposita confirmavit. Regem autem Salomonem in paterno solio glorie coronatum cum assensu et clamatione totius Hungarie a rege Salomone largissime remuneratus prospere rediit ad propria." Uo. 361–362.

78 Gerics: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink,* 50–51.

79 *Annales Altahenses maiores,* 63.; Chronici Hungarici compositio, 333.

80 Kristó: *A történeti irodalom Magyarországon,* 100–102. Lásd még Veszprémy: Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink, 338.; Uő: *Történetírás és történetírók,* 76.

forrásai a magyarországi eseményekkel, illetve a német beavatkozási kísérletekkel kapcsolatban. A probléma szemügyre vétele annak a kérdésnek a megválaszolásához is közelebb vihet bennünket, hogy a niederaltaichi bencések történeti feljegyzései előttünk is ismert formájukban állhattak-e vajon a krónikás rendelkezésére, vagy egy korábbi redakció (esetleg egy, a bajorországi apátság szerzetesei által is kiaknázott szöveg) kerülhetett Magyarországra.

Először is megállapíthatjuk: az információk nem erednek feltétlenül egyetlen forrásból. Hátterükben vélhetőleg számolnunk kell magyar tájékoztatással: mielőtt azonban az értesülések magyar eredetével kapcsolatos lehetőségeket számba vennénk, lássuk, a forrás kínál-e fogódzót a szempontunkból érdekes történések német kútfőivel kapcsolatban. Rögtön leszögezhetjük: a német eredetű híreket sem kell feltétlenül írásbeli természetűeknek ítélnünk. Giesebrecht az évkönyvírónak (korábban láthattuk, hogy a kritikai kiadás készítője az 1033–1073 közötti egységet egyetlen szerző alkotásának vélte) a magyar ügyekben mutatott különös tájékozottságát azzal magyarázta, hogy a német uralkodók számára, akik a kérdéses periódusban több alkalommal is vezettek hadjáratot a Kárpát-medence területére, a fel- és a visszavonulás során szállást nyújthatott a bajorországi monostor.[81] A teória értelmében az annalista a szerzetesközösség első kézből szerzett – a hadjáratok résztvevőitől hallott – értesüléseit foglalhatta tehát írásba. Elképzelhetetlennek kell azonban tartanunk, hogy 1073 táján a bajorországi kolostor bencései olyan élénkséggel emlékezhettek volna vissza a harminc esztendővel korábbi történésekre (amelyeket ráadásul személyesen nem is éltek át), hogy arról az *annales*ünkhoz hasonló részletességgel számoljanak be. Azt kell sejtenünk, hogy az altaichiak vagy folyamatosan vezették feljegyzéseiket – tehát bizonyos időközönként írásba foglalták a híreket, amelyek esetleg valóban a Magyarországon megfordult, a hadjáratokról visszatért személyek révén jutottak el hozzájuk –, vagy olyan írott forrás alapján dolgoztak, amely kortárs beszámolót kínált III. Henrik katonai akcióiról.

Ha írott forrást keresünk az *annales* témánk szempontjából érdekes passzusainak a hátterében, a szakirodalom részben már érintett teóriáit kell itt újra górcső alá vennünk. Ahogyan arról már volt szó, az *Altaichi évkönyv* keletkezésének kérdését vizsgáló német kutatás úgy vélte, hogy kizárólag az *annales* 1041–1046 közötti szövegegysége gyakorolt hatást a magyar krónikákra. A megállapítás nyomán adódott a következtetés: nem magában az *Altaichi évkönyv*ben szükséges az Árpádok udvarában lejegyzett hagyomány forrását látnunk, hanem egy, a niederaltaichi szerzetesek által is használt szövegben. Előbb Zeissberg, majd pedig Rademacher vizionált egy olyan – napjainkra elveszett – elbeszélést, amely 1046-ig ívelhetett, s középpontjában III. Henrik regnálása, illetve a német uralkodó magyar hadjáratai állhattak.[82] Mi szólhat – a magyar elbeszélő hagyománnyal mutatott összefüggés argumentumán túl – egy hasonló írásmű egykori léte mellett?

A császár cselekedeteit előadó önálló *gesta* teóriája – egyelőre a krónikakompozíció tanúságának a vizsgálatba való beemelése nélkül – már Heinrich Kitt tollából megszületett. A dolgozat, amely az *annales* egyes rétegeit kísérelte meg egymástól elkülöníteni, az

81 *Annales Altahenses maiores,* XVI. [Wilhelm von Giesebrecht bevezető tanulmánya.]

82 Zeissberg: Über das Verhältniss, 496–505.; Rademacher: Zur Kritik Ungarischer Geschichtsquellen, 397–406.

1041–1056 közötti szövegegységre tekintett önálló redakcióként. A császár históriáját írásba foglaló történetíró személyére Kittnek konkrét jelöltje is volt: a tegernseei monostor története említést tesz ugyanis egy bizonyos Ellinger apátról, aki 1041-ben – miután Nicker freisingi püspök a tisztségében felfüggesztette őt – Altaichba ment, ahol könyvek írásával töltötte száműzetésének idejét.[83] Azt, hogy az évkönyv jelzett részét önálló fogalmazatnak kell tartanunk, a filológiai tanulmány szerint két érv támaszthatja alá. Tekintetbe kell vennünk egyfelől a tézis mellett hozható tartalmi argumentumokat. Kitt kiemelte: a szóban forgó előadás központi szereplője, hérosza egyértelműen a német uralkodó, aki – ahogyan azt a szöveg több ponton is hangsúlyozza – Isten akaratából győzedelmeskedik az ellenfelein. Az elbeszélés elsősorban Henrik dicsőségének kíván emléket állítani: a kutató ezzel az írói szándékkal magyarázza, hogy a császár kudarcai – így az 1051–1052. évi magyarországi hadjáratok sikertelensége – kisebb hangsúllyal jelennek meg az évkönyv lapjain. A másik argumentum, amely a német király *gestá*jának egykori léte mellett szólhat, stilisztikai jellegű. Arra, hogy az *annales* előadásába rímes prózában íródott betétek ékelődnek, már Ernst Ehrenfeuchter ráirányította a figyelmet.[84] Kitt rámutatott, hogy a rímes szakaszok elsősorban azoknak a passzusoknak a sajátjai, amelyek Henrik győzedelmes hadi vállalkozásairól számolnak be. Innen a feltételezés: a német uralkodó cseh és magyar hadjáratainak históriája, amelynek anyaga az *Altaichi évkönyv*be is utat tört magának, egy verses elbeszélés lehetett.[85]

Míg az elmélet azon része, amely szerint az *annales* vonatkozó egységének feljegyzései III. Henrik alakja köré épülnek, valóban elgondolkodtatónak bizonyulhat,[86] addig Kitt hipotézisének egyéb pontjai több problémát is felvetnek. Már Lindner kétségbe vonta az Ellinger szerzőségével kapcsolatos teóriát. Véleménye szerint a 15. századi krónika adaléka, miszerint a hivatalát elhagyni kényszerülő tegernseei apát a niederaltaichi bencések vendégszeretetét élvezte, korántsem elégséges ahhoz, hogy a közösségét a gorzei szellemben megreformáló Ellingert egy, a császár cselekedeteit megéneklő redakció szerzőjeként tartsuk számon.[87] Valóban: a tegernseei feljegyzések közlését – amelynek értelmében az egyébként költőként is számon tartott egykori apát könyvekkel foglalatoskodott Altaichban – nem kell feltétlenül irodalmi tevékenységre vonatkoztatnunk: Ellinger a kolostora *scriptorium*ában készült reprezentatív kódexek illusztrátoraként[88] ugyancsak hírnevet szerzett magának. Szintén nehézségekbe ütközünk, ha a verses betétek jelenléte alapján kíséreljük meg egy elveszett rímes krónika körvonalait vázolni. Azt ugyanis már Kitt is jelezte, hogy rímes prózában íródott passzusokat az *annales* 1056 utáni anyagában is találunk. A jelenségre azt a magyarázatot látszik szolgáltatni, hogy az 1063. évi magyar

83 *Chronica dominorum abbatum huius Tegernseensis monasterii.* Közlését lásd *Thesaurus anecdotorum novissimus seu veterum monumentorum, praecipue ecclesiasticorum, ex Germanicis potissimum bibliothecis adornata collectio recentissima.* I–VI. Ed. Bernardus Pez. Augustae Vindelicorum – Graecii [Grätz] 1721–1729. III. 511.

84 Ehrenfeuchter: *Die Annalen von Niederaltaich,* 86–87.

85 Kitt: Die Entstehung der Altaicher Annalen, 78–83.

86 Az *Altaichi évkönyv* uralkodóábrázolásával kapcsolatban lásd Varga Gábor: Heinricus III. rex pacificus. Az Árpádok és a Német-Római Birodalom uralkodóinak kapcsolatáról. *Aetas* 22 (2007) 3. sz. 35–58.

87 Lindner: Ueber die Annalen von Nieder-Altaich, 559.

88 A[lois] Schmid: Ellinger. In: LexMA III. 1848–1849.

hadjárat sikerét megéneklő annalista – szerinte Vencel altaichi apát – ugyanazt a formát alkalmazta IV. Henrik vállalkozására, mint amit az évkönyv korábbi redakciójának hasonló tárgyú híradásaiban fellelt.[89] Lindner azonban, aki a rímes próza jelentkezésére további – a magyarországi katonai beavatkozásokhoz nem köthető – passzusokat is felsorakoztat, nem ért egyet az állásponttal. Mivel a verses betétek – 1041-től – az *annales* egészét jellemzik, ezek nyomán nem következtethetünk arra, hogy kizárólag az 1056-ig terjedő szakasz vonatkozásában egy rímekbe szedett hőstörténet állt volna az évkönyvíró rendelkezésére.[90]

Az elmondottak azonban még nem zárják ki, hogy valóban kell olyan forrással számolnunk, amelyet a III. Henrik magyar hadjáratairól (is) tudósítani kívánó annalista a témával kapcsolatban hasznosított. Erről tanúskodhat – ahogyan azt a szakirodalom is felvetette – Aventinus *Annales Boioruma*, amely témánk vonatkozásában nem egy olyan adalékot szolgáltat, amely sem az *Altaichi évkönyv*ben, sem pedig az egyéb, előttünk ismert forrásokban nem szerepel.[91] Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a humanista történetíró magyar értesüléseivel és azok (lehetséges) eredetével kapcsolatban – Otto Rademacher 1887-ben publikált tanulmánya mellett – egy újabb vizsgálat eredményei is a rendelkezésünkre állnak. Nemrégiben Kis Iván górcső alá vonta a 16. századi munkában az államalapítás korától Orseolo Péter haláláig terjedő évtizedek magyar adalékait. A dolgozat eredményeit a következőképpen összegezhetjük: az 1038–1046 közötti eseményekről Aventinus Reichenaui Hermann krónikája,[92] az *Altaichi évkönyv,* valamint a magyar krónika valamely variánsa (alkalmasint a Thuróczy-krónika) nyomán tudósít, ám három fő forrása tanúságát egyéb helyről is kiegészíti. Ahogyan arra már megelőzőleg Rademacher is felfigyelt, a szövegegység viszonylag magas számban tartalmaz olyan momentumokat, amelyek sem a német forrásokban, sem a magyar krónikákban nem szerepelnek. Nem zárhatjuk ki, hogy esetenként Aventinus saját invencióival van dolgunk, ám az ismeretlen eredetű információk magas száma – mintegy tizenhárom többletadalékról van szó – azt sejteti: a 16. századi történetíró a császár magyarországi hadjáratai kapcsán egy azóta elveszett forrás nyomán is tájékozódhatott.[93] Csupán sejtésként fogalmazhatjuk meg, hogy ezt a szöveget azonosnak kell tartanunk azzal az elbeszéléssel, amelyből az *Altaichi évkönyv* megfelelő egységének összeállítója is merített, amikor a Szent István halála utáni trónharcokról beszámolt. A feltételezést ugyanakkor, hogy a magyar krónikák számára is közvetlenül ez a hipotetikus mű szolgált volna forrásul – a niederaltaichi bencések feljegyzései helyett –, már nem feltétlenül látom igazolhatónak.

---

89 Kitt: Die Entstehung der Altaicher Annalen, 96–102.

90 Lindner: Ueber die Annalen von Nieder-Altaich, 559–560.

91 Otto Rademacher: *Die ungarische Chronik als Quelle deutscher Geschichte.* Merseburg, 1887. (Schulnachrichten. Dom-Gymnasium zu Merseburg) 8–9.

92 Sandra Lehner: Hermann of Reichenau [Herimannus Contractus (the Lame); Herimannus Augiensis (of Reichenau). In: EMCh I. 780.

93 Otto Rademacher: Aventin und die ungarische Chronik. *Neues Archiv der Gesellschaftfür Ältere Deutsche Geschichtskunde* 12 (1887) 563–566., 572–573.; Kis Iván: Johannes Aventinus magyar vonatkozású információi. A bajor humanista történetíró szavahihetőségének problémája. *Fons* 24 (2018) 70–81. Lásd továbbá uő: Johannes Aventinus feljegyzései Orseolo Péter és Aba Sámuel uralkodásairól: Egy elveszett középkori krónika körvonalai. In: *Magister historiae,* III. 101–122.

Végezetül itt kell megemlítenünk azt az elképzelést, amely a Szent István halála utáni trónharcok történetének egy másik jelentős forrását, Reichenaui Hermann krónikáját hozza összefüggésbe az altaichi feljegyzésekkel. A két elbeszélés tartalmi párhuzamai alapján – amelyeket 1036 és 1054 között vélt kimutathatóknak – már Ehrenfeuchter megfogalmazta a vélekedést, hogy a Bodensee szigetén alapított apátságban keletkezett történeti munka és a niederaltaichi szerzetesek egyazon kútfőből meríthették III. Henrik magyar és német hadjáratainak históriáját.[94]

Mindeddig azt a kérdést jártuk körbe, hogy miféle német forrásból kell származtatnunk az *Altaichi évkönyv* Aba Sámuel és Orseolo Péter korával kapcsolatos feljegyzéseit. Míg egy írott német kútfő létét kérdésesnek kell tekintenünk – legerősebben Aventinus tanúsága szólhat amellett, hogy III. Henrik beavatkozási kísérleteit egy korai szöveg is elbeszélhette –, addig biztosra kell vennünk, hogy a bajor *annales*ben olvasható értesülések hátterében szükséges közvetlenebb magyar tájékoztatást is sejtenünk. Az ország belső viszonyainak a szereplők – az előkelők – megnevezéséig terjedő[95] ismerete arra vall, hogy nem elégedhetünk meg azzal a magyarázattal, amely kizárólag a német uralkodók magyar hadjárataiban részt vett személyek vallomását sejti az 1041–1046 közötti szöveg-

94 Ehrenfeuchter: Die Annalen von Niederaltaich, 59–66. Lásd még Kitt: Die Entstehung der Altaicher Annalen, 83. Ezen a ponton szükséges megjegyezni: a szakirodalom az *Altaichi évkönyv* keletkezésével kapcsolatos diszkussziótól függetlenül is egymásnak nemegyszer ellentmondó álláspontokat fogalmazott meg Reichenaui Hermann krónikájának azon szövegegységével kapcsolatban, amely a bajor *annales*hez hasonlóan közel kortárs forrásként szolgáltat adalékokat a Szent István halála utáni trónharcokról. A Krisztus születésétől 1054-ig ívelő *Chronicon de sex aetatibus mundi* megfelelő információit lásd *Herimanni Augiensies chronicon.* Ed. Heinricus Pertz. In: MGH SS V. 123–127.; Reichenaui Hermann: Krónika a világ hat korszakáról. [Ford., bev., jegyz. Kristó Gyula.] In: ÁKÍF 223–224. Harry Bresslau kútfőnk értesüléseit – legalábbis részben – egy hipotetikus sváb őskrónikára kísérelte meg visszavezetni. Teóriája értelmében filológiai rokonságot kell sejtenünk a reichenaui világkrónika és Wipo *Gesta Chuonradi imperatoris*a vagy a *Nagyobb Sankt Gallen-i Évkönyv (Annales Sangallenses maiores)* 1025–1044 közötti szövegállománya között: Konrád császár biográfusa és az ismeretlen annalista – ahogyan Hermann is – az elveszett forrásból meríthettek értesüléseket. Bresslau szerint szintén a feltételezett őskrónikából kölcsönözhette információit az ugyancsak Reichenauban összeállított *Chronicon Suevicum universale,* amely történeti munkát azonban egyesek Hermann krónikájának kivonataként, mások pedig a közvetlen forrásaként értékeltek. Utóbbi hipotézist képviseli Rudolf Pokorny, aki szerint létezhetett – ha a Bresslau feltételezte sváb őskrónika teóriáját el is kell vetnünk – egy úgynevezett reichenaui információmag *(Reichenauer Materialkern* vagy *Chronicon Augiense minus)*. Ezek a napjainkra elveszett feljegyzések épülhettek be az 1043-ig ívelő *Chronicon Suevicum universale* (avagy *Chronicon Augiense maius*) anyagába, amely azután Hermann-nak is a rendelkezésére állt. Pokorny elméletében szerepel ugyanakkor egy további szöveg is, amely nem maradt korunkra: egy, az 1025–1044 közötti időszak vonatkozásában információkat tartalmazó hipotetikus évkönyvről van szó, amelyet Hermann mellett Wipo és a Sankt Gallen-i annalista is kiaknázhattak. Lásd Harry Bresslau: Beiträge zur Kritik deutscher Geschichtsquellen des 11. Jahrhunderts. *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 2 (1877) 539–596.; Franz-Joseph Schmale: Die Reichenauer Weltchronistik. In: *Die Abtei Reichenau. Neue Beiträge zur Geschichte und Kultur des Inselklosters.* Ed. Helmut Maurer. Sigmaringen, 1974. (Bodensee-Bibliothek 20) 132–149.; Rudolf Pokorny: Das Chronicon Wirziburgense, seine neuaufgefundene Vorlage und die Textstufen der Reichenauer Chronistik des 11. Jahrhunderts. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 57 (2001) 63–93., 476–489. Az egyes források kapcsán lásd továbbá a *Repertorium „Geschichtsquellen"* megfelelő szócikkeit: https://www.geschichtsquellen.de/werk/406 ; https://www.geschichtsquellen.de/werk/476; https://www.geschichtsquellen.de/werk/1206; https://www.geschichtsquellen.de/werk/2774. (A letöltés ideje: 2021. február 4.)

95 Lásd pl.: „Harum rerum summa a duobus regni principibus est perpetratam quorum unus Ztoizla nomen habuit, alter Pezili dictus fuit." *Annales Altahenses maiores,* 26.

egység részletes tudósításainak/az 1041–1065 között jelentkező magyar adatoknak a hátterében. (A magyar eredetű információk – legalábbis részben – a német császár hipotetikus *gestá*jának a közvetítésével is beszivároghattak az évkönyvbe.) Győry János és Csóka J. Lajos az *Altaichi évkönyv*, Jakubovich Emil pedig az Aventinusnál olvasható „többletek" alapján[96] helyezkedett arra az álláspontra, hogy a magyar földről származó híradások mögött a legkorábbi magyarországi *gesta*szerkesztés[97] nyomait kell felfedeznünk, azonban a kutatás napjainkban egyértelműen elveti az írott tájékoztatás lehetőségét. A szóbeli információáramlás útjaira lényegében hasonló eshetőségeket képzelhetünk el, mint amilyeneket a német forrás Magyarországra kerülésével kapcsolatban már ismertettünk. Ha a híradásokat nem kell maradéktalanul I. András környezetéből származtatnunk,[98] akkor arra is gyanakodhatunk, hogy a szülőföldjére visszatért királyi özvegy, Gizella állhatott az értesülések egy részének hátterében.[99]

Bár az *Altaichi évkönyv* önálló fogalmazatú(nak tekintett) részei nyomán felmerülő filológiai problémák másfél évszázada foglalkoztatják a kutatást, áttekintésünk végére érve elmondhatjuk, hogy a bajor kútfő keletkezésére és a forrás magyarországi felhasználására vonatkozó kérdések közül több máig tisztázásra vár. A német elbeszélésnek a Szent István halála utáni trónharcok történetét előadó egysége kapcsán valószínűsíthetjük, hogy a német beavatkozási kísérletekről hírt adó részletes beszámoló az eseményekkel közel egykorú feljegyzésként jöhetett létre – alkalmasint az *annales* egy korábbi szerkesztési fázisában. Felmerül ugyanakkor annak lehetősége is, hogy az 1073 után működő altaichi annalista (amennyiben egyetlen redakciót valószínűsítünk) egy megelőzőleg keletkezett forrás – III. Henrik magyar és cseh hadjáratainak históriája – nyomán számolt be a kérdéses történésekről. A német hagyomány, amely minden kétséget kizáróan szóban szerzett magyarországi értesülésekből is táplálkozott, még a 11. században eljuthatott az Árpádok udvarába: a bajor tradíció feltételezhetően egy korai *gesta*szerkesztésnek vált a részévé. Nem lehetünk ugyanakkor bizonyosak abban, hogy az évkönyv előttünk is ismert változatát kell-e vajon a krónika forrásának tekintenünk, avagy az *annales* egy korai fogalmazata (esetleg a niederaltaichi szerzetesek által is használt hipotetikus Henrik-történet) szolgált forrásul az Orseolo Péter és Aba Sámuel országlásáról hírt adó *gesta*író számára.

96 Győry: *Gesta regum,* 73–74.; Csóka: *A latin nyelvű történeti irodalom,* 347–356.

97 Jakubovich úgy fogalmaz: Anonymus teljesebb *gestá*ját. Lásd Jakubovich Emil: Viska, Stojszló, Pécel. *Magyar Nyelv* 23 (1927) 3–6 sz. 231.

98 Hóman: *A Szent László-kori,* 84. A kérdéshez lásd még Veszprémy: Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink, 340.; Uő: *Történetírás és történetírók,* 78.

99 Kristó: Források kritikája, [II.] 292–295.

A BÉKEBÍRSÁG

B. HALÁSZ ÉVA

THE FINE OF PEACE

The fine of peace *(iudicium pacis)* was paid by the parties in a lawsuit to their ordinary judge in case they petitioned for and received permission, before judgement was pronounced, to make an agreement by arbitration or otherwise. The term itself emerged in the sources in the course of the fourteenth century, but the fine had certainly had to be paid to the judge already in the late thirteenth century if the case ended with an agreement instead of a judgement. From 1435 the judges were disallowed to exact it in acts of might *(actus potentiarii)*, and the ban was extended from the end of the fifteenth century to all suits that ended with agreement prior to judgement. The fine of peace was generally shared by the parties: they either paid equally, or the defendant took on itself the payment of the bigger part. While few sources give precise sums, on the basis of the surviving evidence the amount of the fine was in the range between 3 and 5 florins. Higher sums only occur before the law of 1351.

Keywords: medieval legal history, fine of peace, *iudicium pacis*, legal agreement

A *iudicium pacis,* vagyis a békebírság[1] közismert a magyar középkorral foglalkozó történészek és jogtörténészek előtt. Röviden összefoglalva: a felek akkor tartoztak békebírsággal a bírónak, ha a per bármely szakaszában még az ítélet előtt a bíró előzetes engedélyével megegyeztek, így mintegy kárpótolták a per végigvitele esetén őt illető bevételekért.

B. Halász Éva, tudományos munkatárs, Magyar Tudományos Akadémia – Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Szegedi Tudományegyetem – Magyar Országos Levéltár Magyar Medievisztikai Kutatócsoport.

1 Elvétve más magyar fordítások is előfordulnak, ilyen például a békeváltság (*Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia.* Bp.–Szeged, 1990–. [= Anjou-oklt.] XII. 154.) és a békebírói díj (W. Kovács András – Valentiny Antal: *A Wass család cegei levéltára.* Kolozsvár, 2006. 289. 234. regeszta). Azonban véleményem szerint a békebírság kifejezés jobban megfeleltethető a *iudicium (habite) pacis*nak, vagyis a legelterjedtebb latin alaknak. Ugyancsak ezt a fordítást támasztják alá az időnként olvasható *birsagium pacis* alakok is (pl. 1347. június 30. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [= MNL OL] Diplomatikai Fényképgyűjtemény [= DF] 285 819., Anjou-oklt. XXXI. 614.; 1350. február 11. MNL OL Diplomatikai Levéltár [= DL] 76 962., Anjou-oklt. XXXIV. 132.). I. Lajos király 1351. évi törvényének 9. cikkelye értelmében a törvényesen elítélt személy három napon keresztül egyezkedhetett a másik féllel. Ha nem jutottak egyezségre, akkor a bíró átadta őt perbeli ellenfelének a büntetés végrehajtása miatt. A 10. cikk szerint, ha az egyezség sikeres volt, akkor az elítélt maximum 50 márkát tartozott fizetni a bírónak. Fontos azonban leszögeznünk, hogy ez nem azonos az általunk vizsgált békebírsággal. A *iudicium pacis* egyik ismérve ugyanis, hogy a perben még nem született meg a végső bírói döntés: *Decreta regni Hungariae 1301–1457.* Ed. Franciscus Dőry – Georgius Bónis – Vera Bácskai. Bp., 1976. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 11) (= DRH) 133–134.

Az egyezség létrejöttét segíthették fogott bírák, de részvételük nem volt kötelező.[2] Ugyanakkor pár részletkérdés, talán éppen a fogalom közismert volta miatt, még nem kellőképpen tisztázott, és jelen írásomban ezeket szeretném számba venni. A következőkre keresem a választ: 1. Mikortól ismert a békebírság és mely bíróságokon kellett fizetni? 2. Ki fizette, volt-e valamilyen rendszer az összeg felek közötti megosztásában? 3. Szabályozták-e a mértékét? 4. Meddig volt a szokásjog része a békebírság, és ez idő alatt változott-e valami vele kapcsolatban?

1. Mikortól és mely bíróságokon találkozunk a békebírsággal?

A kérdés második részére egyszerűbb a felelet: a békebírság általánosan ismert volt az egész országban, Szlavóniában[3] és Erdélyben[4] is; a kúriai bíróságoktól[5] kezdve a *comes terrestris*i ítélőszékekig[6] bezárólag a bíráskodás minden szintjén, egyházi[7] és világi bírák részére egyaránt meg kellett fizetni abban az esetben, ha a peres felek között megegyezés született.[8] A kérdés első felére, vagyis arra, hogy mikortól kezdve számolhatunk a béke-

2 A *iudicium pacis* fogalom hosszabb-rövidebb összefoglalásával, ismertetésével találkozunk pl. Hajnik Imre: *Bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt.* Bp., 1899. 406.; Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet.* Bp., 2000. 339.; *A magyar bírósági szervezet és perjog története.* Szerk. Varga Endre. Bp., 1961. (Levéltári Szakmai Továbbképzés. Felsőfok 13) 43. Legutóbb Szőcs Tibor érintette a kérdést a nádori intézményről írott munkájában. (Szőcs Tibor: *A nádori intézmény korai története.* Bp., 2014. 255.) Fejér György forráskiadvány-sorozatának (Georgius Fejér: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Budae, 1829–1844. I–XI.) IV/2 kötetében az egri káptalan egyik 1251-ben kelt oklevele alapján úgy foglalt állást, hogy a békebírság *(iudicium pacis)* már a 13. század közepén ismert volt. A forrásból azonban kiderül, hogy nem békebírságról volt szó, hanem arról, hogy egy Ianus nevű ember *libertinus*a meggyilkolta az esztergomi érsek *vinitor*át. Az érsek officiálisa és Ianus a per kezdete előtt *(antequam super hoc facto coram rege lis fuisset inchoata)* megegyeztek abban, hogy utóbbi az elhunyt vérdíja fejében bizonyos összeget fizet annak fiának, továbbá átadja az érseknek egy birtokát (IV/2. 84–85.).

3 1352. december 4. Lackfi István szlavón-horvát bán. MNL OL DF 276 990., Anjou-oklt. XXXVI. 835.

4 1354. január 15. MNL OL DL 60 043., Anjou-oklt. XXXVIII. 18.

5 Egy ízben magát az uralkodót nevezi meg az oklevél a per bírájának, azaz a békebírság kedvezményezettjének. 1330. május 8. MNL OL DL 2605., Anjou-oklt. XIV. 259.

6 1372. március 4. Márton fia János körösi comes terrestris. MNL OL DF 282 343., B. Halász Éva – Suzana Miljan: *Diplomatarium comitum terrestrium Crisiensium*. Bp.–Zagreb, 2014. (= Com. Terr.) 15.

7 1353. július 4. László prépost, Miklós egri püspök helynöke. MNL OL DF 251 723., Anjou-oklt. XXXVII. 464.

8 Egyetlen olyan Anjou-kori forrásunk van, ami kétséget ébreszthetne az iránt, hogy csak az ítélet meghozatala előtt élhettek a felek az egyezség iránti kérelemmel. Ajkai Pós fia Pető és Benedek fia Péter nádori bírságszedők oklevelében azt olvashatjuk, hogy az alnádor által tartott Veszprém megyei *generalis congregatión* a dömölki apátot 3 márkában elmarasztalták Szakácsi Pál fia Pál és Mezőlaki László fia Márton ellen, majd az alnádor a feleket megegyezésre szólította fel (MNL OL DL 41 056., Anjou-oklt. XXXI. 853.). Az alnádor eredeti oklevele nem maradt fenn. Ismeretes ugyanakkor, hogy a közgyűlésen mind a két félnek készen kellett állnia a bizonyításra, ha az alperes azért kérte a halasztást, hogy megfelelően válaszolni tudjon, akkor is megbírságolták (Tringli István: Két szokásjogi norma a közgyűlések működéséről. In: uő: *Szokás és szabadság*. Bp., 2017. 25.). Feltehető, hogy ebben az esetben is perhalasztást kért az apát, de a közgyűlés miatt ezért bírságot kellett fizetnie. A felek ezek után jutottak arra, hogy inkább megállapodnak. Egymással vitában álló felek természetesen kiegyezhettek egymással anélkül is, hogy a vitatott ügyben nem választott bírósághoz fordultak volna. Így például 1396-ban Upori István titeli prépost és testvérei egyeztek meg Miklós fia Jánossal és testvérével bizonyos, egymás között kölcsönösen elkövetett hatalmaskodás ügyében. Egyezségüket Zsigmond király foglalta írásba, a szövegben nincs semmilyen utalás arra,

bírsággal, már nem ilyen könnyű felelni. A szakirodalomban általánosan ismert és elterjedt vélekedés szerint a békebírság mindig is megillette a bírót minden olyan esetben, amikor az előtte kezdett pert nem ítélettel, hanem egyezséggel zárták le. Az Árpádok korában kelt oklevelekben ugyanakkor a fogalom nevét hiába keressük, a *iudicium pacis* szókapcsolat csak a 14. század elején jelenik meg a forrásokban, első ízben Hermány nembeli Lampert országbíró 1323. októberi kiadványában olvasható.[9] Ezt megelőzően Aba Amádé nádor egyik, 1300 júliusában kelt oklevelében a *iudicium pacificum* alakkal találkozunk, ami egyedi jelenség.[10] Jogosan merül fel tehát az a kérdés, vajon korábban is létezett-e a békebírság, vagy csak a 13. század végére, a 14. század elejére alakult ki.

Az Anjouk korából egy-egy perről gyakran már több kiadványból is értesülünk, nem ritkán az egész perfolyamot figyelemmel tudjuk kísérni lépésről lépésre, akár ítélettel, akár megegyezéssel zárult. Az egyezséggel befejezett ügyekben kelt oklevelek nem mindegyike tartalmazza azonban a *iudicium pacis* kifejezést. Leggyakrabban a bírság megfizetéséről,[11] illetve elengedéséről szóló nyugtákban szerepel.[12] Mivel az ilyen típusú iratok nem tartottak számot örök érvényre, ezért csak töredékük maradt fenn. A békebírság kifejezés felbukkan(hat) továbbá a megegyezésre elvi engedélyt adó perhalasztó oklevelekben,[13] a felek megegyezésének részleteit esetlegesen rögzítő hiteleshelyi kiadványokban[14] és ritkán a pereskedést végleg lezáró bírói dokumentumokban is.[15] Azonban bármelyik típusban őrződött meg magának a fogalomnak a neve, onnantól kezdve, hogy a

hogy a felek az ügyüket korábban bármely bíró színe elé tárták volna (Fejér: *Codex diplomaticus,* X/2. 344–345.). Ilyen esetben nem kellett békebírságot sem fizetniük.

9 1323. október 22. MNL OL DL 67 269., Anjou-oklt. VII. 517.

10 1300. június 8. MNL OL DL 50 642., Szőcs Tibor: *Damus pro memoria-oklevelek.* Bp., 2017. (= DPM) (Publicationes Archivi Hungariae Nationalis II. Fontes 54) 234.

11 Pl. Nagymartoni Pál országbíró nyugtatja Sirokai Petőc fiait, Györgyöt és Lászlót a békebírság megfizetése kapcsán (1338. március 15. MNL OL DL 40 770., Anjou-oklt. XXII. 117.). Országbírói bírságszedő felmentvényére lásd pl. 1341. július 20. MNL OL DF 209 146., Anjou-oklt. XXV. 496.

12 A bírák részben vagy egészben el is engedhették a békebírságot a feleknek vagy egyiküknek. Nagymartoni Pál országbíró 1342-ben az öt márka *iudicium pacis*ból 1 márkát engedett el Szécsi Detre fia Pop Istvánnak (1342. szeptember 26. MNL OL DL 3518., Anjou-oklt. XXVI. 506.). A békebírság fizetésére kötelezett maga is kérhette annak elengedését (pl. 1350. május 8. MNL OL DL 49 701., Anjou-oklt. XXXIV. 383.), de sokszor egy harmadik személy járt közben a bírónál. 1338-ban pl. János borsodi főesperes, Dörögdi Miklós egri püspök (Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája.* I–II. [1301–1457.] Bp., 1996. [História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 5] I. 68.) vikáriusa leánynegyed ügyében folyt pereskedést lezáró megegyezés miatt neki járó, ismeretlen összegű békebírságot engedett el (1338. november 8. MNL OL DL 104 781., Anjou-oklt. XXII. 553.). 1344-ben Nagymartoni Pál országbíró István herceg kérésére engedte el a Kistapolcsányi Gyula fiai, Gergely és Miklós által fizetendő békebírságot (MNL OL DL 3680., Anjou-oklt. XXVIII. 272.). Lásd még: Nagymartoni Pál országbíró Doncs zólyomi ispán kérésére engedte el a Biter fia Péter mester által fizetendő békebírságot. 1337. augusztus 12. MNL OL DL 65 747., Anjou-oklt. XXI. 469. 1343-ban, szintén Nagymartoni Pál országbíró Lackfi István kérésére engedte el a békebírságot. MNL OL DL 49 026., Anjou-oklt. XXVII. 637.

13 Pl. 1353. május 1. MNL OL DL 41 205., Anjou-oklt. XXXVII. 284.

14 1334. július 6. Váci káptalan. MNL OL DF 210 456., Anjou-oklt. XVIII. 340. Az Árpádok korából is ismert olyan hiteleshelyi oklevél, ami a felek egyezségét a békebírságra később jellemző minden tartalmi elemmel együtt hozza, de hiányzik belőle maga a békebírság kifejezés. Pl. 1271. Váradi káptalan. Blazovich László – Géczi Lajos: *A Telegdiek pere 1568–1572.* Szeged, 1995. (Dél-Alföldi évszázadok 6) 89.

15 1337. szeptember 15. Nagymartoni Pál országbíró. MNL OL DL 3091., Anjou-oklt. XXI. 528.

felek engedélyt kértek és kaptak[16] a megegyezésre, több olyan elem is azonosítható a forrásokban, melyek együttes felbukkanása esetén nagy biztonsággal kijelenthető, hogy a pereskedőknek békebírságot kellett fizetniük, függetlenül attól, hogy a *iudicium pacis* szavakat konkrétan tartalmazó kiadvány megőrződött-e.[17] Ilyen azonosító elem volt a pereskedők részére a kérésükre adott bírói engedély,[18] a felek egyezségének ténye, esetenként a fogott bírák közreműködése. Ha a fizetést is megemlítették az oklevélben, akkor jellemzően a *(com)placo, -are* igét használták.[19] A 13. században fokozatosan jelentek meg az oklevelekben a békebírság fenti azonosító elemei. Szák nembeli Barc fia[20] Miklós nádor 1221-ben kelt kiadványában arról olvashatunk, hogy a felek az ő engedélyével egyeztek meg perükben. Az oklevél nem tesz említést arról, hogy akár a bírónak, akár az ügyben

16 A való életben a felek egyezsége akár meg is előzhette az erre adott bírói engedélyt. 1344-ben a leleszi konvent előtt kötöttek egyezséget Tuzséri Benedek fiai, Lukács és László Várdai László fiával, Lászlóval egy gőztuzséri birtokot érintő ügyben. Azonban a nádor előtt már folyamatban volt a birtok miatt indított perük, így a konvent oklevelében kötelezettséget vállaltak arra is, hogy mind a ketten felkeresik a nádort, és engedélyt kérnek tőle a megegyezésre. Mivel a felek a források tanúsága szerint gyakran kerültek egymással kapcsolatba, így nem meglepő, hogy ebben az ügyben hamarabb sikerült egymás között megegyezésre jutniuk, mint ahogy a következő peridőpontban a nádort fel kellett keresniük (MNL OL DL 87 412., Anjou-oklt. XXVIII. 743.).

17 Vannak Anjou-kori példák olyan esetekre, amikor a *iudicium pacis*t nem foglalták bele az oklevélbe, de a felek fizetési kötelezettségét igen. Lásd Nagymartoni Pál országbíró 1338. március 13-án kelt, a Péter szerémi püspök és a veszprémi káptalan között folyt, Kege és Nagyberény birtokok határai miatti pereskedés során kibocsátott oklevél (a szöveg eleje az oklevél anyagának romlása miatt hiányos): „... habeat concordandi facultatem, dummodo iuxta qualitatem dicte cause nos velint complacere..." MNL OL DF 200 857., Anjou-oklt. XXII. 116. Druget Vilmos nádor 1338. december 2-án rögzítette oklevelében Bodon unokáinak birtokosztályuk során tett megegyezését. Eszerint a felek a pereskedés során a nádor engedélyét elnyerve fogott bírák segítségével megegyeztek, hogy a nádort mint bírót közösen fogják kiengesztelni *(placare):* „... per compositionem et ordinationem proborum et nobilium virorum optenta nostra iudiciaria licentia [...] nos autem utpote iudicem in communi placare assupserunt..." MNL OL DF 278 626., Anjou-oklt. XXII. 590.

18 A megegyezésre adott bírói engedély nem volt alapértelmezett, azt külön kérniük kellett a feleknek, ahogyan azt Garai Miklós macsói bán 1338. október 22-én kelt oklevelében is olvashatjuk: „... si partes voluerint, liberam habeant in premissis se reformandi facultatem, prout ad hec se eedem partes permitti petierunt ex nostra iudiciaria licentia et permissione..." MNL OL DL 40 989., Anjou-oklt. XXII. 519. Több ízben is előfordult, hogy a megegyezésre való engedély csak később került bele az oklevélbe, a *datatio* után olvasható. Ilyen például Nagymartoni Pál országbíró 1338. március 13-án kelt oklevele (MNL OL DF 200 857., Anjou-oklt. XXII. 116.). További példák: 1354. március 15. MNL OL DL 4413., Anjou-oklt. XXXVIII. 113.; 1356. július 10. MNL OL DL 30 663., Anjou-oklt. XL. 408.; 1358. szeptember 22. MNL OL DL 77 236., Anjou-oklt. XLII. 1070. Sok esetben a *datatio* előtti utolsó mondat az engedély megadása, lásd pl. 1366. február 7. MNL OL DL 77 359., Anjou-oklt. L. 75.

19 Pl. 1279 körül, kapornaki konvent. Wenzel Gusztáv: *Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* I–XII. Pest–Bp., 1860–1874. (Magyar Történelmi Emlékek. Első osztály. Okmánytárak) (= ÁÚO) IX. 268. 188. szám. A 13. században előfordul még több ízben a *satisfacio* ige is.

20 Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Bp., 2011. (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 11) 18.

eljáró poroszlónak fizetség járt volna.[21] 1238-ban Karul fia Miklós alországbíró[22] színe előtt pereskedett Hahót *comes* egy bizonyos Bercellel Veszprém földért. A felek engedélyt kértek és kaptak a megegyezésre, ugyanakkor az alországbíró oklevele nem szól arról, hogy akár neki, akár az ügy poroszlójának bármelyik fél fizetett volna.[23] A 13. század első felére keltezhető váradi regisztrum bejegyzései között egy sor olyat találunk, melyek a pereskedő felek egyezségéről szólnak, és amelyek megemlítik, hogy az ügy bíráját és az abban szereplő poroszlót melyik fél fogja kifizetni, de hiányzik a bírói engedély említése.[24] Az első olyan nádori oklevél, ami említi az oklevéladó nagybíró és az ügyben eljáró poroszló részére teljesített fizetést, Türje nembeli Dénes fia[25] Dénes 1248-ban kelt kiadványa.[26] A század második feléből már több olyan oklevelünk maradt fenn, ami minden azonosító elemet tartalmaz, a békebírság kifejezés azonban még mindig nem olvasható bennük. Simon alországbíró[27] 1264-ben kelt kiadványa szerint például Sárfői Martonos fia Woch pereskedett Sárfői Benedekkel és Istvánnal, akiknek Mihály-nap nyolcadán kellett megjelenniük előtte, hogy végső választ adjanak, vagy hogy beszámoljanak engedélyezett megegyezésükről és bemutassák Kozma esztergomi *comes* erről kiadott oklevelét. A felek magukkal vitték az ispán kiadványát, az alországbíró pedig megerősítette megállapodásukat.[28] A 13. század második felében több oklevélben is említették, hogy valamelyik pereskedő fél vagy a felek közösen kárpótolják, engesztelik ki a bírót (illetve esetenként

---

21 „Tandem partes a nobis diligenter petierunt, ut pacem inter se, si possent, ordinarent. Qui ex nostra permissione ad nos tali compositionis forma habita redierunt…" MNL OL DF 209 103., *Hazai okmánytár.* I–VIII. Szerk. Ipolyi Arnold et al. Győr–Bp., 1865–1891. VI. 15–16., *Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke*. Szerk. Szőcs Tibor. Bp., 2012. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 51) (= Reg. Pal.) 10. sz. Szák nembeli Barc fia Miklós nádor egy évvel korábbi oklevelében a pereskedők megegyezését említik, de a bírói engedélyt nem (Reg. Pal. 7. sz.). További példák: 1233: Reg. Pal. 34. sz.; 1236: Reg. Pal. 44. sz.; 1252: Reg. Pal. 82. sz. (király engedélyére hivatkoznak), Reg. Pal. 83. sz., Reg. Pal. 87. sz.; 1255: Reg. Pal. 100. sz., Reg. Pal. 106. sz.; 1264: Reg. Pal. 129. sz.; 1266: Reg. Pal. 136. sz.; 1279–1280: Reg. Pal. 207. sz.; 1284–1285: Reg. Pal. 225. sz.; 1286: Reg. Pal. 226. sz.

22 Zsoldos: *Magyarország világi,* 30.

23 MNL OL DL 228., Szőcs Tibor: *Az Árpád-kori országbírók, udvarbírók és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke.* 13. sz. [Kézirat.] (= Reg. Iud.) Köszönöm a szerzőnek, hogy megjelenés előtt álló kéziratát használhattam. További Árpád-kori országbírói és alországbírói oklevelek, melyek szerint a pereskedés során a felek az (al)országbíró engedélyével egyezségre jutottak, de nem említik sem az (al)országbírónak, sem a poroszlónak teljesített vagy teljesítendő fizetést: 1240. december 20. MNL OL DF 279 067., Reg. Iud. 20.; 1245. MNL OL DL 1593., Reg. Iud. 33. sz.; 1254. MNL OL DL 86 609., Reg. Iud. 55. sz.; 1262. március 1. MNL OL DF 283 480., Reg. Iud. 63. sz.; 1264. október 9. MNL OL DL 562., Reg. Iud. 80. sz. stb. Az utóbbi három oklevél fogott bírák közbenjárását is említi.

24 *Regestrum Varadiense examinum ferri candentis descripta effigie editionis a. 1550 illustratum sumptibusque capituli Varadiensis Lat. rit. curis et laboribus Joannis Karácsonyi et Samuelis Borovszky editum. Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt.* Kiad. Váradi Káptalan, közreműk. Dr. Karácsonyi János – Dr. Borovszky Samu. Bp., 1903. 160. 15. (385.) További példák uo. 35. j.

25 Zsoldos: *Magyarország világi,* 19.

26 „Satisfactum autem fuit nobis tanquam iudici et pristaldo nostro Laurentio nominato per Guthalum sepius nominatum…" Reg. Pal. 76. sz. Szintén hiányzik a bírói engedély megadásának említése János nádori albíró 1300 novemberében kelt oklevéléből, melyben megerősítette Baro és Benedek megegyezését abban a perben, amelyet János boldogkői várnagy előtt folytattak. Ugyanakkor rögzítik azt, hogy az alperes Benedek vállalta a bíró és a *pristaldus* kárpótlását (Reg. Pal. 321. sz.).

27 Zsoldos: *Magyarország világi,* 31.

28 ÁÚO VIII. 103–104. (72. sz.), Reg. Iud. 80. sz.

a poroszlót).[29] Előfordult, hogy a jelző nélküli *iudicium,*[30] illetve a *placatio*[31] szavakat használták ilyenkor, illetve a bírói oklevelekben feltűnt még a *portio nostra* megfogalmazás is. Ez utóbbi oda vezethető vissza, hogy a felek nemcsak a per bírájának, hanem az ügyben eljáró poroszlónak is fizettek, így az összegnek csak egy része lett a bíróé.[32] Aba Amadé nádor 1300. június 8-án kelt *damus pro memoria* oklevelében a *iudicium* és a *iudicium pacificum* kifejezéseket egyaránt használták a békebírság megnevezésére.[33] A 14. századból tömegével ismertek olyan perhalasztó oklevelek, melyekben a felek elvi engedélyt kaptak arra, hogy a következő terminusig megegyezzenek, és ha ez megtörtént, a bírónak békebírsággal tartoztak.[34] A 13. század végén már megjelent ez a formula, az általam ismert legkorábbi példája az egri káptalan 1282-ben kelt oklevelében olvasható.[35]

A fentiek alapján valószínű, hogy a bíráknak legkésőbb a 13. század elejétől már mindenképpen járt fizetség minden előttük zajló per után, akkor is, ha az végül nem ítélettel, hanem megegyezéssel zárult.[36] A 14. századi helyzettel ellentétben az ilyenkor fizetendő összegnek ekkor még nem volt külön megnevezése, feltehetően csak *iudicium*ként ismerték. Azonos körülmények esetén azonban már az Árpádok korában is jogosan nevezhetjük békebírságnak.

29 Pl. „... satisfactum autem fuit nobis, tanquam iudici et pristaldo nostro..." 1248. MNL OL DF 200 014., Reg. Pal. 76. sz.; „... partes [...] iudicem pariter placabunt..." 1260–1312 között. MNL OL DL 84 277., DPM 313. További példák: 1281. augusztus 10. MNL OL DL 75 214., DPM 91.; 1250–1282 között. MNL OL DL 47 772., DPM 98.

30 Pl. MNL OL DL 84 233., DPM 314.

31 Az oklevél szövegében és a hátlapon egyaránt előfordul a *placatio,* a szövegben a *placaturos* alak is (MNL OL DL 75210., DPM 209.).

32 Előfordul pl. 1282. augusztus 12. MNL OL DL 75 051., DPM 97.; 1300. június 8. MNL OL DL 50 642., DPM 234. A 13. századból ismert olyan eset is, amikor a bírót a felek közösen, de a *pistaldus*t csak a felperesek elégítették ki (MNL OL DL 97 790., DPM 357.).

33 MNL OL DL 50 642., DPM 234.

34 Példák a 14. századból: 1337. december 2. MNL OL DL 40 756., Anjou-oklt. XXI. 639.; 1338. január 15. MNL OL DL 60 229., Anjou-oklt. XXII. 16.; 1338. május 8. MNL OL DL 49 688., Anjou-oklt. XXII. 234.

35 1282. január 22. MNL OL DL 66 650., DPM 92. További 13. század végi pl.:1293. szeptember 7. Aba Amadé nádor. Reg. Pal. 251. sz.

36 A győri káptalan 1366. feburár 3-án keltezett oklevele tartalmazza Asszonyfalvi Péter fia Nemes Miklós és fivére megegyezését a pannonhalmi konventtel abban a birtokperben, amelyet Bebek István országbíró előtt folytattak. A megfogalmazás szerint a békebírság negfizetését az alperes testvérpár vállalta, amenynyiben arra az országbíró igényt tart. Elképzelhető, hogy a felek megállapodtak abban is, hogy a békebírság összegének részleges vagy teljes elengedését fogják kérni az országbírótól, de ezt már nem foglalták írásba (MNL OL DF 207 296., Anjou-oklt. L. 69.). 1391-ben pedig arról értesülünk, hogy a Nyulak szigeti apácák és bizonyos csolnoki jobbágyaik kiegyeznek az esztergomi johanniták *preceptor*ával egyházi és világi bírák előtt viselt pereikben. Mivel bírói engedély nélkül léptek egyezségre, ezért az apácák vállalták, hogy a *preceptor*t minden bírság alól mentesítik, ha azt valamely bíró kérni fogja, ami nyilvánvalóan a békebírságra (is) vonatkozott, és amit így az apácák magukra vállaltak. Lásd *Zsigmondkori oklevéltár.* I–XIII. (1387–1426.) Bp., 1951–2017. Összeáll. Mályusz Elemér et al. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 49, 52, 55) (=ZsO) I. 2268.

2. Melyik fél fizette a békebírságot?

Alapvetően a felek közösen *(communiter, in communi)* tartoztak a békebírság tekintetében a bírót kárpótolni.[37] Ezt jól mutatják a megegyezésre elvi engedélyt adó perhalasztó oklevelek is. Ezek általában azt rögzítették, hogy ha a peres felek *(partes)* a következő perbeli lépés előtt egyezségre jutnának, a bírót ki kell engesztelniük *(complacare)*. Az esetek nagy részében maga a békebírság kifejezés nem is szerepel bennük, és egyáltalán nem tartalmaznak semmilyen megkötést arra, hogy pontosan milyen arányban osztozzanak a felek a fizetnivalón. Néhány esetben a bíró a perhalasztó oklevelekben meghagyta, hogy megegyezés esetén a pereskedők a következő terminusra már az összeget is vigyék magukkal.[38] Ha a bíró a felek kérésére valamely hiteleshelyhez utasította őket a fogott bírói döntés írásba foglalása vagy egyéb cselekmény érdekében, akkor a jelentés visszavitelével együtt is kérhette a békebírság megfizetését,[39] néhány esetben pedig a megegyezést rögzítő bírói kiadványban vagy egyéb oklevélben[40] szabtak ki erre egy időpontot. A felek a békebírság alább részletezendő feltételek közötti felosztásában egymás között állapodtak meg. Ezt jól mutatja Jolsvai Leusták vasi és somogyi ispán[41] 1337-ben kelt nyugtájának szóhasználata is. E szerint ugyanis Medgyesi Márton eleget tett annak a fizetési kötelezettségének, amelyet a Szentlóránti Salamon fia Miklós ellenében viselt és megegyezéssel zárult pere miatt kellett békebírság címén teljesítenie, mégpedig Miklóssal megegyezve az összeg negyedrészét fizette.[42] A per tárgya nem befolyásolta a felosztás mértékét.

A fizetendő összeget a felek egyenlően, illetve egyenlőtlenül is feloszthatták egymás között. A legegyszerűbb az volt, amikor mind a két fél azonos összeget, azaz a felperes és az alperes fele-fele arányban fizetett. Leggyakrabban azonban csak az egyikük részére – az összeg lefizetéséről – szóló nyugta[43] vagy a kötelezettség elengedéséről szóló oklevél[44] maradt ránk. Amikor 1325-ben Köcski[45] Sándor országbíró előtt Gergely fia Mihály és társai

37 Az Árpádok korából békebírságként azonosítható esetekben is volt olyan, amikor a felek közösen tartoztak a bírót (és a poroszlót) kielégíteni, pl. MNL OL DL 75 051., DPM 97.; MNL OL DL 75 210., DPM 209. A váradi tüzesvaspróba-lajstromokban olvasható esetekben többféle megosztással találkozunk. Leggyakrabban úgy egyeztek meg, hogy egyik fél az egyik hivatalos személynek, a másik pedig a másiknak fizet elégtételt. (Felperes a bírót – alperes a *pristaldus*t példák: *Regestrum Varadiense,* 160. 15. (385.), 171. 43. (166.), 205. 147. (200.), 209. 157. (237.), 236. 222. (9.), 240. 231. (112.) Felperes a *pristaldus*t – alperes a bírót példák: uo. 156. 2. (331.), 168. 37. (269.), 222. 190. (75.), 244. 242. (123.), 285. 346. (335.). De voltak példák arra, hogy csak az alperes fél fizetett mindent (uo. 259. 282. [94.]), együtt fizettek mindent (uo. 285–286. 347. [336.]), a felperes csak részben elégítette ki az egyik hivatalos személyt, a maradékot pedig az alperes fizette (uo. 222–223. 191. [76.]).

38 „... qui (sc. partes) si concordare poterunt, tunc iudicium habite pacis secum introportabunt..." 1339. január 20. MNL OL DL 40 792., Anjou-oklt. XXIII. 44.

39 Pl. 1342. március 15. MNL OL DL 50 263., Anjou-oklt. XXVI. 106.

40 1342. május 17. MNL OL DL 51 299., Anjou-oklt. XXVII. 313.

41 Engel: *Magyarország világi,* I. 175., 226.

42 1337. november 4. MNL OL DL 91 282., Anjou-oklt. XXI. 593.

43 Pl. 1335. május 3. Nagymartoni Pál országbíró. MNL OL DL 87 051., Anjou-oklt. XIX. 243. Nagymartoni Pál országbíró közös nyugtát ad a két félnek: 1341. július 15. MNL OL DL 76 644., Anjou-oklt. XXV. 484. Mind a két fél nyugtája megmaradt: 1342. január 22. MNL OL DL 39 656., MNL OL DL 60 242., Anjou-oklt. XXVI. 28–29.

44 Pl. 1344. március 24. Nagymartoni Pál országbíró. MNL OL DL 3680., Anjou-oklt. XXVIII. 272.; 1362. június 28. Kanizsai János, Szlavónia *occupator*a. MNL OL DL 103 313., Anjou-oklt. XLVI. 301.

45 Engel: *Magyarország világi,* I. 7.

Tót Ugrinnal és Lőrinccel az egymás ellen kölcsönösen elkövetett hatalmaskodások miatt folytatott perükben egyezséget kötöttek, mind a két fél a békebírság felét fizette meg, azonban csak az egyik fél – az előbbiek – részére kiadott nyugta maradt ránk.[46] 1335-ben Nagymartoni Pál országbíró nyugtája szerint Töttös mester megfizette szerviense, Lipold nevében a békebírság felét, aki lovának elfogása miatt indított perében jutott egyezségre egy bizonyos Nagy Jánossal.[47] A vasvári káptalan színe előtt kötött egyezséget Rohonci Kakas Miklós fia Henrik Csornai Lőrinc fiaival a Kehida birtok visszaszerzése miatt indított perben. A megegyezés szerint a békeváltságot kötelesek „communiter, videlicet in medietate prefatus magister Herricus et in alia medietate prenotati filii Laurentii" megfizetni perük bírájának.[48]

Ahogyan már fentebb is említettem, a békebírság egyenlőtlen megosztására is találunk példákat. Csak azokat az okleveleket áttekintve, amelyek a vizsgált kifejezést tartalmazzák és pontosan megadják a fizetendő összeg felek közötti megoszlását, nehéz felfedezni szabályszerűséget, látszólag rendszertelenül terheltek az egyik félre kevesebbet.[49] Azonban ha a perfolyam során kelt és szerencsés esetben ránk maradt további okleveleket is bevonjuk a vizsgálatba, egyszerűbb lesz a helyzet. Először nézzük a forrásokban legygyakrabban említett kétharmad-egyharmad arányt.[50] 1351-ben például Széplaki János fia Péter és fiai panaszolták I. Lajos királynak, hogy Zemplén megye alispánja és szolgabírái bizonyos jogtalan bírságok fejében lovakat hajtottak be tőlük. A helyzetet végül a felek, azaz a nemesek és a megye megállapodással rendezték: e szerint a megye hatósága tartozott a lovakat vagy értéküket megadni a sértetteknek, a békebírságot pedig egyharmad részben a nemesek, kétharmad részben pedig az alispán és a szolgabírák állták.[51] 1353-ban Csaholyi Nagy János perelte be Szarvadi László fia Lászlót, mivel az gabonáját hatalmaskodva elvitte. A felek a megítélt eskütétel előtt Kont Miklós vajda engedélyével létrehozott megegyezése szerint László 90 márkát fizetett Nagy Jánosnak, valamint a békebírság kétharmadát is megadta a per bírájának, azaz a vajdának.[52] Amikor kétharmad-egyharmad megosztásban fizették a felek a békebírságot és megismerhetőek az ügy körülményei (azaz

46 „... de iudicii pacis medietate..." 1325. július 1. MNL OL DF 253 100., Anjou-oklt. IX. 292. A megegyezést rögzítő országbírói oklevél: 1325. május 10. MNL OL DF 253 128., Anjou-oklt. IX. 187.

47 „... medietatem iudicii pacis..." 1335. május 3. MNL OL DL 87 051., Anjou-oklt. XIX. 243.

48 Az oklevél szóhasználata szinte sugallja, hogy amennyiben a *communiter* vagy *in communi* szavakat is belefoglalták az oklevélbe, akkor elfelezték az összeget (1356. május 10. MNL OL DL 4612., Anjou-oklt. XL. 291.). Ez azonban további adatok előkerüléséig nem támasztható alá kellőképpen.

49 Néhány esetben csak a békebírságot említő kiadvány őrződött meg, amelyből a pereskedés okát és menetét nem tudjuk rekonstruálni. Ilyenkor meg kell elégednünk annak rögzítésével, hogy a megnevezett felek között ismert vagy ismeretlen okból pereskedés folyt, melyben aztán egyezségre jutottak, és a többi példa alapján következtethetünk arra, melyikük lehetett az alperes és melyikük a felperes. Pl. 1325. május 31. MNL OL DL 50 769., Anjou-oklt. IX. 225.

50 Egyetlen olyan példát találtam eddig, ahol az egyenlőtlen felosztást alkalmazták, de a következő kategóriák egyikébe sem lehetett besorolni az ügyet. 1338-ban ugyanis egy végtagcsonkítás miatt Sáros megye színe előtt zajlott perben született megegyezés, amelyben a felperes 2, míg az alperes 3 márkát fizetett békebírság címén. 1338. február 16. MNL OL DL 70 466., Anjou-oklt. XXII. 75.

51 1351. december 10. MNL OL DF 269 782., Anjou-oklt. XXXV. 763. A nemesek panasza alapján kelt királyi parancslevelek: 1351. október 6. MNL OL DF 269 781., Anjou-oklt XXXV. 709.; 1351. október 10. MNL OL DF 271 247., Anjou-oklt. XXXV. 648.

52 1354. január 15. MNL OL DL 64 043., Anjou-oklt. XXXVIII. 18.

fennmaradt a perfolyam során kiállított oklevelek mindegyike vagy azokból legalább néhány), minden esetben azt találjuk, hogy az alperes fizetett kétharmadot, a felperes egyharmadot.[53] Néhány esetben az *actor* kifejezés is megjelenik a perfolyam során kelt vagy a békebírságról szóló oklevélben az egyharmadot fizető fél neve mellett. Kont Miklós nádor 1364-ben kelt privilégiuma például azt a Felnémeti György fia Pétert nevezi *actor*nak az Ákos nembeli Mikcs bán fia Ákossal és fiaival folytatott perben, aki a nádor későbbi oklevelének tanúsága szerint a kirótt békebírság egyharmad részét fizette.[54] Ennek a logikának némileg ellentmondani látszanak azok a perek, amelyeket valamely birtok határainak bejárása során felmerült ellentmondás esetén indítottak. Ilyenkor az oklevelek formulái azt rögzítették, hogy amikor a királyi ember a káptalani tanúságtevő, a birtok tulajdonosa, illetve a szomszédok és határosok jelenlétében bejárta a birtokot és valaki ellentmondással élt, akkor a *homo regius* az illetőt a tulajdonossal szemben idézte perbe. A felperes *(actor)* és alperes *(in causam attractus)* kifejezések is ehhez igazodnak a későbbiekben. A békebírság felosztása kapcsán az oklevelekben olvasható gyakorlat azonban azt mutatja, hogy ebben a kérdésben pont ennek fordítottjaként értelmezték a helyzetet és az ellentmondó felet tekintették a fizetés során „felperesnek", vagyis ő fizetett kevesebbet. Ennek oka az is lehetett, hogy valójában ő vádolta meg a másikat, hogy a határjárás során egy részt el akart foglalni a birtokából, azaz azzal, hogy neki sérelmet okozott. Az már más kérdés, hogy ez a panasz valódi volt-e vagy csak alkalmat látott az ellentmondó arra, hogy kikerekítse birtokát. Ennek jó példája az a Nagymartoni Pál országbíró 1334-ben kelt okleveléből megismerhető ügy, melynek során az egri káptalan akarta Palkonya birtok határait bejáratni, de ennek Öklelő [Wklelew] Mihály fiai ellentmondtak.[55] A felek végül a megítélt eskütétel előtt megegyeztek egymással, melynek során úgy állapodtak meg, hogy a káptalan fizette a békebírság kétharmad, a nemesek pedig egyharmad részét.[56]

További, de ritkábban felbukkanó lehetőség volt az háromnegyed-egynegyed arányú megosztás. 1337-ben például a Szatmár és Ugocsa megyéknek tartott nádori közgyűlésen Bagosi János fia Simon perbe fogta Várdai László fia Jánost és szerviensét, Pál fia Andrást, de a felek kiegyeztek, és a békebírságból háromnegyed részt az alperes János, egynegyed részt pedig a felperes Simon tartozott megfizetni.[57] Az ilyen arányú megosztásnál szintén megfigyelhető, hogy az alperes fizette a többet, a felperes a kevesebbet. Eddig egyetlen olyan esetet ismerek, amikor ezt fordítva alkalmazták. Hermán nembeli Lampert országbíró[58] 1323-ban kelt oklevele értelmében ugyanis Tamás fiai, László és Donch, valamint ugyanezen László fia Tamás esküt tettek Sóvári György fiaival, Jánossal és Péterrel folytatott perükben, és az emiatt fizetendő békebírság negyedrészében („in quartam partem") őt kielégítették.[59] Tartalmi átiratban ránk maradt Tamás alországbírónak a felek meg-

53 A hatalmaskodással vádolt fizette a kétharmadot: 1326. október 27. MNL OL DL 50 825., Anjou-oklt. X. 428.

54 Privilégium: 1364. május 15. MNL OL DF 266 087., Anjou-oklt. XLVIII. 360. Békebírság fizetése: 1364. június 6. MNL OL DL 75 370., Anjou-oklt. XLVIII. 447.

55 MNL OL DF 210 455., Anjou-oklt. XVII. 391.

56 MNL OL DF 210 456., Anjou-oklt. XVII. 340.

57 1337. június 14. MNL OL DL 76 561., Anjou-oklt. XXI. 323.

58 Engel: *Magyarország világi*, I. 6.

59 1323. október 22. MNL OL DL 57 269., Anjou-oklt. VII. 517.

egyezését rögzítő kiadványa. E szerint azonban a Sóváriak perelték be Tamás fiait és unokáját, így ebben az esetben az alperesek fizettek kevesebbet és a felperes többet.[60]

Ismertek olyan esetek is, amikor az egyik fél, jellemző módon az alperes vállalta magára a békebírság teljes *(in toto)* megfizetését. A 13. század végén hanvai Szerafil fia Miklós perbe fogta Bárcai János fia Miklóst és fivéreit, továbbá Bece fia Mártont és Moyta fia Edust. Az ügyet végül megegyezéssel zárták le, a békebírság teljes összegét pedig az alperesek fizették ki.[61] 1338-ban az esztergomi káptalan és a túri nemesek között zajló birtokperben az előbbi vállalta a bírónak járó békebírság egyharmadának megfizetését, de végül azt egészében a nemesek teljesítették.[62] 1339-ben Nagymartoni Pál országbíró rögzítette írásban Pányoki Péter fia, Túz Pető beregi ispán[63] és társai megegyezéseit, egyrészről Kaponyai Márton fia Miklóssal és Csapi Simon fia Tamással, másrészről Szögi Detre fiaival, Istvánnal és Miklóssal. A fogott bírák segítségével született egyezségek után az országbírónak járó békebírság megfizetését mind a két esetben a hatalmaskodás miatt perbe fogott Pető *comes* és társai vállalták magukra, teljes egészében. Ellenfeleik azonban mindkétszer elengedték nekik mindazokat a bírságokat, amelyekben velük szemben az országbíró előtt elmarasztaltattak.[64] 1342-ben a Ják nemzetség birtokperében az alperes fél vállalta magára a békebírság egészének megfizetését.[65] 1342 decemberében, ökrök ellopása miatt indított perben született egyezségben határoztak úgy, hogy az alperes („reus et culpabilis") fizeti ki a békebírságot.[66] 1349-ben János borsodi főesperes, az egri püspök vikáriusa előtt leánynegyed ügyében zajló pert zártak le fogott bírák közreműködésével létrejött megegyezéssel, és a békebírságot az alperes vállalta magára.[67] 1363-ban Szabolcs megye közgyűlésén Csúri Sebestyén fia István azzal vádolta Márk fia Fábiánt, a szentjobbi apát szerviensét, hogy disznaiban és más javaiban kárt tett. A közgyűlés esküdt ülnökei megerősítették a vádat, de Fábián nem akarta magát ennek a bizonyításnak alávetni, és végül a neki engedélyezett eskütétel előtt megegyezéssel végződött a pereskedés, mely során Fábián vállalta a teljes békebírság megfizetését.[68] 1366-ban Asszonyfalvi Péter fia

60 1323. augusztus 1. MNL OL DL 57 356., Anjou-oklt. VII. 395.

61 MNL OL DL 75 210., DPM 209.

62 „Iudicem autem in toto iidem nobiles placare tenebuntur, licet ipsum capitulum in tertia parte iudiciorum eundem iudicem assumpserit placaturum in hac parte, ad que se iidem nobiles spontanea coram nobis obligarunt voluntate..." 1338. június 19. MNL OL DF 236 139., Anjou-oklt. XXII. 303. Az oklevél a békebírság kifejezést nem említi, de a megfogalmazás alapján bizonyosak lehetünk benne, hogy erről volt szó.

63 Engel: *Magyarország világi,* I. 109.

64 „Nostram placationem iudiciariam in huiusmodi causis partium fiendam, ad quantumcunque ipsa placatio se extenderet, pro utrisque partibus facere tenerentur." 1339. május 9. MNL OL DL 3231., Anjou-oklt. XXIII. 258. és MNL OL DL 71 862., Anjou-oklt. XXIII. 259. Az oklevél a békebírság kifejezést nem említi, de az előző példához hasonlóan itt sem lehet kétségünk afelől, hogy a békebírságot kellett megadniuk.

65 1342. május 20. MNL OL DL 209 152., Anjou-oklt. XXVI. 241.

66 1342. december 13. MNL OL DL 51 199., Anjou-oklt. XXVI. 647.

67 1349. augusztus 3. MNL OL DL 4066., Anjou-oklt. XXXIII. 587. További példák arra, hogy egészében az alperes fizeti meg a békebírságot: 1349. november 2. MNL OL DF 209 160., Anjou-oklt. XXXIII. 824.; 1351. június 24. MNL OL DL 41 164., Anjou-oklt. XXV. 357.; 1363. október 29. MNL OL DL 51 977., Anjou-oklt. XLVI. 505.

68 1363. november 25. MNL OL DL 52 007., Anjou-oklt. XLVII. 597.

Nemes Miklós és féltestvére, Balog János fia Gergely alperesek vállalták a pannonhalmi konvent ellenében folyó perükben a békebírság teljes megfizetését.[69]

Néhány esetben előfordult, hogy a felperes fizette meg az egyezség után a békebírságot. Ilyenkor azonban gyakran azt találjuk, hogy a felek olyan megállapodást kötöttek, ami a felperes számára előnyösebb, ezért megérte neki elvállalni a békebírság megfizetését. Az 1330-as évek közepén például Nagymartoni Pál országbíró előtt pereskedett az esztergomi káptalan Becsei Imre fiaival, Töttössel és Vesszőssel egy bizonyos *Ambramfelde* nevű birtok visszaszerzése ügyében. A pereskedést végül megegyezéssel zárták le, aminek során a káptalan saját oklevelével vállalta, hogy a Töttös és Vesszős mesterek által fizetendő békebírságot megadja helyettük, amennyiben a vitatott birtok határait visszaállítják a káptalan oklevelében olvashatóaknak megfelelően, ami nyilván az egyházi testület számára előnyösebb volt.[70] 1347-ben arról értesülünk, hogy a teljesen az alperes által fizetendő békebírságot végül a felperes fizette meg, számunkra ma már ismeretlen okból.[71] 1363-ban Kátai Dezső vonta perbe Sáros megye színe elé Zsegnyei Miklós fia Jánost azzal a váddal, hogy 4 márka értékű lovát elvette. A felek fogott bírák közreműködésével egyeztek meg abban, hogy János 4 forintot fizet Dezsőnek, aki viszont azt vállalta, hogy a megyének járó békebírságot megfizeti János helyett.[72]

A legkülönlegesebbek azonban azok az esetek, amelyeknél a bíró kikötötte, hogy az egyik fél mennyi békebírságot fizessen, függetlenül attól, hogy végül mekkora összeget kellett részére a pereskedőknek együttesen megadni. Eddig összesen két ilyen esetet találtam a forrásokban. 1344-ben Tót Lőrinc tárnokmester előtt zajlott Mochk fiai, Miklós és Domonkos pere Walter volt szedlicei soltész ellen, mivel az többek között rokonaikat *(fratres)* is meggyilkolta. Az ismeretlen összegű békebírságból a testvérek 4 márkát fizettek, a fennmaradó részt pedig Walter és cinkostársai.[73] 1353-ban Nagymihályi Jakó fia János pereskedett nagybátyja, Ernye özvegyével és annak gyermekkorú fiával. A hosszan húzódó ügyben végül fogott bírák segítségével egyeztek meg, de az országbíró kikötése szerint az asszony csak 2,5 márkát fizetett meg a békebírságból, legyen az bármekkora, a többit pedig Jánosnak kellett állnia.[74]

A fentiek alapján az szűrhető le, hogy ha nem fele-fele arányban, hanem egyenlőtlenül elosztva fizették a felek a békebírságot, akkor jellemző módon az alperes vállalt többet, akár a gyakoribb kétharmad-egyharmad, akár a ritkább háromnegyed-egynegyed felosztást alkalmazták. Amikor az egyik fél vállalta magára a teljes összeg megfizetését,

69 1366. február 3. MNL OL DF 207 296., Anjou-oklt. L. 69.

70 1337. február 11. MNL OL DL 87 062., Anjou-oklt. XXI. 62.

71 Az alperes vállalása: 1347. március 9. MNL OL DL 96 276., Anjou-oklt. XXXI. 191. A felperes átvállalja: 1347. május 20. MNL OL DL 96 281., Anjou-oklt. XXXI. 446.

72 „... a nobis super iudicio pacis ipsum Iohannem plene assumpsit expedire Desev prenotatus..." 1363. július 10. MNL OL DL 41 522., Anjou-oklt. XLVII. 306.

73 „Nos autem utpote iudicem de iudicio habite pacis idem Nicolaus et Dominicus in quatuor marcis, ipse vero Walterus in omni residuo iuxta difficultatem et quiditatem cause prenotate placare assumpserunt..." 1344. november 29. MNL OL DL 26 978., Anjou-oklt. XXVIII. 785.

74 „... de iudiciis autem pacis, quecumque sint, non in pluribus, nisi in tertia dimidia marca..." 1353. január 24. MNL OL DL 85 307., Anjou-oklt. XXXVIII. 57.

akkor is gyakrabban értesülünk arról, hogy azt az alperes tette meg.[75] A per bírája csak kivételképpen avatkozott bele a felek egyezségébe a békebírság megosztását illetően.[76]

3. A békebírság mértéke

A békebírság konkrét összege meglehetősen ritkán őrződött meg a forrásokban. Mivel I. Lajos 1351-ben törvényben szabályozta, hogy a bírák békebírság címén a per súlyosságától függetlenül összesen 3 márkát kaphatnak,[77] célszerű a vizsgálatot két részre osztani és először a törvény megszületését megelőző állapotot szemügyre venni, majd pedig megvizsgálni, hogy tapasztalható-e valamilyen változás utána.

Az Árpádok korából nem ismerünk olyan adatot, melyet a *iudicium pacis* pontos összegére vonatkoztathatnánk. A 14. század első felében a békebírság összegét a per tárgya, illetve minősége alapján állapították meg, az oklevelekben változatos megfogalmazásokat olvashatunk ezzel kapcsolatban, de leggyakrabban a *quidditas,* illetve az *extensio* szavakat használták.[78] Birtokok esetében figyelembe vették a vitás ingatlan becsértékét is. 1344–1345 folyamán több olyan, ingatlanokkal kapcsolatos pereskedés zajlott Nagymartoni Pál országbíró előtt, melynek során erről értesülünk. Batha fia Jakab királynéi udvari ifjú például a Balsaiakkal pereskedett a Szabolcs megyei Balsa és Solymos birtokok közötti határ ügyében. Az országbíró oklevelébe belefoglalták, hogy a vitatott, 11 ekényire és

75 Elképzelhető, hogy amikor a békebírságot nem egyforma arányban fizették, a felek számot vetettek azzal is, hogy a per végigvitele esetén melyikük lenne annak vélelmezhető nyertese, és a pervesztésre álló a nagyobb büntetés elkerülése érdekében szorgalmazta az egyezséget, annak során többet vállalt a bírónak járó illetékből. Ilyen például a már idézett, 1363-as szabolcsi közgyűlésről ismert eset, amikor az alperes elleni vádat a felek megegyezése előtt az ülnökök is megerősítették (lásd 68. j.). Ugyanakkor jó néhány olyan példánk is van, amikor az a fél fizetett többet, amelyik „nyerésre állt", ahogyan az az egri káptalan és Öklelő Mihály fiainak Palkonya birtok határai miatti pereskedése során történt 1334-ben (lásd 55–56. j.). Köszönöm Neumann Tibornak az új szempont felvetését.

76 Ez összhangban áll azzal, amit az Uzsai Jánosnak tulajdonított, I. Lajos-kori *Ars notaria* jegyzett fel a perbeli egyezségekkel kapcsolatban. Eszerint bizonyos ügyek („... in huiuscemodi causis, seu percussionibus clericorum, vel causis matrimonialibus vel excommunicationum...") esetében a bíró nem egyezhet bele a felek egyezségébe, más ügyekben azonban igen, és ebben az esetben a felek vagy a felek közül a vétkes tartozik a bírót az ügy kiterjedésének megfelelően kiengesztelni („In aliis causis semper et ubicumque iudex partes libenter permitttit ad concordiam, dumtaxat eedem partes vel altera earum, quae culpabilis est, iuxta extensionem causae suae iudicem suum debeat complacare."). In: *Formulae solennes styli in cancellaria, curiaque regum, foris minoribus ac locis credibilibus authenticisque regni Hungariae olim usitati*. Ed. Martinus Georgius Kovachich. Pesthini, 1799. I. 144. [93. p.] Az egyezségre bocsátható ügyek felsorolása alapján nyilvánvaló, hogy egyházi bíráskodásról van szó. Egyházi bírónak fizetett békebírság összegét vagy megosztását tartalmazó oklevél nem maradt ránk, de a formuláskönyv bejegyzése alapján joggal tehetjük fel, hogy ebben a kérdésben nem volt különbség az egyházi és a világi fórumok között.

77 DRH 138. 24. tc.

78 *Quidditas* pl. 1334. április 10. MNL OL DL 2812., Anjou-oklt. XVIII. 128.; 1338. május 12. MNL OL DL 71 540., Anjou-oklt. XXII. 245.; 1338. november 15. MNL OL DL 83 217., Anjou-oklt. XXII. 567. *Extensio* pl. 1345. május 10. MNL OL DL 2388., Anjou-oklt. XXIX. 317.; 1348. január 23. MNL OL DL 3989., Anjou-XXXII. 32. Ez utóbbit jellemző módon az 1340-es évek második felében használták. Időnként más megfogalmazások is előfordulnak. Pl. „... qui (sc. partes) si poterunt concordare, nos de iudicio pacis iuxta difficultatem et qualitatem dicte cause placabun..." 1345. január 20. MNL OL DF 230 395., Anjou-oklt. XXIX. 57.

33 márkára becsült földrész ügyében leteendő eskü idejéig a felek egymással megegyezhetnek, de akkor az országbírónak az ügy súlyának, azaz a föld becsértéknek megfelelő békebírságot fizessenek. A felek megegyeztek egymással, de sajnos Nagymartoni Pál kiadványa nem tartotta fenn, melyik fél mekkora összeget fizetett.[79] Hasonló formulával találkozunk az országbíró 1345 májusában, a Resznekiek és egy bizonyos István fia Péter közötti pereskedés során kelt oklevelében is.[80] A 14. század első feléből mindössze 26 esetben ismerjük pontosan, illetve számíthatjuk ki az arányok ismeretében a békebírságként fizetendő összeget. Ezek meglehetősen széles skálán szóródnak, 1 márkától 50 márkáig.[81] Azonban – ahogyan az alábbi táblázat is mutatja – leggyakrabban 3, illetve 5 márkát tartoztak a felek megfizetni békebírság címen. Az összes ismert eset közel kétharmadát a kisebb, azaz az 1-5 márka közötti összegek tették ki. Ha az 1351 előtti fizetéseket a bírák, illetve az ügytípusok felől vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy 5 márka feletti összeggel csak a nádori és az országbírói ítélőszékeken találkozunk, nagyrészt birtokügyben, kisebb részben pedig hatalmaskodások esetében. Ugyanakkor bőven találunk példákat 1-5 márka között fizetendő békebírságra a kúriában zajló birtokügyekkel kapcsolatban is. Az 5 márkát meghaladó békebírságok esetében közös, hogy azokat nagyobbrészt az 1330-as évek közepén, illetve második felében rótták ki:

1 márka (3)	1334. május 30. Anjou-oklt. XVIII. 261.
	1343. május 17. Anjou-oklt. XXVII. 313.
	1347. május 20. Anjou-oklt. XXXI. 446.
1,5 márka (1)	1342. május 31. Anjou-oklt. XXVI. 267.
3 márka (6)	1328. március 25. Anjou-oklt. XII. 154.
	1337. augusztus 23. Anjou-oklt. XXI. 493.
	1340. június 18. Anjou-oklt. XXIV. 396.
	1341. július 15. Anjou-oklt. XXV. 484.
	1345. március 6. Anjou-oklt. XXIX. 148.
	1347. szeptember 13. Anjou-oklt. XXXI. 853.

79 „... partibus tamen predictis liberam concesseramus facultatem reformandi, dummodo eedem partes iuxta extensionem gravaminis cause ipsorum, scilicet estimationis particule terre litigiose predicte nos de iudicio pacis vellent complacare...” 1345. január 19. MNL OL DF 251 713., Anjou-oklt. XXIX. 53.

80 1345. május 10. MNL OL DL 2388., Anjou-oklt. XXIX. 317.

81 1351-et megelőzően további 4 esetben nem tudjuk megadni a békebírság teljes összegét. 1335-ben az egyik fél által fizetendő részlet 2 márka volt, de sem a teljes összeg, sem az arány nem maradt fenn (1335. április 5. MNL OL DL 51 000., Anjou-oklt. XIX. 177.). 1344-ben a tárnokmester kikötötte, hogy az egyik félnek csak 4 márkát kell megfizetnie békebírság címen, akármekkora is legyen a teljes összeg (MNL OL DL 26 978., Anjou-oklt. XXVIII. 785.). Ugyanebben az évben az egri püspök helynökének kellett leróni az egyik félnek békebírság, valamint *decima et nona pars* címén 3 márkát (1344. január 13. MNL OL DL 51 268., Anjou-oklt. XXVIII. 19.). 1349-ben 1 márka és harmadfél fertót kellett fizetnie a felek egyikének békebírság és *decima et nona pars* címén, de nem tudjuk, hogy melyik pontosan mennyit tett ki (1349. május 19. MNL OL DL 51 517., Anjou-oklt. XXXIII. 355.). 1351 után további 2 esetet ismerünk. 1353-ban Szécsényi Tamás országbíró az előtte zajló perben az egyik fél részére békebírságként 2,5 márka megfizetését kötötte ki (MNL OL DL 85 307., Anjou-oklt. XXXVII. 57.). 1358-ban a peres felek egyike 1 márkát fizetett a békebírságból, míg az

5 márka (7)	1335. október 2. Anjou-oklt. XIX. 590.
	1338. február 16. Anjou-oklt. XXII. 75.
	1338. május 12. Anjou-oklt. XXII. 245.
	1342. január 15. Anjou-oklt. XXVI. 15.
	1343. november 19. Anjou-oklt. XXVII. 776.
	1344. november 29. Anjou-oklt. XXIX. 781.
	1348. július 10. Anjou-oklt. XXXII. 450.
6 márka (1)	1335. július 25. Anjou-oklt. XIX. 448.
7 márka (1)	1337. április 7. Anjou-oklt. XXI. 172.
9 márka (1)	1345. május 10. Anjou-oklt. XXIX. 317.
10 márka (3)	1336. február 27. Anjou-oklt. XX. 80.
	1336. március 20. Anjou-oklt. XX. 128.
	1342. szeptember 26. Anjou-oklt. XXVI. 506.
25 márka (1)	1337. augusztus 5. Anjou-oklt. XXI. 458.
34 márka (1)	1323. október 22. Anjou-oklt. VII. 517.
50 márka (1)	1339. október 6. Anjou-oklt. XXIII. 599.

Feltehetően azért volt szükség a békebírság összegének törvényi szabályozására, mert a korábban fennálló rendszer, azaz a per minőségéhez való igazítás, tág teret engedett az önkényes döntéseknek és túlkapásokhoz vezet(het)ett. A szokásjog értelmében elkért összeg elérhette a vita tárgyát képező ingóság értékét vagy a birtok becsértékét is. Így például 1337-ben egy 7 márka értékű ló miatt kirobbanó pereskedést lezáró egyezség során a lovat adták át békebírság fejében Nagymartoni Pál országbírónak, ezért feltehetően ennyi vagy ezt közelítő volt a fizetendő összeg.[82]

1351 után már csak elvétve említik meg a békebírság konkrét összegét a források, és az esetek többségében a felek 3[83] vagy 5[84] márkát voltak kötelesek a bírónak átadni. Egyetlen olyan forrásunk maradt, amiben a *iudicium pacis* kétharmada fejében 4 forintot fizetett

ismeretlen összegű maradékot a másik félnek kellett lerónia Szabolcs megye részére (1358. április 7. MNL OL DL 51 795., Anjou-oklt. XLII. 371.).

82 MNL OL DL 3054., Anjou-oklt. XXI. 172.

83 1365. december 4. *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történelméhez.* I–IV. [1023–1371.] Bp., 1997–2014. Bev. tan., jegyz., regesztákban közzéteszi Jakó Zsigmond. [III. közreműk. Hegyi Géza – W. Kovács András. IV. Jakó Zsigmond hagyatékát szerk., kieg. Hegyi Géza – W. Kovács András.] (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 26, 40, 47, 53) IV. 404.; 1366. november 7. Bebek István országbíró. MNL OL DL 77 381., Anjou-oklt. L. 991.; 1411. február 9. Sáros megye. MNL OL DF 248 813., ZsO VI. 1404.

84 1353. április 29. MNL OL DL 41 201., Anjou-oklt. XXXVII. 219.; 1355. december 13. MNL OL DL 77 153.; 1363. május 22. MNL OL DF 209 179., Anjou-oklt. XLVII. 232.; 1364. június 6. MNL OL DL 75 370., Anjou-oklt. XLVIII. 447.

az egyik fél.[85] A pereskedő felek számára örvendetes volt, hogy a békebírság címen követelhető összeg felső határát a korábbi kirívó példákhoz képest alacsonyan húzták meg, ugyanakkor 1351 után már csak ritkán értesülünk 3 márkánál alacsonyabb összegről.[86]

4. Meddig volt a szokásjog része a békebírság, és ez idő alatt változott-e valami vele kapcsolatban?

1351 után[87] a békebírság következő törvényi szabályozására 1435-ben került sor, amikor a hatalmaskodási ügyekkel foglalkozó törvényhely végén kimondták, hogy az ország régi szokásának megfelelően a pereskedő felek „in quibuscumque factis potentialibus et aliis" szabadon egyezkedhetnek, nem szükséges hozzá a bíró engedélye és békebírságot sem kell fizetniük.[88] Az bizonyos, hogy a hatalmaskodási ügyekben ez a törvénycikk megszüntette a bíró engedélyének és a békebírság fizetésének kötelezettségét az egyezkedések során. 1435 szeptemberében a körösi *comes terrestris,* Pausynch-i Pál fia Benedek oklevele szerint az előtte Diankóc birtok miatt pereskedő felek az engedélyét kérték, majd fogott bírák segítségével megegyeztek. A békebírságot nem foglalták bele a szövegbe.[89] Mivel itt nem hatalmaskodási, hanem birtokperről volt szó, ezért az az év tavaszán született törvényt erre az esetre nem alkalmazták. 1439-ben és 1458-ban szó szerint megismételték Luxemburgi Zsigmond 1435-ös törvényét.[90] 1486-ban pedig már általánosan, minden típusú pereskedésre érvényesen mondták ki, hogy a felek szabadon megegyezhetnek, és ezért a bíró semmit nem követelhet tőlük.[91] Ehhez II. Ulászló 1495. évi törvényében azt a kiegészítést fűzték, hogy ha a felek a bíró döntése előtt megegyeznek, semmit nem lehet tőlük követelni, azonban ha a megegyezésre az ítélethozatal után kerül sor, akkor igen.[92] Werbőczy István szokásjogi gyűjteményében nem szerepel a békebírság, azonban a *Négyeskönyv*ben az ispánok ítélkezése kapcsán az 1495-ös kiegészítéssel együtt helyet kapott.[93]

Ahogyan azt fentebb már említettem, bár a békebírság a 13. században jelenik meg az oklevelekben, de bővebb adatokkal csak a 14. századtól kezdve találkozunk. „Technikai"

85 1356. augusztus 13. MNL OL DL 51 715., Anjou-oklt. XL. 473.

86 Szécsi Miklós országbíró egyik 1358 szeptemberében kelt kiadványa még a per nehézségéhez („... iuxta extensionem gravaminis cause...") köti a békebírság összegét (MNL OL DL 77 236., Anjou-oklt. XLII. 1070.).

87 DRH 138. 24. tc.

88 „Partes tamen litigantes, quandocunque voluerint, absque requisitione iudicis et onere solutionis birsagiorum liberam concordandi habeant facultatem, quemadmodum antiqua et laudabilis regni nostri consueto huiusmodi concordiam in quibuscumque factis potentialibus et aliis libere fiendam dictat et consentit." DRH 263. 4. tc.

89 MNL OL DL 35 552., Com. terr. 59.

90 DRH 296. 30. tc., *Decreta regni Hungariae 1458–1490.* Ed. Franciscus Dőry et al. Bp., 1989. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 19) 99. 27. tc.

91 Uo. [1458–1490] 269. 5. tc.

92 *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary 1490–1526.* Ed. Péter Banyó – Martin Rady – János M. Bak. Idyllwild–Bp., 2012. 60. [XIII. cikkely.]

93 *Quadripartitum Opus Juris Consuetudinarii Regni Hungariae.* Zagrabiae, 1798. 426. [IV. rész 13. cím.]

részletei nem különböztek a többi bírságtól, megfizetését elhalaszthatták,[94] a fizetésével elmaradót büntetéssel fenyegették,[95] a bírák az összeg megfizetését el is engedhették[96] vagy a fizetendő összeget csökkenthették.[97] A nádor és az országbíró bírságszedői nyugtáiban is rendre felbukkannak, akár más címen szedett, egyéb *iudicium*ok társaságában is.[98] 1435-ig csak az oklevelek formuláiban tapasztalunk lassú változást. A bírói engedélyt a 13. században és a 14. század elején, az 1330-as évek közepéig jellemzően a *permissio* szóval jelölték.[99] Ettől kezdve inkább a *licentia* lett a bírói engedély műszava a forrásokban. Ezt követte nagyjából a felek közös fizetésére vonatkozó *communiter,* illetve *in communi* szavak használatának alakulása is. Míg az 1320–1330-as években kizárólag az *in communi* alakkal találkozhatunk, addig az 1340-es és az 1350-es években a *communiter* forma volt használatban. Először az 1364-es esztendőben szerepel az oklevelekben mind a kettő. A harmadikként feltűnő *ambe partes* szintén csak az 1340–1350-es években adatolható.[100] A 14. század első felében kristályosodott ki a kúriai forrásokban az egyszerű perhalasztó oklevelekben használt, a feleknek a megegyezésre elvi engedélyt adó formula a „si partes medio tempore non poterunt concordare" alakban. Úgy tűnik, hogy az oklevelekben ezt a „sub forma fiende pacis" záradék váltotta fel a későbbiekben. Ez utóbbi az 1350-es évek közepén már kancelláriai jegyzetként is feltűnt.[101] Mindezek a formulás változások azonban nem jelentették azt, hogy bármi érdemi átalakulás történt volna magának a békebírságnak a kirovási-beszedési gyakorlatában, inkább csak egyfajta „divatot", illetve a kancelláriai személyzet változását lehet érzékelni segítségükkel.

Összefoglalva tehát elmondható, hogy a békebírságot a bíró előtt pereskedő felek akkor fizették a per rendes bírájának, ha az ítélet meghozatala előtt engedélyt kértek és kaptak a megegyezésre, és akár fogott bírák segítségével, akár anélkül egyezségre jutottak.

---

94 Pl. 1328-ban Nagymartoni Pál országbíró elhalasztja annak az 1,5 márka békebírságnak a megfizetését, amivel Tamás fia Lóránd tartozott (1328. március 28. MNL OL DL 96 145., Anjou-oklt. XII. 154.).

95 Pl. 1344. november 29. MNL OL DL 76 756., Anjou-oklt. XXIX. 781.; 1335. október 2. MNL OL DL 51 016., Anjou-oklt. XIX. 590. 1411-ben Sáros megye szolgabírói adtak oklevelet arról, hogy előttük a megye alispánjai beperelték Bertóti Demeter fia Miklóst, mivel az nem fizette meg nekik a békebírságot (1411. február 9. MNL OL DF 248 813., ZsO III. 127.).

96 A példákat lásd 12. j.

97 Pl. 1355. december 13. MNL OL DL 77 153.

98 Pl. 1335. október 23. MNL OL DF 253 142., Anjou-oklt. XIX. 629.

99 Az Árpádok korában a bírói engedélyre más fordulatok is feltűnnek (pl. *cum consensu nostro:* 1232. Gyula szlavón bán és országbíró. ÁÚO. I. 507–508. 322.).

100 *In communi:* 1325. január 20. MNL OL DL 57 273., Anjou-oklt. IX. 20.; 1334. szeptember 4. MNL OL DL 50 983., Anjou-oklt. XVIII. 521.; 1335. október 2. MNL OL DL 51 016., Anjou-oklt. XIX. 590.; 1337. február 3. MNL OL DL 84 759., Anjou-oklt. XXI. 48.; 1364. október 21. MNL OL DL 87 396., Anjou-oklt. XLVIII. 855. *Communiter:* 1343. augusztus 10. MNL OL DF 210 194., Anjou-oklt. XXVII. 540.; 1348. július 10. MNL OL DL 31 260., Anjou-oklt. XXXII. 450.; 1349. május 16. MNL OL DF 248 155., Anjou-oklt. XXXIII. 336.; 1350. június 8. MNL OL DF 264 761., Anjou-oklt. XXXIV. 464.; 1352. február 6. MNL OL DF 210 409., Anjou-oklt. XXXVI. 103.; 1353. augusztus 10. MNL OL DL 4378., Anjou-oklt. XXXVII. 531.; 1354. május 18. MNL OL DL 4440., Anjou-oklt. XXXVIII. 290.; 1356. június 26. MNL OL DL 77 167., Anjou-oklt. XL. 376.; 1362. április 6. MNL OL DF 272 490., Anjou-oklt. XLVI. 148.; 1364. május 23.–július 1. MNL OL DL 66 159., Anjou-oklt. XLVII. 384. *Ambe partes:* 1346. május 12. MNL OL DF 272 406., Anjou-oklt. XXX. 383.; 1352. március 7. MNL OL DL 56 867., Anjou-oklt. XXXVI. 198.

101 1352. október 13. MNL OL DL 87 275., Anjou-oklt. XXXVI. 726. Az adatot hozza Bónis György: A kúriai irodák munkája a XIV. és XV. században. *Levéltári Közlemények* 34 (1963) 225. 238. j. 1355-ben már Pál fia Miklós szepesi szolgabíró oklevelében találkozunk ezzel a formulával: MNL OL DL 39 670.

A békebírságot a felek általában egymás között megosztották, jellemzően vagy egyenlő arányban fizették, vagy egyenlőtlen elosztás esetén többségében az alperes vállalta annak nagyobb hányadát. A források ritkán őrizték meg a pontos összeget, de a fennmaradt adatokból az tűnik ki, hogy jellemzően 3-5 márkát tett ki, bár az 1351-es évi törvény előtt előfordultak ennél jóval magasabb összegek is.

TÉVES ADATOK 17. SZÁZADI SÍREMLÉKEKEN
Serédi Zsuzsánna és Zrínyi Ilona sírköve

GÖMÖRI GYÖRGY

FALSE INFORMATION ON SEVENTEENTH-CENTURY TOMBSTONES
The Tombstones of Zsuzsánna Serédi and Ilona Zrínyi

The paper corrects two false pieces of information, both of which can be found on old tombstones. One of them is the tombstone of Mrs. Ostrogorski, Zsuzsánna Serédi (d. 1596) at Tarnów, the other belongs to Ilona Zrínyi, who died in 1703. The father of Zsuzsánna Serédi was not György but Gáspár (II.) Serédi, and her guardian was András Balassi. Ilona Zrínyi died as the wife of Imre Thököly, who was eight years younger than her, in Turkish exile, and a false date was written on her tombstone, first kept by the Jesuits of Galata, and later transferred to Kassa [Košice], which made her appear several years older. The paper's conclusion regarding Zrínyi builds to a great extent upon the evidence recently revealed by Hungarian historians.

Keywords: András and Bálint Balassi, Serédi family, Janusz Ostrogski, Zasławski, Tarnów, Ilona Zrínyi, Imre Thököly, János Komáromi, Izmit

Két olyan síremlékről lesz szó ebben a tanulmányban, amelyek adatai nem felelnek meg a valóságnak. Különös módon a két síremléknek, amelyeket jó nyolcvan év választ el egymástól, vannak közös vonásai: mindkettő főrangú magyar hölgyről állít téves adatot, ami az illető hölgyek életkorát illeti – nyíltan vagy implikációjában –, pontosan hét évvel öregbíti mindkettőjüket. Ami megint csak közös, az a sírok helyét illeti: egyik sincs magyar földön, az elsőt a lengyelországi Tarnów városában, a másodikat eredetileg Isztambul „keresztény" negyedében, Galatában állították fel.

Az elsőre Balassi-kutatásaim során bukkantam rá. A *Kortárs* című folyóirat 2019/10. számában jelent meg talán merész, de mindeddig meg nem cáfolt kísérletem Balassi Bálint lengyelországi szerelmes partnerének, „Céliának" azonosítására.[1] Abból indultam ki, hogy egy verset papírra vethetett a költő más nyelvű múzsájának, de egy egész versciklust csakis magyar imádottjának, illetve feltételezett szeretőjének írhatott. Különféle meggondolások alapján szerelmét és talán szeretőjét Serédi Zsuzsánnával, Janusz Ostrogski herceg feleségével azonosítottam, aki mellesleg Balassi András mostohalánya, vagyis Bálint nem vér szerinti unokahúga volt. Erre a viszonyra nincs közvetlen bizonyítékom, mert nagyon kevés adattal rendelkezünk Ostrogski fiatal feleségét illetően, de ha kiderülne,

Gömöri György, irodalomtörténész, nyugdíjas.

1 Gömöri György: Balassi Krakkóban. Kísérlet a Célia-rejtély megoldására. *Kortárs* (2019) 10. sz. 71–75.

hogy 1590 tavaszán Krakkóban vagy Tarnówban tartózkodott – az utóbbi mellett, Wiewiórkában Ostrogskiéknak kastélyuk is volt –, hipotézisem jelentős megerősítést nyerne.

Mindenesetre Ostrogskiné Serédi Zsuzsánna, Serédi (II.) Gáspár lánya nem sokkal élte túl Balassit. A költő 1594 májusában, Zsuzsánna pedig – Losonczi Annához, „Júliához" hasonlóan – 1596 nyarán hunyt el valószínűleg gyors lefolyású betegségben.[2] Zsuzsánna két lányt szült hercegi párjának: az elsőt, Eleonórát minden valószínűség szerint 1583-ban, a másodikat, Eufrozynát, azaz Fruzsinát, valamikor 1589 és 1591 között. (A lengyel szakirodalom teljesen bizonytalan a lányok életkorát illetően, erre csak házasulási évük visszaszámlálásával lehet következtetni).[3] Mivel Balassi Bálint 1589 novemberétől tartózkodott Krakkóban, a fenti dátumok érdekes újabb hipotézisekre nyújthatnak alkalmat, ám ezekkel az alábbiakban nem foglalkozom.

Serédi Zsuzsánna síremlékén található a fentebb említett első téves adat. Magát a tarnówi katedrálisban elhelyezett síremléket nehéz datálni, mert azt felállíthatták néhány évvel az első Ostrogski-feleség elhunyta után, még a háromszor nősült Janusz Ostrogski életében (ő 1620-ban halt meg), például a lányörökösök számára fontos hitbizomány 1609-es bejegyzését követően. Mindenesetre első írásos nyoma a 17. század középéről való, Szymon Starowolski óriási sírfelirat-gyűjteményéből, az 1655-ben kinyomtatott Monumenta Sarmatarumból.[4] Ennek 645. lapján tizenkét soros latin vers (szerzője, úgy hisszük, maga Starowolski) gyászolja Serédi Zsuzsánnát, aki „nagy dicsőségű házból" született, majd teljes egészében közli a Janusz herceg lányai által megfogalmazott latin sírfeliratot. Szövegének egy fontos részét alább közöljük:

> „Illustrissimae Dominae, D. SUSANNAE SEREDI, Illustrissimi ac Magnifici Domini, D.Georgij Seredi filiae, ac Gaspari Seredi, Regni Hungariae Generalis Capitanei, Palatinatus Transylvaniae Gubernatoris, haeredis in Makouica…"– ahol a „ Makowica" szó után a sírfelirat még kilenc várat, illetve helységet sorol fel, ezek mind Serédi Gáspár birtokában voltak, lengyeles, téves átírással megadva: „Regac, Bystryca, de Brecim, Kewest, Santhow, Tala, Sandzirod, Bezetic és Rudomir…"[5]

Kiemeltem a félmondatot, hiszen ahogy korábban írtam, Zsuzsánna Serédi (II.) Gáspár leánya volt, nem pedig Györgyé, aki jóval Zsuzsánna születése előtt, 1557-ben meghalt és szép síremléket kapott Bártfán.[6] De a tarnówi sírfelirat egyáltalán nem említi Serédi

---

2 Enrico Caetano kardinális 1596. szeptember 2-án engedélyezte Janusz Ostrogski lányainak, hogy a tarnówi székesegyházban misét, minden valószínűség szerint gyászmisét mondassanak anyjuk lelki üdvösségéért. Az információért köszönet illeti Krzysztof Moskal tarnówi helytörténészt.

3 A 16–17. században a főúri leányokat 14-18 éves koruk között adták férjhez Lengyelországban csakúgy, mint Magyarországon. Maga Serédi Zsuzsánna 16 és fél éves volt, amikor hozzáment Janusz Ostrogskihoz, Balassi Anna, Bálint húga pedig 14 évesen Paczoth Ferenchez. Az Ostrogski lányok közül Eleonórát 1601-ben (17 és fél-18 évesen), Eufrozynát pedig 1607-ben adták férjhez, tehát utóbbi 1589 és 1593 között születhetett, de 1589-nél aligha korábban. Mivel Fruzsina névnapja január elsejére esik, a legvalószínűbbnek az látszik, hogy a kisebbik Ostrogski lány 1590. vagy 1591. január elején született.

4 Szymon Starowolski: *Monumenta Sarmatorum,Viam universae carnis ingressorum.* Cracoviae, 1655. 645.

5 Uo. Nehezen azonosítható a „de Brecim", talán „Debrecen" átírása.

6 Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal.* I–XII. [XIII.] Pest, 1857–1868. X. 151. [Serédy család]; A Serédyekről készült leszármazási táblát lásd Lukinich Imre: *A Podmanini Podmaniczky család oklevéltára.* I–V. Bp., 1937–1943. V. (1556–1641) 550.

György tetteit, illetve címeit, tehát nyilvánvaló, hogy valakik összekeverték az apát a nagybácsival, aki valóban fontos alakja volt a korabeli Magyarországnak. Egyébként magának az apának, Serédi (II.) Gáspárnak is – aki szintén csak pár hónappal élte túl lánya, Zsuzsánna születését – van egy, a Györgyénél szerényebb síremléke a Zboró és Makowica közötti úton, amit éppen 1590 júniusában újíttatott fel Serédi Zsuzsánna.[7] Makowica vára az ő hozománya volt, Balassi András adta át neki, amikor gyámlányaként hozzáment 1582-ben Ostrogskihoz.

A tarnówi síremléken Ostrogskiné kora jól szerepel: ő az az asszony, aki „nonsolum Nobilitate generis, sed etiam specimine virtutum suarum excellentissimae morte immature sublata est", vagyis fiatalon, XXX, tehát harmincéves korában mondott búcsút a világnak. Ezért tévedett a 19. és 20. századi lengyel szakirodalom, amikor elfogadta a síremlék második sorának állítását arról, hogy ki volt Serédi Zsuzsánna édesapja, noha az ellentmondás teljesen világos, nem kell hozzá a magyar források ismerete.[8] Tulajdonképpen csak azt kellene kibogoznunk, ki volt a felelős ezért a nyilvánvaló hibáért, Janusz herceg, vagy a két lánya, akik közül, fiúörökös nem lévén, a kisebbik örökölte az óriási Ostrogski birtokot? Janusz Ostrogski 1609-ben, első fiának halála után hozta létre a hitbizományt [lengyelül: ordynacja], ami által lányai is örökölhették vagyonát. Nem tudjuk, hogy a Serédi lányok mikor döntöttek a síremlékről, de egész biztosan Janusz életében, mert a herceg síremlékén már 1612-ben elkezdett dolgozni egy Jan Pfister nevű építész.[9] Janusz Ostrogski természetesen tudta, ki volt első feleségének édesapja. Lehet, hogy látta Bártfán Serédi György sírfeliratát, amiből kitűnik, hogy azt a síremléket György lengyel özvegye, Katarzyna Buczyńska állíttatta 1557. április 23-án, és biztosan tudott a Makowica melletti Serédi (II.) Gáspár-féle síremlékről is. Buczyńska, magyar férjének halála után, a nála jóval fiatalabb Olbracht Łaski felesége lett, tehát elvben a hírhedt kalandor Łaski is igényt tarthatott volna a hajdani Serédi-birtokra, ha Zsuzsánna valóban Serédi György lánya lett volna. Nagy Iván szerint Zsuzsánnának volt egy korán elhunyt, György nevű

7 *Balassi Bálint összes művei.* I–II. Összeáll. Eckhardt Sándor. Bp., 1955. II. 150. Serédy (II.) Gáspár halálát 1566-ra teszi és a síremlék felállítását említi Tóth Sándor: *Sáros vármegye monográfiája*. I–III. Bp., 1909–1912. II. 274. A síremlék leírását lásd Beszámoló Kubinyi Ferencz „Zboró és műemlékei történeti és helyirati tekintetben" című művéről. *Budapesti Szemle* 4 (1866) 371.

8 Jóllehet már a lengyel szakirodalomban is van egy említés a zborói síremlékről: Dr. Eugeniusz Janota: *Bardyjów Historyczny-Topograficzny Opis Miasta i Okolicy, Osobne Odbicie z XXIX Tomu Rocznika Towarzystwa Narodowego Bardyjowskich.* Kraków, 1862. 84. Az apa kilétét egyértelműen bizonyítja két perirat: 1571-ben, egy birtokper ügyében I. Miksa által kiadott oklevélben Borbálát és Zsuzsannát is említik: „... generosarum puellarum Barbarae et Susannae, filiarum eiusdem dominae Annae Merey ex magnifico condam Casparo Seredy iuniore, priori domino et marito suo susceptarum..." Lukinich: *A Podmanini Podmaniczky,* V. 470., valamint Serédy Zsuzsánna Makovica birtoklásáért folyó peres ügyében 1588-ban megemlítik apját, az elhunyt ifjabb Serédy (II.) Gáspárt, és annak testvérét, a szintén néhai Györgyöt: „... generosam et magnificam dominam Susannam Seredy, consortem illustris domini Janusy ducis de Ozthrog, filiam vero magnifici quondam Casparis Seredy iunioris, in quam magnifico olim Georgio de Seredy e vivis sublato per adeptionem castri Makowicza pertinentiarumque suarum [...] causa eadem est devoluta..." Lukinich: *A Podmanini Podmaniczky,* V. 550.

9 Pfister 1610-ben költözött Lengyelországba, először a Sieniawski családnak dolgozott. Piotr Krakowski: Pomnik nagrobny Ks. Ostrogskich. In: *Studia Renesansowe.* II. Ed. Michała Walickiego. Wrocław, 1957. 284.

testvére.[10] Lehet, hogy vele keverték össze Serédi Miklós fiát, Gáspárt? Serédi (II.) Gáspárról nagyon keveset tudni, ő – nagybátyjával, az 1550-ben elhunyt Serédy (I.) Gáspárral ellentétben – nem játszott fontosabb szerepet sem a lengyel, sem a magyar politikában. Elképzelhető tehát, hogy a névtévesztés mögött vagy a két Ostrogski lány, vagy még inkább a kisebbik lány, Eufrozyna férje (1607-től), az 1629-ben elhunyt Aleksander Zasławski herceg áll, akinek a fia fel is vette az Ostrogski-Zasławski nevet és aki még az 1620-as években is levelezésben állt Balassi Zsigmonddal és annak örököseivel.[11] Az eddigi lengyel szakirodalom többsége nem vette figyelembe sem a magyar forrásokat, sem a Sanguszko-levéltár idevonatkozó adatait, illetve, hogy az ugyancsak a síremléken található Mezey-címert leíró vers alapján („Trina sagitta lupi dentes pelicanus amandus./Stemmata sunt stirpis clara Susannae tuae...") nem keresték vissza, valójában kitől örökölte az itt megörökített Zsuzsánna asszony családi címerét.[12] (Saját és első felesége síremlékének gondozására egyébként Janusz Ostrogski nagyobb összeget hagyott hátra, így azt utódai, illetve a tarnówi hatóságok kétszer-háromszor fel tudták újíttatni, először 1751 körül, utoljára pedig 1891-ben.[13])

A második síremléket 1703-ban emelték. A magyar történelemben jeles szerepet játszó Zrínyi Ilona síremlékéről van szó, aki első férjének, I. Rákóczi Ferencnek a halála után hat évvel, 1682 nyarán Thököly Imre fejedelem felesége lett.[14] Ezt a tényt a Habsburg-párti és a Habsburg-ellenes kortársak különféle módokon kommentálták, a kor legjobb magyar költője, Gyöngyösi István hosszú költeményben ünnepelte.[15] Miután férjét a törökök 1685-ben Váradon egy időre fogságba vetették és a kuruc mozgalom összeomlott, Zrínyi Ilona még két évig védte Munkács várát Caraffa tábornok ellenében, és ez a cselekedete, főleg a francia tudósításoknak köszönhetően, egész Európában ismertté tette. Munkács feladása után nem sokáig volt császári fogságban, mert amikor Thököly Imre betört Erdélybe és 1690-ben megnyerte a zernyesti csatát, sikerült feleségét „kicserélnie" egy foglyul ejtett Habsburg-tábornokért és egy ezredesért.[16] Ezek után Ilona törökországi emigrációban élt férjével, 1701-ig Isztambulban, utána pedig, egy Nicomedia [Izmit] melletti „szép majorságban".[17] Ismerjük halálának pontos időpontját is (1703. február 18.). Ami azonban születésének dátumát illeti, e tekintetben a szakirodalom több mint kétszáz éven át rossz

10 Nagy: *Magyarország családai,* X. 151. Vö. a Serédyekről készült leszármazási táblával. Lukinich: *A Podmanini Podmaniczky család,* V. 550.

11 Archiwum Państwowe na Wawelu (Krakkó) Sanguszko rkps. 75. T.1-4. Regest Papierow Węg(i)erskich. 1723.

12 Nagy: *Magyarország családai,* VII. kötetében megadja a Mérey család címerét. Lásd ennek latin nyelvű leírását a tarnówi síremléken: Krakowski: Pomnik nagrobny, 268.

13 Uo. 284.

14 Nagy László: *„Nem jöttünk égi hadak-útján..." Vázlatok és tanulmányok a XVII. századi kurucokról.* Bp., 1982. (Elvek és utak) 131.

15 Vö. Gyöngyösi István: *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága, Palinódia (Kesergő Nimfa).* [Szerk. Jankovics József.] Bp., 2000. (Régi Magyar Könyvtár Források 11.)

16 Ezek Heissler tábornok és Doria ezredes voltak. Nagy: *Nem jöttünk,* 143.

17 Egy ismeretlen szerző leírásában mintegy tíz év korkülönbséget tételezett fel a házastársak között. Erre lásd Tóth Ferenc: „Techeli grófnál tett látogatásaimról". Ismeretlen beszámoló Thököly Imre és Zrínyi Ilona törökországi tartózkodásáról. *Hadtörténelmi Közlemények* 133 (2020) 1008–1019.

adatot ismételgetett, nevezetesen azt, hogy elhunytakor Zrínyi Ilona már hatvanesztendős lett volna, vagyis 1643-ban született.

Ez a tévedés arra a sírfeliratra megy vissza, amelyet Komáromi János, Thököly titkára készíttetett, amikor Zrínyi Ilonát a galatai jezsuiták kisebbik templomában végső nyughelyére helyezték. Később egyébként ugyanebbe a szarkofágba temették fia, II. Rákóczi Ferenc csontjait is. A titkár Zrínyi Ilona halálának időpontját sem egész pontosan adta meg (17-ét írt 18-a helyett), az elhunytról pedig római számokkal azt írta, hogy hatvanévesen („Aetatis LX") hunyt el. Ezt Horváth Mihály és utána számos történész kritika nélkül elfogadta, bár számos tény szólt az akkori ismeretek szerint is ellene, mai forrásaink alapján pedig ez a dátum tarthatatlan. Erre először Nagy László figyelt fel, aki részletes tanulmányban foglalkozott a tévedéssel. Nagy László a sírkő leírását a genealógus Nagy Iván alapján adta meg könyvében, aki egyébként szintén a sírkő szövegének másolatára támaszkodott.[18] Ennél fontosabbak azok az érvek, amelyeket Nagy László már 1982-ben felsorolt. Ezek közül itt csak egyet érdemes kiemelni: emigrációja során 1694-ben Zrínyi Ilonának egészséges lánygyermeke született. Ezt a tényt Thököly Imre pontosan vezetett naplója közli,[19] de nem fűz hozzá különösebb kommentárt. Ha Zrínyi Ilona 1643-ban született volna, akkor lánya születésekor már túl lett volna ötvenedik életévén, ami akkor is, most is különleges biológiai eseménynek, ha nem „csodának" minősülne. Ha viszont a sírkövön megadottnál számos évvel később született, akkor a szülésre még alkalma nyílhatott ennek a rendkívüli asszonynak.

Egy újabb, nagyon informatív tanulmányból azt is megtudjuk, hogy Thökölyék utolsó gyermeke, aki még kicsiny korában elhunyt, a Zsuzsi névre hallgatott. A névadás ötletét talán I. Rákóczi György felesége, Lorántffy Zsuzsánna neve szolgáltatta.[20] Sajátos módon erről az 1694-es szülésről nem tud a legtöbb népszerű Zrínyi Ilona-életrajz sem, vagy azért, mert szerzője nem ismeri a szakirodalmat, vagy mert még mindig hitelt ad a rossz, 1643-as születési dátumnak. Ezt olvashatjuk a múlt századi Magyar életrajzi lexikonban is.[21] Mert bár korábban nem tudhattuk teljes biztonsággal Zrínyi Ilona születési évét – ami, akkori becslésünk szerint eshetett 1649 és 1652 közé[22] – annyit már tudtunk, hogy Munkács hős védője nem 14, hanem csak hét, vagy a legrosszabb esetben kilenc évvel volt idősebb Thököly Imrénél. Szerintem (és ebben majdnem egyetértek Nagy Lászlóval) csak nyolc évvel, amit a sírkövön a római betűk elírása okozott.

Más szóval, míg Ostrogskiné Serédi Zsuzsánna esetében, úgy gondolom, tudatos hamisításról van szó, Zrínyi Ilona esetében csak egy félreértésről, illetve félreírásról. Thököly

18 Nagy: *Nem jöttünk,* 117–118.

19 Uo. 144., 430.

20 Mészáros Kálmán – Seres István: Zrínyi Ilona. *Rubicon* (2014) 2. sz. 1–12. A szerzők állást foglalnak Zrínyi Ilona későbbi születési dátuma mellett.

21 A *Magyar Életrajzi Lexikon* szócikkének [Jeki Gabriella] első mondata: „Zrínyi Ilona 1643-ban született az ozalyi várban". (Vö. https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html. Legutóbbi megtekintés: 2021. január 18.) Mentségére legyen mondva, hogy az egyébként megbízható történész Várkonyi Gábor is elfogadta a 14 év korkülönbséget. Vö. Várkonyi Gábor: Házasság és nyilvánosság a 17. századi Magyarországon – a társadalmi tér vizsgálata. *Századok* 153 (2019) 258.

22 Pirnát Antal szócikkében 1650 körülre teszi Zrínyi Ilona születési évét. *Új magyar irodalmi lexikon.* I–III. Főszerk. Péter László. Bp., 1994. III. 2319.

Imre, aki 1657. szeptember 25-én született és két évvel felesége után hunyt el, nem mehetett, – ugyanis török kényszerlakhelyét nem hagyhatta el – és már túl beteg is volt ahhoz, hogy ellátogasson Galatába, tehát sohasem látta a szóban forgó síremléket. Komáromi, ha jelen volt 1703. március 10-én a koporsó elhelyezésénél Galatában,[23] láthatta, de talán nem vette észre; ha pedig észrevette, akkor nem jelentette, amikor visszatért Izmitbe Thökölyhez. Mivel római számot használt, lehet, hogy „LIV"-et írt a sírkőre, amely esetben, ha az egyes szám jobbra dőlt vagy összemosódott a latin ötössel, azt esetleg lehetett „X"-nek olvasni. (Egy másik lehetőség lenne a talán Thököly által sugallt 1650-es évszám, ahol az „LV" alsó része lett meghosszabítva „LX".) A kőfaragót aligha érdekelte, milyen számot vés fel a sírkőre, ő teljesítette Komáromi megbízását, a galatai jezsuiták sem nagyon törődhettek a pontos évszámmal. De időközben, szerencsés módon, 2020-ban bukkant fel egy korabeli, eredetileg horvát nyelvű szöveg, ami eloszlatta eddigi kétségeinket. A Zrínyi Ilona nagyapja, Frangepán Farkas által írt feljegyzést Végh Ferenc találta meg és idézi Zrínyi Péterről szóló tanulmánya lábjegyzetében.[24] Ez az adat egyértelmű bizonyíték arra, hogy Zrínyi Ilona 1649. március 20-án született.

Egy félreértés folytán lett tehát Zrínyi Ilonából második férjénél állítólag 14 évvel idősebb asszony, így kellett évszázadokig várnia, hogy Nagy László, majd utána a fiatalabb történészek és velük együtt jómagam (a történelmet is kutató filológus) a korkülönbséget majdnem a felére, mintegy nyolc évre javítsák. Ami azért is érdekes, mert Ilonának egyetlen öccse és két húga volt, és ha öccse, János csak 1653-ban született, akkor Zrínyi Péteréknek, amikor végre elkezdték a családgyarapítást, a lányok után még négy évig kellett várniuk egy fiúra, aki tovább viszi a családnevet. Más kérdés, hogy ez a családnév vörös posztó maradt a Habsburg-dinasztia szemében, s ez okozta végül Zrínyi János szomorú, tragikus sorsát.

23 Mészáros–Seres: Zrínyi Ilona, 12.

24 Végh Ferenc: A „Magyar Mars" árnyékában? Az ismeretlen Zrínyi Péter. *Hadtörténelmi Közlemények* 133 (2020) 818. 129. j.

VIZSGÁLATOK SZÉCHENYI ISTVÁN GRÓF ÉTKEZÉSEI KÖRÜL

VIGH BARBARA

INQUIRIES ABOUT THE MEALS OF COUNT ISTVÁN SZÉCHENYI

In the present paper I explore those registers of Count István Széchenyi's diaries that deal with his meals. The contextualisation of the texts offers various ways of approach and interpretation. On the one hand, the paper offers a view of everyday, mechanically repeated actions by presenting eating as a daily practice. Yet a similar daily activity for the Count was the keeping of his diaries, so the examination of the question of how and why he recorded his meals in the coprus of text is inevitable. Accordingly, the inquiry was simultaneously focussed on the text, the context and the intentions. The eating-related sections of the text cannot only be interpreted in the context of meal itself within the text. While the writer of the diaries mainly reflects on his social life, he also presents and even creates himself in these notes. The analysis consequently only deals indirectly with the problem of meals, for it also draws conclusions about the habits and personality of the diarist, as well as the diaries themseves.

Keywords: historical anthropology, history of everyday life, everyday life in pre-1848 Hungary, everyday life of István Széchenyi, Széchenyi's meals

Annak ellenére, hogy Széchenyi István naplója a reformkor-történet talán legtöbbet idézett dokumentuma, eddig csak kevesen aknázták ki alulnézetből, írójának hétköznapi tapasztalataira fókuszálva, holott Széchenyi mindennapjainak szférája kimerítetlen „kincsesbánya" a történettudomány számára.[1] Kutatásaim során a gróf azon szövegeit teszem vizsgálat tárgyává, melyeket a „mindennapiság nyelvén" ad elő, s így hétköznapi kultúrájának, tapasztalati világának a feltárására teszek kísérletet.[2] Jelen tanulmányom-

Vigh Barbara, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola.

1 Hangsúlyozza Pelyach István: Előszó. In: *Széchenyi mint magánember.* Szerk. uő. Bp., 2011. 5–6. Példák az újabb Széchenyi-irodalomból: Fábri Anna: Széchenyi, az apa. In: uo. 9–21.; Fónagy Zoltán: *„Olyan számos családnál, mint az enyim" - Széchenyi mint mostohaapa.* Https://mindennapoktortenete.blog.hu/2018/03/20/_oly_szamos_csaladnal_mint_az_enyim_szechenyi_mint_mostohaapa. (Legutóbbi megtekintés: 2019. október 10.); Oplatka András: *Széchenyi István.* Bp., 2005. 361–367.; Velkey Ferenc: A pesti főúri társasági élet néhány jellegzetessége az 1840-es években Széchenyi naplóinak tükrében. In: *Arisztokrata életpályák és életviszonyok.* Szerk. Papp Klára – Püski Levente. Debrecen, 2009. (Speculum Historiae Debreceniense 4) 113–128.; Velkey Ferenc: „Este társaság hozzánk. Batthyányval sokat beszéltünk." Széchenyi és Batthyány közös-közélete társas és magánszíntereken. *Aetas* 24 (2009) 1. sz. 51–95.

2 Vigh Barbara: A munka ideje, a polgárias kötelességtudat Széchenyi István naplóregisztereiben. In: *Hallgatói Műhelytanulmányok 4. Történész hallgatók válogatott írásai a középkortól a 20. századig.* Szerk. Forisek Péter – Schrek Kata – Szendrei Ákos. Debrecen, 2017. 46–65.; Vigh Barbara: Egy többlaki mágnás, Széchenyi István

ban főként a naplóján keresztül, de részben levelezését, kortársak visszaemlékezéseit, levéltári anyagokat is felhasználva foglalkozom egy banálisnak tűnő témával: Széchenyi étkezéseivel. Mivel a gróf étkezési szokásairól csak mozaikdarabok bukkannak fel a szakirodalomban, a kapcsolódó bejegyzések vizsgálatán keresztül nemcsak az elszórt megjegyzések új megvilágításba helyezésére, árnyalására nyílik lehetőség, hanem arra is, hogy Széchenyi mindennapi, gépiesen beidegződött cselekedeteiről adjak képet. A diárium ez irányú adatgazdagsága ellenére nehéz egységes és jól áttekinthető képet „festeni" a gróf étkezéseiről, hiszen amellett, hogy a mindennapi élet történetisége eleve nem írható le hagyományos elbeszélői technikákkal,[3] a szövegpanelek önmagukban is egyedi vagy többoldalú elemzést igényelnek. Az étkezés gyakorlata Széchenyi naplóírói rutinján keresztül ragadható meg, s így szükségszerű annak vizsgálata is, hogy milyen formában, miként és miért rögzítette a gróf étkezéseit a diáriumban. Az elemzés ezért egyszerre irányul a textusra, a kontextusra és a szerzői szándékokra. Széchenyi étkezései a kultúrát teremtő döntésként is értelmezhetőek,[4] hiszen a táplálkozással kapcsolatos szöveghelyek nemcsak az étkezés összefüggésében kapnak értelmet a szövegkorpuszban. A naplóíró leginkább társas életére reflektál, de tapasztalati világát, önmagát is megjeleníti, sőt önmagát alakítja olykor ezekben a bejegyzésekben. Tanulmányom tehát csak részben foglalkozik az étkezések problematikájával, hiszen következtetéseket teszek a naplóíró szokásaira, személyiségére és magára a naplóra vonatkozóan is.

Tanulmányom elméleti-módszertani szempontból az „új történetírás" azon perspektívaváltásához kötődik, amely hatására egyre több kutató közelít alulról a történelemhez, és addig banálisnak tűnő „hétköznapi" dolgokra kérdez rá.[5] Az elméleti irodalom többek között a francia mentalitástörténet-írást, az olasz mikrotörténet-írást, az angol és amerikai történeti antropológiát, illetve a német *Alltagsgeschichté*t sorolja ebbe a trendbe.[6] Ezek mindegyikével érintkezik a munkám, annak jellegét mégis a geertzi értelemben vett antropológiai látásmód határozhatja meg leginkább,[7] hiszen a kulturális antropológia

gróf vidéki térhasználata 1840 és 1843 között a naplóregisztereinek a tükrében. *Új Nézőpont* 4 (2017) 2. sz. 133–158.

3 Gyáni Gábor: *Az elveszíthető múlt.* Bp., 2010. 46–47.

4 Csíki Tamás: *Eltűnt falusi világok. A 20. századi paraszti társadalom az egyéni emlékezetekben.* Bp., 2018. (Specimina Ethnographica) 197.

5 Szijártó M. István: Történeti antropológia és mikrotörténelem. Az új társadalomtörténet. *BUKSZ* 48 (2000) 2. sz. 152., 154.; Peter Burke: Az új történetírás múltja és jövője. In: *Történetelmélet.* I–II. Szerk. Gyurgyák János – Kisantal Tamás. Bp., 2006. II. 1189–1208.; Lawrence Stone: Az elbeszélés újjászületése. Megjegyzések a régi-új történetírásról. In: uo. II. 899–919. Fónagy Zoltán: A mindennapok története. Antropológiai perspektívák a német társadalomtörténet-írásban. In: *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára.* Szerk. Orosz István – Pölöskei Ferenc. Bp., 1994. 369.

6 Gyáni Gábor: A hétköznapok historikuma. (Az új narratív történetírás.) In: *A hétköznapok historikuma.* Szerk. Dusnoki-Draskovich József – Erdész Ádám. Gyula, 1997. (Körösök vidéke 5) 11.; Gyáni: *Az elveszíthető múlt,* 77.; Simon Zoltán Boldizsár: Tapasztalat, jelenlét történelem. *Aetas* 28 (2013) 1. sz. 170.

7 A történeti antropológia Clifford Geertz értelmezésében nem a történetírás egy önálló irányzatát jelöli, sokkal inkább egy olyan szemléletmódot, mely hatással van annak irányzataira. Clifford Geertz: Történelem és antropológia. In: *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok.* Szerk. Sebők Marcell. Bp., 2000. (Replika könyvek 7) 121. Hasonlóan fogalmaz Roger Chartier: Szöveg, szimbólumok és franciaság. A szimbolikus antropológia használata a történetírásban. In: uo. 73–87. Geertz álláspontját vö. Niedermüller

jellemző célkitűzése az egyének tapasztalati világának vizsgálata[8] – ami bizonyos mértékben az „új irányzatok" mindegyikére jellemző.[9] E közelítések hatására élénkült meg az érdeklődés a „személyes jellegűnek nevezett (önéletrajz, önarckép, napló stb.) műfajok"[10] iránt is, hiszen bennük a személyes emlékezet, a személyesen megtapasztalt múlt elevenedik meg.[11]

Leginkább a naplók idézhetik fel – sokrétűen használható történeti forrásként – a korabeli világot a maga hétköznapiságában, mivel sokszor teljesen hétköznapi, akár banális témákat is tartalmazhatnak a lejegyzett egyedi események mellett.[12] Az új szakmai kérdések hatására a történészek számára a naplók már nemcsak „adatok rekonstruálására, más forrásokkal való szembesítésére, ellenőrzésére" szolgálnak, nemcsak az egyes korszakok érzékletesebb szemléltetéséhez, a „nagy személyiség" élettörténetének elmeséléséhez adnak alapanyagot, hanem belső világukban lettek fontosak.[13] A figyelem már nem is (elsősorban) a műfaj objektív hitelességére, hanem a naplóírók sajátos, személyes valóságtükrözésére, a szövegek „belső valóságára" irányul.[14] A kutatók így a naplóírók kapcsolatrendszerére,[15] életmódjára,[16] tér-idő beosztására[17] stb. kérdeznek rá, a diáriumok

Péter: Paradigmák és esélyek, avagy a kulturális antropológia esélyei Kelet-Európában. *Replika* 4 (1994) 13–14. sz. 89–129., Szijártó: Történeti antropológia és mikrotörténelem, 151–159.

8 Csíki: *Eltűnt falusi világok,* 7.

9 Fónagy: A mindennapok története, 373.; Gyáni: *Az elveszíthető múlt,* 42.; Jacques Le Goff: A mentalitástörténet. In: *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Szerk. Benda Gyula – Szekeres András. Bp., 2007. (Atelier füzetek 9) 420.; Niedermüller: Paradigmák és esélyek, 114.

10 Z. Varga Zoltán: Önéletírás-olvasás. *Jelenkor* 43 (2000) 89.

11 Kalla Zsuzsa: A Bártfay-diárium sajátosságai. In: *Bártfay László naplói.* S. a. r., kísérő tan. írta uő. Bp., 2010. 480. A tapasztalatok középpontba állítása, s ezáltal a személyes dokumentumok felértékelődése a történeti valóság fogalmának átértékelésével áll kapcsolatban. Frank R. Ankersmit: Nyelv és történeti tapasztalat. In: *Narratívák 4. A történelem poétikája.* Szerk. Thomka Beáta. Bp., 2000. 169.

12 A napló társadalomtörténeti és antropológiai értékéhez lásd Gyáni Gábor: Egy budapesti polgárcsalád 470 napja. *Budapesti Negyed* 14 (1996) 4. sz. 125–142.; Gyáni Gábor: A napló mint társadalomtörténeti forrás. (A közhivatalnok identitása). In: *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv.* XII. Szerk. Dr. Nagy Ferenc. Nyíregyháza, 1997. 25–33.

13 A naplók sajátos valóságtükrözéséről lásd Éles Csaba: Az önismeret irodalmi és művészi tükre: a napló. *Alföld* 44 (1993) 2. sz. 73.; Katona Csaba – Kovács Eleonóra: A személyes emlékezet dokumentumai. *Turul* 87 (2014) 2. sz. 44.; Csíki: *Eltűnt falusi világok,* 249. A történészi naplófelhasználás változásairól lásd Kalla: A Bártfay-diárium, 479.; Katona Csaba: A kacér és a szende. Slachta Etelka és Kölcsey Antónia naplóinak értelmezései. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 47 (2012) 2. sz. 52–60.; Kövér György: A magánélet titkai és a napló. Nők, szerelem, házasság Kállay Béni életében. *Aetas* 23 (2008) 3. sz. 82.

14 H. Porter Abbott: Önéletírás, autográfia, fikció: kísérlet a szövegtípusok osztályozására. *Helikon* 48 (2002) 286–304.; Philippe Lejeune: 2003. Az önéletírói paktum. In: uő: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok.* Bp., 2003. (Szöveg és emlékezet) 17–46.; Uő: A napló mint „antifikció". In: *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai.* Szerk. Mekis D. János – Z. Varga Zoltán. Bp., 2008. (Szöveg és emlékezet) 13–24.; Szávai János: Irodalom, fikció, autofikció. In: uo. 25–32.; Z. Varga: Önéletírás-olvasás, 87–93.;

15 Eőry Gabriella: Főszolgabírói mulatságok (Társasági élet és szórakozás Olchváry Pál naplójában). *Aetas* 23 (2008) 3. sz. 65–81.; Vas Réka: „Meglehet, hogy rosszul gondolkozok a mostani világhoz képest" (Gönczruszkai Kornis Anna grófnő naplója, 1850–1851). *Aetas* 27 (2012) 1. sz. 125–135.

16 Priszlinger Zoltán: Strigulákban mért férfiasság: szerelem és szexualitás ifjabb Wesselényi Miklós naplójában. *Sic Itur ad Astra* 19 (2008) 209–231.; Uő: A sport, mint téma Wesselényi Miklós naplójában. In: *Arisztokrata életpályák és életviszonyok,* 129–144.

17 Richard Lawton – Colin G. Pooley: David Brindley Liverpoolja. Az 1880-as évekbeli városi társadalom. In: *A brit gazdaság és társadalom a XVIII–XIX. században.* Szerk. Tímár Lajos. Debrecen, 1999. 169–184.; Kalla Zsuzsa:

ugyanis olyan információkat (is) közvetítenek, melyek a legújabb időkig elkerülték a történészek figyelmét.

A táplálkozást az antropológusok a kultúra részének tekintik, mondván, az étkezés „nem egyéni, hanem közösségi érvényű, alapvetően kulturális meghatározottságú forma. A gyűjtések mégis – fogalmazza meg kritikusan Csíki Tamás – az ételkészítés módjára, az alapanyagokra, az ételek táji-regionális rendszerezésére koncentráltak, és ritkábban valósult meg a táplálkozás napi gyakorlatként vagy a kultúrát teremtő döntésként való vizsgálata."[18] Hasonló a helyzet a táplálkozástörténet (mint történeti aldiszciplína) területén is.[19] E tekintetben Széchenyi István naplója azonban igen kedvező adottságokkal rendelkezik, a diárium sokrétű és többféle mélységű kutatásra, akár ilyen kultúrtörténeti vizsgálatra is lehetőséget ad. Az étkezések ugyanis folyamatosan a gróf közléseinek homlokterében állnak.

Tanulmányomban az 1840 májusa és 1843 májusa közötti naplószakasz bejegyzéseit vizsgálom, melyekben a gróf nyomot hagyott étkezéseiről. Az időkeret szűkítését és megválasztását a módszertani megfontolások mellett[20] az indokolja, hogy a gróf 1840 és 1843 közötti életének súlyponti tere már egyértelműen Pest volt, ahol a napjait egyfajta otthonosság jellemezte. Természetesen vett részt a különböző gyűléseken, gyakorlottan mozgott már az apa és férj szerepében, s mivel Széchenyihez hasonlóan ekkor már többen Pest-Budára szervezték életüket, a társasági élet terén is megfigyelhetőek bizonyos automatizmusok, melyek feltárása fontos adalékokat szolgáltathat a reformkori mindennapok vizsgálatához is.

E hároméves időszakban Széchenyi 1053 alkalommal rögzített valamilyen formában bejegyzést naplójába,[21] melyek között 570 olyan regisztert találunk, amely az étkezéseivel kapcsolatban is nyújt számunkra valamilyen információt. Az ezekből kinyerhető adatok mennyisége és milyensége azonban igencsak különböző. Széchenyi jegyzetei a vizsgált időszakban ugyanis már egyre szaggatottabbak, gyakran csak egyes szavakat, neveket,

„Kellemetes társalkodású 's nem üres beszédű ember". Bártfay László naplója. *Budapesti Negyed* 46 (2004) 4. sz. 211–238.

18 Csíki: *Eltűnt falusi világok,* 197.; Kisbán Eszter: Korszakok és fordulópontok a táplálkozási szokások történetében Európában. *Ethnographia* 95 (1984) 384–399.; Uő: Táplálkozáskultúra. In: *Magyar néprajz.* [I]–VIII. Főszerk. Paládi-Kovács Attila. Bp., 1988–2011. IV. (Életmód) 417–583.

19 Példa az újabb szempontokat is alkalmazó vizsgálatra: Benda Borbála: Étkezési szokások a 17. századi magyar főúri udvarokban. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században.* Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp., 2005. 491–510. A reformkorra vonatkozóan lásd Fábri Anna: *Hétköznapi élet Széchenyi István korában.* Bp., 2009. 62–79. A nagy művelődéstörténeti szintézisekben erre vonatkozóan lásd Trócsányi Zoltán: Új életformák. In: *Magyar művelődéstörténet.* I–V. Szerk. Domanovszky Sándor et al. H. n. [Bp.,] 1939–1942. V. (Az új Magyarország) 239–282., Kósa László: A tárgyi világ: lakás, öltözködés, táplálkozás. In: *Magyar művelődéstörténet.* Szerk. uő. Bp., 1998. 275–288.

20 Széchenyi majd egész felnőtt életén keresztül napról napra (ritkábban egynéhány naponta) vezette naplóját. Mivel minden bejegyzése egy-egy sajátos organizmusnak tekinthető, azokat egyediségükben, különkülön kell elemeznünk. Vizsgálatom során ezt a feladatot elvégeztem, ez azonban azt is jelentette, hogy racionalizálnom kellett a feldolgozandó adatok mennyiségét.

21 Az 1053 bejegyzés Széchenyi 1085 napjáról nyújt számunkra valamilyen információt. A bizonyos oknál fogva írás nélkül maradt napokról ugyanis több esetben összevont bejegyzésben emlékezett meg a gróf, így mindössze tíz olyan nap van, a vizsgált három évben, amely bejegyzés nélkül maradt.

vagy befejezetlen mondatokat találunk feljegyzéseiben.[22] A bejegyzések ilyen típusú részleteiben a gróf állandósult formulák segítségével legtöbbször pusztán az étkezés tényét rögzítette, maga a regiszter „igazi" tartalmat nem hordoz az étkezésekkel kapcsolatban. Bizonyos esetekben ugyanakkor még ebben az időszakban is jutott tér a naplóíró gondolatainak, önreflexiójának, ahogyan az érdekesebb események, „az események által nyert benyomások rövid mondatokban foglalt utóhangjai",[23] illetve anekdotikus történetek is lejegyzésre kerültek. Az ilyen típusú regiszterelemek jó néhány esetben jelenítenek meg izgalmas történeteket az étkezésekre vonatkozóan is. Vállalásom tehát nem az, hogy a napló különböző szakaszaiból felvillantott példákkal általános képet rajzoljak a gróf étkezéseiről, hanem az, hogy egy adott időkeret teljes anyagát elemezve egyszerre foglalkozzam az ilyen „tartalommal telített" és a „semmitmondó", rutinszerűen ismétlődő szövegrészekkel.

Széchenyi egyéni szóhasználata – és annak kódolása

Széchenyi rutinszerű cselekvéseinek feltérképezéséhez – a mentalitástörténet módszeréből kiindulva – „a szinte gépiesen írt részleteket, a szövegek készen kapott formuláit" tanulmányozom, vagyis a napló azon kifejezéseit, amelyek az étkezések vizsgálatának csontvázát alkothatják.[24] A jelentések nyomába szegődöm, hogy megállapítsam, mit jelentenek ezek a kifejezések, fogalmak Széchenyi számára, illetve e jelentések értelmezésén keresztül nyert tudás mit mond el arról, aki az adott szöveget létrehozta.[25] A kódolás itt a történész feladata, hiszen „az a sajátos jelentés [...], amelyet ezek a szavak adott mondatban magukra öltenek, nem határozható meg anélkül, hogy ne tudnánk, milyen értelem kifejezésére szolgál a mondat", s ez jelen esetben a gróf sajátos nyelvi világának és szóhasználatának a feltárását igényli.[26]

---

22 A naplókról lásd Gergely András: *Széchenyi István (1791–1860).* Pozsony, 2006. (Magyarok emlékezete) 9–41.; Kosáry Domokos: Széchenyi a naplóíró és a történeti személyiség. *Irodalomtörténet* 61 (1979) 489–525.; Oltványi Ambrus: Széchenyi naplójáról és kiadásairól. In: Széchenyi István: *Napló.* [Szerk. Oltványi Ambrus, ford. Jékely Zoltán – Györffy Miklós.] Bp., 2002. (Millenniumi magyar történelem) 1231–1238.; Viszota Gyula: A naplók története. In: *Gróf Széchenyi István naplói.* I–VI. Szerk. Viszota Gyula. Bp., 1925–1939. (Gróf Széchenyi István összes munkái 10–15) (= SZIN) I. (1814–1819) VII–XXX.

23 Kovács Lajos: *Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve 1846–1848.* I–II. Bp., 1889. I. 240.

24 Le Goff: A mentalitástörténet, 425–426. Bár néhány hasonló vizsgálatot a hazai történeti irodalomban is találhatunk, ezek a szavak eltérő jellege miatt tanulmányomhoz közvetlen mintát nem jelenthettek. Kalla: A Bártfay-diárium, 506–507.; Kunt Gergely: A kollektivizálás első hullámának mikroszintű tapasztalatai. In: *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása" vidéken a hosszú ötvenes években 1.* Szerk. Horváth Gergely Krisztián. Bp., 2018. (Magyar vidék a 20. században 2) 489–490. Széchenyi étkezésekhez köthető szóhasználatát röviden elemzi Velkey Ferenc: Széchenyi István és az 1846-os „Deák-lakoma". In: *Deák Ferenc és a polgári átalakulás Magyarországon. A 2003. november 4–5-én a szegedi városházán tartott konferencia előadásai.* Szerk. Balogh Elemér – Sarnyai Csaba Máté. Szeged, 2005. (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 1) 28.

25 Niedermüller: Paradigmák és esélyek, 118.

26 Idézi Tengelyi László: *Tapasztalat és kifejezés.* Bp., 2007. (Kísértések) 260–261. A kódolásról lásd Katona–Kovács: A személyes emlékezet dokumentumai, 43. A tapasztalás kifejezésének nyelvi meghatározottságáról: Ankersmit: Nyelv és történeti tapasztalat, 170., és annak „egyéni színezetéről": Tengelyi: *Tapasztalat és kifejezés,* 30.

Vizsgálatomban a regisztereket ezért az eredeti szövegállapotukban veszem szemügyre. Bár a napló Györffy Miklós által fordított részét is használom,[27] az eredeti német (kisebb részben magyar, angol vagy francia) szöveget hűen követő Viszota Gyula által gondozott kritikai kiadás V. kötetét vettem alapul,[28] hiszen a fordítások sok esetben elmozdíthatják az eredeti regiszterek szóalakegyezéseit. Az 1053 bejegyzés alapján 49 különböző, étkezést kifejező formulát regisztráltam egy Excel-adatbázisban, olyanformán, hogy minden bejegyzéshez került egy, vagy akár több formula, s persze több esetben a bejegyzéshez nem került adat. A naplóíró 471 esetben (a regiszterek többségében) az *essen* [enni] igét, illetve annak alakváltozatait (*esse, isst, hat gegessen,* illetve ezek toldalékolt alakjait) vetette papírra. Bár az *essen* szónak több szinonimája is használatos a német nyelvben, Széchenyi ezeket csak elvétve alkalmazta.[29]

Az *essen* legtöbb esetben nem a – történések időrendjében haladó – bejegyzések elején szerepel,[30] s ez arra utalhatna, hogy ezzel az igével az ebédeket jelölhette a gróf. Ezt a benyomást erősíti az a jelenség is, hogy – látszólag – a reggeli és vacsora lejegyzésére a kifejezetten ezeket az étkezéseket jelölő német szavakat használta. Reggeli esetében a *Dejeuner* [!] [villásreggeli], illetve a *frühstücken* [reggelizni] ige és annak ragozott változatai, míg vacsora esetében a *Souper* [vacsora] és a *soupieren* [vacsorázni] ige és annak ragozott változatai jelennek meg jegyzeteiben.[31] A képlet azonban korántsem ilyen egyszerű. Megerősíti ezt egy Tatai Jánoshoz írott levél is. „Barátom Tatai, nyáron két órakor ebédeltünk és 8-kor vacsoráltunk, most azonban kétkor reggelizünk és az ebéd csak 8-ra. Így

27 Széchenyi: *Napló.* [Szerk. Oltványi Ambrus.] Az elemzendő kifejezéseket szögletes zárójelben eredeti nyelven, a Széchenyi által használt alakváltozatban is idézni fogom a szövegben. (A további szögletes zárójelbe helyezett részek az eredeti szövegben is betoldásként szerepelnek.) A fogalmak elemzésénél a szövegeket minden esetben saját fordításomban közlöm, ugyanis az Oltványi Ambrus által szerkesztett magyar nyelvű válogatás kiadvány éppen az étkezésekkel kapcsolatos szövegek fordításában következetlennek mutatkozik. Többször előfordul például, hogy az essen, enni ige a magyar szövegben az értelmezett „ebédelni" értelemben szerepel. Utóbb, ha az említett probléma nem áll fenn, az idézeteket az Oltványi-féle válogatás alapján osztom meg olvasóimmal.

28 SZIN V. (1836–1843.) A vizsgált bejegyzéseket Széchenyi nem egy kötetbe jegyezte, 1841. május 31-én új naplókönyvet nyitott bejegyzéseinek. Viszota Gyula azonban nagyobb részeket vett egybe kiadásai elkészítésekor, így az általam vizsgált teljes anyag a forráskiadvány V. kötetében található. Adatbázisom előkészítéséhez a Széchenyi CD-kiadványt szintén felhasználtam. *Gróf Széchenyi István minden írása.* H. n. [Bp.,] 2001. [CD-Rom.]

29 Mindössze egyszer, 1841. szeptember 21-én jelenik meg például a naplókönyvben a szintén evést kifejező *speisen* ige. A gróf ebben az esetben azonban egy ünnepi alkalmat, vagyis a Thierney Clark által az 50. születésnapjára szervezett összejövetelt örökítette meg, valószínűleg ezért használt egy elegánsabb kifejezést. SZIV V. 500. 1841. 9. 21.

30 Széchenyi bejegyzéseiben megfigyelhető egy rendszer, napi beszámolóját ugyanis sok esetben egy evésre utaló megjegyzés osztja ketté. Ez a regiszterek közötti tájékozódásban is segíthet. 1842. március 22-re tehető bejegyzés ugyanis nincsen a naplóban, de az *essen* [enni] szó kétszeri megjelenéséből arra következtethetünk, hogy a hosszú, 1842. március 21-i bejegyzés eredetileg két jegyzet lehetett, amely a hosszú, 10 soros törlés miatt válhatott el. SZIN V. 572–574.

31 A *Déjeuner* és a *Souper* francia eredetű szavak a német nyelvben. Széchenyi néhány esetben a szavak eredeti francia *(soupé, déjeuner)* alakjában is használja a kifejezéseket. Egy alkalommal a naplóban megjelenik a *lunch* kifejezés is, amit az angol nyelvből vett át a német nyelv. Jelentése lehet ebéd, de villásreggeli is. A naplószöveg kontextusából nem derül ki, Széchenyi milyen értelemben használja. Vö. https://www.dwds.de/wb/Dejeuner, https://www.dwds.de/wb/Souper, https://www.dwds.de/wb/Lunch. (Legutóbbi megtekintés: 2018. december 27.)

mind a divatnak, mind a szomszédoknak meg van felelve. NB. azon szomszédoknak, kik szívesek eljönni akarnak."[32] Mivel a reggelit nem feltétlenül a délelőtti órákban tálalták, felmerül a kérdés, hogy a történéseket szoros időrendben elbeszélő jegyzeteknek nem az elején szereplő *essen* szolgálhatott-e a reggeli étkezések jelölésére is. Ennek a mérlegelése elengedhetetlen.

A *Frühstück* [reggeli] és szinonimái mindössze hét bejegyzésben fordulnak elő. Nagy részük Nagycenkhez, vagyis Széchenyi birtokainak központjához köthető, ami nem lehet véletlen, hiszen a lassabb tempójú vidéki élet feltehetően megengedte a mágnások számára, hogy családjuk társaságában költhessék el a reggelit is.[33] Széchenyit többször látjuk úgy a naplójában, hogy a környékbeli mágnások – leginkább fivérei – körében költi el reggelijét.[34] A gróf tehát feltehetőleg reggelizett vidéki időzései során, ám a szűk családi körben való étkezést – a sokszor lényeges közlést alig tartalmazó vidéki bejegyzéseiben – nem tartotta feljegyzésre érdemesnek.

A gyorsabb tempót követelő városi időzései során azonban korántsem ennyire biztos a reggeli étkezés állandósága. Egyszer sem jegyzett le ugyanis arra utaló adatot Széchenyi, hogy egyedül vagy szűk családja körében reggelizett volna, abban a kisszámú bejegyzésben, melyben mégis megjelenik ez az étkezés, mindig társaságban látjuk, és szóhasználatából azt is gyaníthatjuk, hogy ezek szervezettebb alkalmak lehettek. A *geben Frühstück* [reggelit adni] kifejezés például egy valamilyen alkalomból rendezett, formálisabb reggelit jelöl, ahogyan a *Dejeuner* [villásreggeli] jelentése is hasonló lehetett a naplóíró számára.[35]

Több magyarázat is felmerülhet arra vonatkozóan, miért hiányzik a reggeli a gróf Pesthez köthető bejegyzéseiből. Előfordulhat, hogy ahogyan Cenken, itt sem tartotta érdemesnek lejegyezni az egyedül vagy szűk körben elköltött étkeket, de megeshet, hogy azért nem látjuk a reggeliket, mert nem is voltak, ahogyan az is lehetséges, hogy az *essen* ige is szolgálhatott jelölésükre. Az utóbbi két lehetőség azonban kevésbé tűnik valószínűnek. Széchenyinél ugyanis gyakori volt, hogy alvásproblémái miatt már hajnalban felkelt, és elkezdett dolgozni, s mivel a korai ébredés erkölcsi kérdést is jelentett számára, a problémákkal nem terhelt éjszakák után is evidens lehetett számára a korai ébredés.[36] Az első étkezésre utaló megjegyzés azonban igen kései, a legtöbb esetben kora délutáni időpontokat takarhat.

Az étkezések időpontjára csak elvétve vonatkozik néhány adat, a gróf ugyanis legtöbb esetben nem keltezte órára pontosan étkezéseit. Számos alkalommal időhatározót használt, és csak annyit jegyzett le, hogy korán vagy éppen későn került asztalhoz.[37] A konkrét

32 *Gróf Széchenyi István levelei.* I–IV. Összeáll. Majláth Béla – Zichy Antal. Bp., 1889–1896. (Gróf Széchenyi István munkái 3–4, 6, 9) (= SZIL) III. 104. Talán ennek a divatnak a működését látjuk: SZIN V. 502. (1841. szeptember 29.)

33 Fónagy Zoltán: „Minden helynek megvan a maga ideje". Ember és idő viszonya a 19. századi Magyarországon". In: *„Atyám megkívánta a pontosságot". Ember és idő viszonya a történelemben.* Szerk. uő. Bp., 2016. (Századok Könyvek) 75–100.

34 SZIN V. 392. (1840. július 9.), 631. (1842. szeptember 24.)

35 SZIN V. 468. (1841. április 26.), 577. (1842. március 29.)

36 Kovács: *Gróf Széchenyi István,* I. 248–249.; Oplatka: *Széchenyi István,* 363.; Vigh: A munka ideje, 54–57.

37 SZIN V. 623. (1842. augusztus 29.), 529. (1841. december 20.)

adatokat tartalmazó bejegyzésekben igen változatos időpontok jelennek meg: délután 3, 5, 6 s egy esetben este 7 óra is.[38] Természetesen az étkezés időpontját számos tényező befolyásolhatta: egy-egy találkozó időpontja, egy elhúzódó ülés, az éhségérzet, ahogyan az is, hogy hol vagy kinél került asztalhoz, s hogy annál a háznál milyen szokások uralkodtak. Levelezése alapján azt feltételezhetjük, hogy az első feljegyzett étkezés ideje általában 2-4 óra közé eshetett.[39] Ezek az időpontok a mágnások számára is mindennaposak lehettek, hiszen Széchenyinek sok esetben volt asztaltársasága, akik természetesen vettek részt ezeken az alkalmakon, emellett a meghirdetett közebédek esetén is hasonló időpontok szerepelnek az aláírási íveken, meghívókon.[40] A naplóban megjelenő 5 és 7 óra közötti időpontok nem tekinthetők általánosnak, egy 4 óra utáni étkezés mellé ugyanis már a 'későn' jelzőt helyezte a gróf.[41] Bármikor is legyen azonban az első feljegyzett étkezés, 2-kor vagy 7-kor, kevéssé feltételezhető, hogy Széchenyi a hajnali vagy kora reggeli ébredése után egészen délutánig egy falatot sem evett volna. Sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy ez a reggeli étkezés igazán rutinszerű, talán kevéssé, vagy egyáltalán nem volt formális, így pedig nem tarthatta érdemesnek bevenni jegyzeteibe.[42]

A Tataihoz írott levél alapján feltételezhetnénk persze, hogy ezek a kora délutáni időpontok jelölik a reggelit, így azok valójában nem hiányoznak a bejegyzésekből, csak rejtve maradnak számunkra, a levelet tovább olvasva azonban árnyalható ez az eshetőség. „... egyen velünk egy kis »reggelit« akár mikor, tán holnap – vagy ha nem lehet – holnapután. – Had beszéljük magunkat egy kissé ki, mint a német mondja."[43] Azzal, hogy a gróf a levelében a reggelit idézőjelbe tette, egyúttal azt is jelezte, hogy ezt a kései reggelit ő már nem igazán tekintette – időbeliségét tekintve – reggelinek, még akkor sem, ha az az adott nap első étkezése volt is. Mégis reggelinek nevezte. Ennek okát talán abban kereshetjük, hogy a reggelinek lehettek meghatározott elemei a „Széchenyi-háznál", akár a feltálalt ételek tekintetében is.[44] Kisbán Eszter szerint ugyanis a reggeli étkezések a meleg italok, kávé, tea, csokoládé köré szerveződtek, a „hármas étkezési rendben" a reggeli

38 SZIN V. 408. (1840. október 3.), 458. (1841. március 23.), 551. (1842. február 8.), 642. (1842. október 27.)

39 *Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808–1860.* I–II. Összeáll. Bártfai Szabó László. Bp., 1943. A 3 órai étkezésre példák: I. 399. (Csapó Dánielhez, 1842. március 12.), I. 418. (Fehr Vilmoshoz, 1842. október 11.), I. 424. (Pulszky Ferenchez, 1842. november 1.) Meghívás 4 órai étkezésre: I. 344. (Lenhossék Mihályhoz [1839.] június 19.)

40 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár (= MTA KIK Kt.) K 166/188. Meghívó az akadémiai tagok közös ebédjére.

41 SZIN V. 579. (1842. április 5.)

42 A korban már elterjedt volt „az újkori hármas étkezési szerkezet", melynek állandó étkezései a ma is szokásos reggeli, ebéd és vacsora voltak. Kisbán: Táplálkozáskultúra, 545. Bár Fábri Anna szerint sokan elhagyták a reggelit (Fábri: *Hétköznapi élet,* 69.), Széchenyi reggel is étkezhetett valamilyen formában. A magyar nyelv szótára szerint ugyanis a korban a reggeli fogalmába a különböző italok (pl. kávé) fogyasztása is beletartozott. Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára.* I–VI. Pest–Bp., 1862–1874. V. 465. A naplóból gyaníthatjuk, hogy Széchenyi élt a kávézás szokásával, amit Kovács Lajos, s maga Széchenyi is megerősít. Kovács: *Gróf Széchenyi István,* I. 248., *Széchenyi István válogatott művei.* I–III. Szerk. Spira György. Bp. 1991. (Magyar Remekírók) III. (Önismeret) 52.

43 SZIL III. 104.

44 A feltálalt ételek tekintetében a napló nem nyújt elég információt ahhoz, hogy biztos következtetéseket vonhassak le erre vonatkozóan.

menüje így jellegzetesen eltért a másik két étkezésétől.[45] Az *essen* legtöbb esetben mégsem egy ilyen, idejét tekintve már nem, de a feltálalt ételek jellegét tekintve talán még reggelinek nevezhető étkezést jelölhetett. A levelet ugyanis Széchenyi Nagycenken írta, mely település – mint láttuk – teljesen más életmódot követelt a gróftól, mint másik otthona, Pest. Levelében magát a kései „reggelit" is azzal magyarázta, hogy ez jobban megfelel a szomszédoknak, akiknek egy-egy látogatás kedvéért egyébként akár több tíz kilométernyi távolságot is meg kellett tenniük.[46] Az őszi esős időjárás a kiépítetlen utakon a közlekedést még nehezebbé tette,[47] így, ha a gróf mindenképpen reggelivel akarta vendégül látni látogatóit, racionális döntés lehetett annak időpontját eltolni. Pesten hasonló problémák ritkán merülhettek fel,[48] így itteni vendégeit kora délután ebéddel fogadhatta. „Kovács Lajos ma 3-kor nálam itt eszik. Tegye Ön azt szintén, vagy ha nem lehet, jöjjön ebéd előtt, vagy ebéd után a hídgyűlés előtt"[49] – fogalmazott egy Tasner Antalhoz írott levelében. Az *essen* tehát legtöbbször nem a reggelit, de nem is feltétlenül az ebédet jelzi. Úgy fogalmazhatnánk, az *essen* attól függetlenül, hogy milyen időpont összefüggésében jelenik meg, az adott nap első főétkezését jelöli, egy olyan étkezést, mely – legtöbbször – nem telítődik valamiféle szertartásossággal, ugyanakkor hozzá az étkezések bevett elemei – például: terített asztal – kapcsolódnak. Egy ilyen étkezés pedig eshet akár a vacsora időpontjára is, hiszen egy bejegyzésében egy este 10 órára eső étkezést jelölt az *essen* igével a gróf.[50]

Ha pontosan jelölni akarta az étkezés jellegét, megtehette, feltételezhetően legtöbb esetben pedig meg is tette, hiszen nemcsak azon bejegyzésekben különülnek el ezek a különféle étkezések, amelyekben több megjegyzés is szerepel evésre vonatkozóan,[51] hanem azokban is, amelyekben csak egy étkezéséről tesz említést. A *Frühstück,* a *Diner,* valamint a *Souper* ugyanis egy második jelentésréteggel is rendelkezhetett.

„A Kaszinóban eszem [esse]. Ürményi, a koronaőr ad ebédet [gibt Diner] a Kaszinóban. Pestmegyeiek és fiumeiek. Nagyon csodálkozom, hogy én nem vagyok hivatalos."[52] Széchenyi egyrészt arról számol be, hogy a Kaszinóban étkezett. Ehhez az *essen,* enni igét használta. A bejegyzésben ugyanakkor találunk egy másik kifejezést is. Ez a *Diner,* melynek jelentése ebéd. Mivel a két étkezés feltehetően egy időben, de külön térben, vagyis a Kaszinó más és más termeiben zajlott, az *essen* ebben a bejegyzésben szintén egy ebédet jelölhet. A két kifejezés között azonban van egy árnyalatnyi különbség. A *Diner* ugyanis amolyan „festliches Mittagessen",[53] vagyis lejegyzésével leginkább alkalmi vagy szervezettebbnek tekinthető étkezéseket jelölhetett a gróf. Az Ürményi Ferenc volt fiumei kormányzó, a király által akkor kinevezett ideiglenes koronaőr által adott ebéd egy ilyen

45 Kisbán: Táplálkozáskultúra, 545–546.
46 Vigh: Egy többlaki mágnás, 152–153.
47 Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: A rendi társadalom utolsó évtizedei. In: *Magyarország története a 19. században.* Szerk. Gergely András. Bp., 2005. (Osiris tankönyvek) 36.
48 Télen a jégzajlás akadályozhatta a Budára való átjutást.
49 SZIL III. 487.
50 SZIN V. 465. (1841. április 16.)
51 SZIN V. 458. (1841. március 22.), 589. (1842. április 28.)
52 SZIN V. 623. (1842. augusztus 28.)
53 Https://www.dwds.de/wb/Diner. (Legutóbbi megtekintés: 2018. december 27.)

formális alkalom lehetett, melyre nemcsak az utal, hogy messziről érkezett vendégek vettek részt rajta, de maga a helyszín is, hiszen a Nemzeti Kaszinó vendégtermei gyakran szolgáltattak helyet magánszemélyek által szervezett ünnepélyes, sok embert befogadó ebédeknek. Ezzel szemben Széchenyi ebédje mindennaposnak mondható, hiszen számtalan ehhez hasonló bejegyzést találunk naplójában. Éppen ezért lehetett érzékeny pont számára az is, hogy ő nem lehetett jelen ezen az eseményen, hisz látszólag semmi – de legalábbis egy másik meghívás semmiképpen – nem akadályozta volna őt a megjelenésben.[54]

Az étkezések jellegét is jelölő szavak lejegyzésével tehát leginkább alkalmi vagy szervezettebbnek tekinthető étkezéseket rögzített a gróf. A reggelik esetében például jól látszódik, hogy a rutinszerű eseteket nem, csak a valamilyen jelentőséggel telített alkalmakat jegyezhette fel. A reggelihez hasonlóan a vacsora is megszokott lehetett nála,[55] a vacsorára utaló legtöbb megjegyzést mégis olyan összefüggésben jegyezte le, amely társas jelenlétre vagy valamilyen ünnepélyesebb alkalomra utal.[56] Hasonló a helyzet az ebédeknél is, több esetben ezen étkezés kapcsán is csak annyit jegyzett le a gróf, hogy jót tett neki az étel,[57] ám ez a kifejezés is inkább ünnepélyes vagy formális, főleg egyletekhez kötődő étkezéseket jelöl.[58] A valóban ünnepélyes alkalmak mellett a jelenlévők személye[59] vagy a nagy létszám[60] is kiérdemelhette a *Diner* megjelölést, ezeket nevezhetjük társasági típusú ebédeknek. Erre a kifejezésre azonban egy harmadik jelentésréteg is rakódhatott, mert a *Diner* néhány esetben estebéd értelemben tűnik elénk, melyre az utalhat, ha már a *Diner* lejegyzése előtt megjelenik a *Nachmittag* [délután] szó az adott bejegyzésben, vagy ha közvetlenül utána már estére utaló kifejezések bukkannak fel, mint például a színház.[61]

El kell kerülnünk azonban a szavak stabil, állandósult értelmének feltételezését,[62] hiszen az *essen* bizonytalan szerepe és a három alapétkezést kifejező fogalom több jelentésrétege miatt Széchenyi minden bejegyzése egy-egy sajátos organizmusnak tekinthető, vagyis mind az 564, étkezésre utaló megjegyzés egyedi vizsgálatot igényel, hogy eldönthető legyen, az adott szó abban a kontextusban mit fejez ki, különösen ha figyelembe vesszük a naplóíró következetlenségeit is. Ez pedig nem csak abban mutatkozik meg, hogy nem minden nap jegyzett fel étkezésre utaló megjegyzést, magában a szóhasználatában is természetes következetlenségek figyelhetők meg. A *Souper* és a *Diner* például – ahogyan láttuk – legtöbb esetben alkalmi vagy szervezett étkezést jelöl, de nem mindig, ahogyan az *essen* legtöbb esetben a különösebb jelentőséggel nem rendelkező főétkezéseket jeleníti meg, de nem kivétel nélkül. 1842. április 7-én például Keglevich Gábornál evett a gróf, akit tárnokmesteri kinevezése alkalmából a nógrádi küldöttség is üdvözölt, naplójában ezt az

54 SZIN V. 385. (1840. május 18.)
55 SZIN V. 398. (1840. augusztus 19.), 626. (1842. szeptember 26.)
56 SZIN V. 388. (1840. június 8.), 526. (1841. december 12.)
57 SZIN V. 420. (1840. november 17.)
58 SZIN VI. (1844–1848) 148. (1844. december 26.)
59 SZIN V. 524. (1841. december 14.), 609. (1842. június 20.)
60 SZIN V. 410. (1840. október 12.), 652. (1842. december 1.)
61 SZIN V. 404–405. (1840. szeptember 18.), 640. (1842. október 23.)
62 Chartier: Szöveg, szimbólumok, 86.

étkezést mégis az *essen* igével jelenítette meg.[63] A *Diner* mint estebéd használatában sem következetes, mert előfordulnak olyan időpontok a naplóban, melyeknél használhatná a szó ezen jelentését, mégsem teszi.[64] Egyes bejegyzéseiben emellett olyan eseményeket jelenít meg, mint névnapok, születésnapok, de ilyenek lehettek az estélyek és bálok is, melyek valószínűleg szintén étkezéssel jártak együtt, mégsem jegyzett le arra utaló megjegyzéseket.[65] Az 564 bejegyzést egyenként mérlegelve az egyes szavak általában használt jelentését lehetett meghatározni, amellett, hogy a vizsgálatomban az ettől való legjellemzőbb eltéréseket is igyekeztem tolmácsolni.

Az étkezések körülményei – a ragozott formulák vizsgálata

Dolgozatomban minden étkezéshez kötődő körülményt igyekszem körbejárni, a jelenségek lehető legpontosabb és legmegfelelőbb leírására és elemzésére is törekszem,[66] amihez szintén a készen kapott formulák felől közelíthetek, hiszen az alapfogalmakhoz Széchenyi gyakran különböző ragokat illesztett. Ezeket a regisztereket „autografikusan" olvasva a kérdést így teszem fel: „Mi mindent tudhatunk meg mindebből a szerzőről?"[67]

E formulák elemzésével az étkezések újabb és újabb aspektusaira világíthatunk rá, megjeleníthetjük, mely településeken, milyen helyeken s mely személyekkel étkezett legszívesebben a gróf, ahogyan azt is, milyen házigazda s vendég volt ő. Hiba lenne azt feltételeznünk azonban, hogy ezáltal csupán Széchenyi étkezéseinek megismeréséhez juthatunk közelebb. Ha ugyanis nemcsak az étkezések „árjával úszunk", hanem „egy későbbi, jobban tájékozott megfigyelő szemszögéből" is elemezzük az eseményeket,[68] a ragozott formulák által adalékokat nyerhetünk a gróf életének igen szerteágazó területeinek vizsgálatához is. Az étkezés idejét kifejező *essen um* [enni valamikor] formula a napi ritmus feltérképezéséhez, az étkezés helyét rögzítő *essen in* [enni valahol (településen)] és *essen im* [enni valamely intézményben] formulák a vidéki és városi térhasználat elemzéséhez szolgáltatnak bázist. Az étkezés házigazdáját és egyben a helyét jelző *essen bei* [enni valakinél] és a társiasságot kifejező *essen mit* [enni valakivel] formulák a gróf társasági életének a feltárásához adnak remek alapanyagot. Szintén láthatóvá válnak ezeken keresztül a „megélt élet" körvonalai, és így közelebb kerülhetünk a családjával, osztályostársaival való kapcsolatához és a mágnások mentalitásához is.

Az időpontot rögzítő *essen um* formula hosszabb részletezést már nem igényel Széchenyi étkezéseinek idejével fentebb bőven foglalkoztam –, így itt elegendő, ha a lejegyzés idejének sajátosságaival foglalkozom. A naplókönyvben ugyanis a jelen idejű igék mellett a múlt idejű alakok is igen szép számban jelen vannak, vagyis vizsgálataim során például nemcsak az *essen,* de a *hat gegessen* formulával is többször találkoztam. Bár a *soeben*

63 SZIN V. 580. (1842. április 7.) Vö. 538. (1842. január 13.)
64 SZIN V. 408. (1840. október 3.), 579. (1842. április 5.)
65 MTA KIK Kt. K 168/88 Vendéglői szerződés. A hiány oka leginkább a napló regiszterjellegében keresendő.
66 Tengelyi: *Tapasztalat és kifejezés,* 358.
67 Abbott: Önéletírás, autográfia, 303–304.
68 Burke: Az új történetírás, 940.

(éppen most) kifejezés utalhat arra, hogy bizonyos eseményeket abban a pillanatban jelenített meg, amikor azok megtörténtek, vagyis előfordult, hogy magánál tartotta naplókönyvét,[69] sőt egy-egy bejegyzést meg is mutatott ismerőseinek,[70] mégis kevéssé feltételezhető, hogy mindenhová magával vitte volna azt, vagyis amit a bejegyzésekben látunk, az legtöbb esetben egy igen közeli, de mégiscsak utólagos közvetítése az egykor volt jelennek. Az igeidők váltakozása mögött tehát valószínűleg szintén a naplóíró szóhasználatának természetes következetlensége bújhat meg.

Az étkezés ideje mellett annak helyét is megjelölhette a gróf, az *essen in* vagy *essen im* formulák segítségével, melyek közül az *in* településeket,[71] míg az *im* intézményeket jelöl. Minden étkezéshez egy-egy települést kötve jól látszik, milyen nagymértékben befolyásolták a tér kínálta lehetőségek a gróf mindennapjait. A gyors ütemben fejlődő Pesttel szemben Nagycenk nem biztosíthatott elegendő terepet többek között a társasági élet területén sem egy Széchenyihez hasonló kiterjedt kapcsolati hálóval rendelkező személy számára. Birtokközpontján belül így ritka az az eset, hogy meglátogatott valakit a gróf, mindössze egy esetben mutatható ki az is, hogy nem otthon, hanem valaki másnál ebédelt.[72] A bejegyzésekben megjelenő helységek tehát szinte kivétel nélkül egy-egy vidéki birtokos nevét is helyettesíthetik, akik meghívták a grófot étkezni, így például Fülesen gróf Zichy Henrikné, míg Egyeden Festetich Ignác gróf invitálására fordulhatott meg. Az ilyen, többnyire Cenk környéki települések között már jól bejáratott helyei is voltak, mint bátyja, Széchenyi Pál Apátiban található birtoka, ahol akár meghívás nélkül is ehetett, ha esetleg útközben érte az éhség. Ezt természetesen csak a kocsival vagy lóval történő utazások esetén tette meg, hiszen étkezésre nem volt lehetősége útközben, vagyis az ilyen utazások alkalmával meg kellett várnia, amíg egy étkezésre alkalmas állomásra jutott vagy hazaért.[73] A gőzhajós utak már szabadabb mozgást biztosíthattak, ott utazás közben is lehetőség nyílt az étkezésre.[74]

Az *essen im* kifejezés megjelenésével valamely vendéglőben vagy vendéglővel is rendelkező intézményben találjuk a grófot. Előfordulása leginkább a Nemzeti Kaszinóval kapcsolható össze, ahol a legtöbb esetben feltehetően nem egyedül étkezett, mivel számtalan olyan bejegyzés található a naplókönyvben, melyben pontosan megjelölte – az *esse mit* formula segítségével – kivel evett együtt,[75] máskor egyszerűen csak megjegyzéseket tett arra vonatkozóan, kivel beszélgetett, de a *wo* [hol] kifejezés megjelenése is utalhat társaság jelenlétére.[76] A Kaszinóban elköltött étkezések előtt vagy után gyakran jelennek meg ülésekre utaló megjegyzések. Az itteni étkezések mögött éppen ezért praktikus, időkímé-

69 SZIN V. 459. (1841. március 28.), 629. (1842. szeptember 20.) Bár mindkét megszólalás utazás aktusához kötődik, úti íródoboz segítségével lehetőség nyílhatott útközben napló- vagy levélírásra is.

70 Gergely: *Széchenyi István,* 15.; Kovács: *Gróf Széchenyi István,* I. 240.; Viszota: A naplók története, XIII–XIV.

71 Vannak olyan bejegyzések is, melyekben először a település nevét említette meg, majd annyit jegyzett mellé, hogy „esse dort". SZIN V. 411. (1840. október 18.)

72 SZIN V. 390. (1840. június 24.)

73 A postakocsiknak például voltak állomásaik, „ahol megálltak etetni, itatni". Trócsányi: Új életformák, 265–266.

74 Széchenyi: *Napló,* 911.

75 SZIN V. 411. (1840. október 19.)

76 SZIN V. 430. (1840. december 14.)

lő okokat sejthetnénk, ám Széchenyi Ullmann-házban található bérlakását mindössze néhány ház választotta el a Kaszinó épületétől, vagyis a Llyod-palotától.[77] Az itteni étkezések oka tehát inkább a társaság lehetett, hiszen az intézmény pezsgő társas életet tett lehetővé. „A Casino kora reggeltől késő estig nyitva áll, könyvtár, újság-levelek, [...] ételital pedig akár a földszinti, akár az első emeleti vendéglői teremben a' cédulán kitett áron minden foglalkozónak' s vendégnek szintúgy mint Részvényes tagoknak szabad használatára állnak."[78] A Kaszinó vendéglője tehát bárki számára nyitva állt, aki rendelkezett meghívóval.[79] Valószínű tehát, hogy Széchenyi azon napokon sem étkezett egyedül a Kaszinóban, amikor étkezéséről készült számvetése nem tartalmaz társaságra utaló elemeket.[80] Vagyis valószínűleg csak akkor jelenítette meg környezetét, ha annak valamilyen jelentősége volt számára.

Az épület sok ember befogadására alkalmas vendéglői termekkel is rendelkezett, így pedig nem lehet véletlen, hogy több alkalommal tartottak ebben az időszakban ünnepélyes ebédeket a Kaszinóban. Ezek egy része magánszemélyek által rendezett ebédet jelent,[81] de egyletek is előszeretettel tartottak itt összejöveteleket.[82] Ilyen alkalmakkor pedig nem pusztán a konyhából kerülhettek ki az ételek, ugyanis a tagoknak az 1832-es évre szóló tudnivalókat tartalmazó összefoglalóból kiderül, hogy az édességekről a pesti cukrász Fischer Ferenc gondoskodhatott.[83]

Pesten ebben az időszakban természetesen a Kaszinón kívül is számos, vendéglővel rendelkező intézmény állt, melyek közül néhány a naplókönyv hasábjain is megjelenik. Ilyen volt a hajóhíd pesti hídfőjénél állt Angol Királynő szálló[84] vagy a „nagyszerű, alkalmas helyezése által kitüntetett" Vadászkürt az egykori Kishíd utcában.[85] A jó elhelyezkedés hangsúlyozása nem véletlen, hiszen Haydner Jánosnak, a Tigris vendégfogadósának a *Pesti Hírlap*ban megjelenő hirdetéséből is látszik, hogy a fogadók célközönsége elsődlegesen nem a pest-budai lakosság, hanem az átutazó közönség volt.[86] Ezen intézményeket Széchenyi tehát csak ritkán látogatta, hiszen Pesten számos lehetősége adódott az étkezésre, ráadásul olykor visszatetszést is keltett benne az ottani társaság.[87] Ezzel szemben

77 Mindkettő a Rakpiacon helyezkedett el. Fónagy Zoltán: Hagyomány és modern határán – Széchenyi István, a magánember. *Magyar Tudomány* 171 (2010) 1442.

78 MTA KIK Kt. K 168/14. Kivonat A' Pesti Nemzeti Casino szabályibul.

79 MTA KIK Kt. K 168/15.

80 SZIN V. 390. (1840. június 12.), 435. (1841. január 5.)

81 SZIN V. 453. (1841. március 6.), 623. (1842. augusztus 28.)

82 MTA KIK Kt. K 166/190. Meghívó az akadémiai tagok közös ebédjére.

83 MTA KIK Kt. K 167/82. Fischer Hébéhez címzett kioszkja az egykori Színház-téren, a Német Színházzal szemben állt, ahol a gróf is többször megfordult. Naplójában e hely megjelölésére a Fagylalda elnevezést is használta. 1842 nyarán – május és augusztus között – például 19 alkalommal kereste fel „Fischert". Fábri: *Hétköznapi élet,* 74.

84 Egykor Nagyhíd utca [ma Deák Ferenc utca 1.].

85 Emmerling Károly: Vendégpalota „A' Vadászkürthöz". *Pesti Hírlap* 1841. május 15. 328. [Ma Türr István utca 5.]

86 „Alulirt ajánlja a' nagyérdemű utazóknak az újváros közepén a' feldunai gőzhajók lakhelyéhez legközelebb levő vendégfogadóját". Haydner János: Tigris vendégfogadó Pesten. *Pesti Hírlap* 1842. április 21. 283. [A fogadó épülete ma is a Nádor utca 5. szám alatt található.] A helyszínekhez lásd Kalla Zsuzsa: Pest-Buda-mutató. In: *A Bártfay-napló,* 769–772.

87 Széchenyi: *Napló,* 866.

Bécsben, ahol nem rendelkezett saját lakással, mindig a Schwan nevű fogadóban szállt meg, és sok esetben ott is étkezett.[88] Több bejegyzésből látszik, hogy az asztalnál társasága is volt, így lehetséges, hogy ő szintén egy-egy szálló vendég társaságát kereste, amikor mégis betért a pesti vendégfogadókba.

A gróf számára étkezésre kínálkozó számos lehetőség egyikét a Kaszinó konyhája mellett Pest-Budán a mágnástársak vagy munkatársak, ismerősök meghívásai jelentették, melyeket az *esse bei* vagy *Diner bei* kifejezések rögzítik a naplóban.[89] Ez persze nem jelenti azt, hogy bécsi tartózkodásai idején ne kapott volna meghívásokat, de itteni időzései igen töredezettek. Gyakran egy hétnél is kevesebb időt, előfordult, hogy csak fél napot töltött a császárvárosban. 1843. március és április között azonban, feltehetőleg a közelgő országgyűlés miatt, 22 napot egyhuzamban Bécsben töltött, az ehhez az időszakhoz köthető jegyzetei alapján pedig jól látszik, ha alkalma volt, kihasználta a tér kínálta lehetőségeket, ezen 22 nap alatt ugyanis szinte minden bejegyzésben más név jelenik meg az étkezések összefüggésében. Van néhány személy, akikhez szorosabb kapcsolat fűzte – mint a bátyjai, Lajos és Pál, illetve hídügyi munkatársa, Sina György báró –, őket gyakrabban felkereste itteni időzése során, s többször megjelennek az étkezésekkel összefüggésben is. Egy Lajosnál elköltött főétkezésről szólva a gróf rosszallva azt is megjegyezte, hogy bátyja túl kicsiny körben mozog, ami jól mutatja, milyen fontos lehetett számára a széles kapcsolati háló.[90] A meghívások alapján pedig azt láthatjuk, hogy a társas érintkezés terén nincs nagy különbség Bécs és Pest-Buda között. Az étkezések tükrében a Bécshez köthető bejegyzésekben 21 különböző személy tűnik fel. Ez a szám a Pest-Budához köthető bejegyzésekben sem sokkal magasabb, mindössze 28. A 21, Bécshez köthető személy azonban 39, míg a 28, Pesthez köthető személy 73 alkalommal látta vendégül a grófot. Állandó lakhelyén is voltak ugyanis olyanok, akikhez szoros baráti vagy munkakapcsolat fűzte, így náluk többször járt vendégségben. Ilyennek tekinthető Batthyány Lajos, Károlyi György,[91] vagy a már említett Sina György báró, aki Pesten is rendelkezett lakással. Társas étkezésre – mint láttuk – a gróf birtokközpontján kevesebb lehetőség nyílt, ám a Cenkhez köthető bejegyzésekben is előtűnt az a minta, miszerint a hozzá közelebb álló személyek gyakrabban látták vendégül. Így jelenhet meg fiatalabb bátyja, Széchenyi Pál Apátiban található birtoka többször is a bejegyzésekben étkezések kapcsán, de az is feltűnő, hogy amikor Sopronba utazott, és nem valamilyen nyilvános ebéden vett részt, szinte kivétel nélkül egykori nevelője, akkori jószágigazgatója, Lunkányi János látta vendégül.[92]

88 Bécshez kötötten a Schwanon kívül csak a várpalota jelenik meg mint az étkezések helyszíne.

89 A *bei* intézmények előtt is előfordul.

90 SZIN V. 698. (1843. március 29.)

91 Károlyival, de még inkább feleségével való jó viszonyára utal, hogy a náluk elköltött étkezésekhez többször fűzött kommentárokat a hölgy hogylétére vonatkozóan. Ilyen az 1841. április 18-i (SZIN V. 466.) bejegyzés is, melyben egyenes Kicsinek nevezte a hölgyet. Ez a formula merőben szokatlan, annak ellenére ugyanis, hogy közeli ismerőseinek gyakran adott különböző rövidítéseket naplókönyvében, becézett formulákat csak a legritkább esetben használt. Velkey: Este társaság hozzánk, 51–95.

92 Vele való kapcsolata igen közvetlen lehetett, Lunkányi még a házát is kölcsönadta Széchenyinek egy vendégség végett. SZIN V. 494. (1841. augusztus 26.)

Mivel egyes bejegyzéseiben a *wieder* (ismét) kifejezés is megjelenik a *bei* mellett, feltételezhetjük, hogy annak ellenére, hogy volt néhány személy, aki gyakrabban hívta vendégségbe, az mégis szokatlan lehetett, ha két egymást követő napon ugyanazon személynél étkezett. Kovács Lajos egy megjegyzéséből látszik, hogy maga Széchenyi is kellemetlenül érezte magát, ha több, egymást követő napon invitálta ebédre. „Volt eset, hogy például Pozsonyban csaknem négy hétig állandó asztaltársa voltam. Beteges volt, és senkit sem fogadott, körüle csak családja volt. Mindennap külön meghívott és mindig faggatott előbb: valljam be, nem lesz-e nekem alkalmatlan nála ebédelni?”[93]

A meghívások alapján tehát azt láthattuk, nincs nagy különbség Bécs és Pest-Buda között, Bécs mégsem értelmezhető teljesen megélt társasági térként, hiszen a gróf a császárvárosban nem rendelkezett saját otthonnal, így ezen a településen nem invitálhatott asztalához vendégeket, holott Széchenyi otthonaiban, vagyis a cenki kastélyban és a pesti Ullmann-házban tartott vendégségekről gyakran közvetít a diárium. Ezeket az összejöveteleket az *essen bei uns* vagy *bei mir,* illetve a *Diner bei uns* vagy *bei mir* formulák jelölik.

A *bei mir* [nálam] és a *bei uns* [nálunk] kifejezések váltakozására több magyarázat is adódhat. Bár előfordul, hogy bejegyzéseiben név szerint megjelöli családtagjait,[94] a *bei uns* kifejezés mögött mégis őket, vagy legalábbis feleségét, Seilern Crescence grófnőt sejthetjük. A házastársak azonban nem mindig tartózkodtak ugyanazon a helyszínen.[95] Ilyen esetekben természetes, hogy Széchenyi önmagát jelölte meg házigazdaként, míg olyankor, amikor felesége is vele volt, legtöbb esetben átváltott a többes szám használatára.[96] Ezen formula alkalmazásával egyes esetekben annyira következetes volt, hogy ha olyan személyt jelölt naplójában, aki kifejezetten hozzá érkezett látogatóba, de ebédre is maradt, átugrott a többes szám használatára, jelezve, hogy felesége, esetleg szűkebb családja is jelen volt az étkezésnél.[97] Az 1842. május 8. és 14. közötti bejegyzésekben azonban többször is változik a vendéglátó megjelölése, holott arról nincs tudomásunk, hogy felesége elutazott volna.[98] Előfordult ugyanis, hogy bár Crescence szintén Pesten tartózkodott, ahogyan férje, mégsem étkezett társaságában, betegség,[99] a társaság jellege vagy akár egy másik meghívás miatt. Ha a gróf nem egyedül érkezett egy-egy vendégségbe, legtöbbször az *esse bei [...] mit* formulát jegyezte le, majd konkrétan meg is nevezte azt a személyt, aki kísérője volt aznap.[100] Alkalmanként feleségét is így jelölte,[101] ám ő legtöbb esetben mégis „láthatatlan szereplő” marad, vagyis eltűnik a többes számú *essen* mögött. Előfordult azonban, hogy a grófot kifejezetten önmagában invitálták vendégségbe. „Villásreggeli

93 Kovács: *Gróf Széchenyi István,* I. 44. Az eljárásban Széchenyi gentleman eszménye is tükröződik. A gentleman legfőbb jellemvonásai közé tartozik ugyanis az is, hogy udvarias és illemtudó, viselkedését tapintat és a másik felé forduló figyelem jellemzi. Horkay Hörcher Ferenc: *A gentleman születése és hanyatlása. Válogatott eszmetörténeti tanulmányok 1990–2005.* H. n., 2006. 5.

94 SZIN V. 396. (1840. augusztus 3.)

95 SZIN V. 508. (1841. október 31.)

96 SZIN V. 459. (1841. március 25.)

97 SZIN V. 438. (1841. január 14.)

98 SZIN V. 592–595. (1842 május 8–14.)

99 SZIN V. 429. (1840. december 9.)

100 SZIN V. 430. (1840. december 13.), 504. (1841. október 9.)

101 SZIN V. 438. (1841. január 16.)

[Déjeuner] Károlyi Caroline-nál [...] melyre kényszeríttettem [...] de Crescence nincs meghívva."[102] Bár ez merőben szokatlan lehetett – éppen ezért rögzülhetett az eset a naplóban –, Széchenyi a nevelt lánya, Marie kapcsán megemlíti, hogy ő is kapott ebédmeghívásokat,[103] ami valószínűsíti, hogy Crescence-nak szintén címeztek külön invitálásokat. A társasági életben amúgy sem pusztán a férje által részt vevő hölgyről[104] tehát könnyen elképzelhető, hogy házastársától „távol" étkezett, így pedig Széchenyinek egyedül kellett betöltenie a házigazda szerepét.

A napló vizsgált időszakában a Széchenyi család pesti bérlakásában több mint 112 személy jelenik meg az étkezések tükrében. Pontos számot ebben a vonatkozásban nem lehet adni, mivel a bejegyzésekben leginkább az étkezésekhez köthetőek azok a részek, melyekben a gróf csak a fontosabb résztvevők leírására szorítkozott, míg a többieket az *ect.* [!] [stb.] kifejezés segítségével tette láthatóvá.[105] Széchenyi meghívottjai között szintén megfigyelhetőek a naplóban más szempontból is előkerülő, „jól bejáratott" nevek, mint Zichy Heinrich, Deák Ferenc vagy Batthyány Lajos, mégis többségben vannak azok a személyek, akiknek a neve a napló vonatkozó részében is kis számban jelenik meg, és Széchenyi asztalánál is mindössze egy-két alkalommal étkeztek. Az ő jelenlétük mindenképpen fontos lehetett a gróf számára, hiszen az ilyen személyekkel (például Sanfermo gróf olasz mérnök) való találkozás sok esetben kuriózumnak számíthatott. Ez alapján az *ect.* kifejezés alá leginkább Széchenyi pest-budai barátai vagy közeli ismerősei tartozhattak, akikkel a gróf az ebédeken kívül is többször találkozhatott. Az ő jelenlétüket feltehetően csak akkor regisztrálta, ha fontos volt számára, hogy az adott napon ott voltak, vagy ha az ottlétük valamilyen benyomást gyakorolt rá.

Mind a cenki kastély, mind a második emeleti ötszobás, Ullmann Mórictól bérelt lakás rendelkezett ugyan sok ember befogadására alkalmas helyiséggel, egy átlagos főétkezéskor maximum 4-5 fő étkezhetett Széchenyiék társaságában.[106] A nagyobb jelentőségű étkezéseknél azonban előfordult, hogy a „Széchenyi-háznak" 16-18 személyt is el kellett látnia. Az igazán különleges alkalomnak számító, 1840. augusztus 20-án tartott, a cenki kastély új szárnyának felavatásával egybekötött István-nap alkalmából Cenken 70 embert is vendégül láttak. „Ebéd [Diner] circa 70 személyre az üvegházban. Minden jól s rendben, csak a szamár [Zichy] Hermann ivott Wesselényi egészségére felette ostobán."[107] Ez a nagyszámú vendégsereg azonban korántsem tekinthető szokásosnak a magánszemélyek

102 SZIN V. 577. (1842. március 29.) Vö. Széchenyi: *Napló,* 883. Velkey: Este társaság hozzánk, 82., 87.

103 SZIN V. 509. (1841. november 5.)

104 SZIN V. 658. (1842. december 11.); Fábri: *Hétköznapi élet,* 18–19.

105 SZIN V. 416. (1840. november 5.), 557. (1842. február 20.) Ha csak egy személy érkezett hozzá látogatóba, mindig megnevezte vendégét.

106 Az *essen* egyes szám harmadik személyű *isst* alakja mutathatja, hogy előfordult, hogy csak egy személy étkezett Széchenyiék társaságában. Pl. SZIN V. 428. (1840. december 8.) E szó használatával sem teljesen következetes azonban a gróf, előfordult, hogy több személyt is ezzel jelenített meg. Pl. SZIN V. 399. (1840. augusztus 28.) Több esetben egy *mit* (-val/-vel) előtagot helyezett hozzá, mellyel többségében azt fejezte ki, hogy az adott személy a családjával látogatta meg őket. Pl. SZIN V. 410. (1840. október 14.)

107 Széchenyi: *Napló,* 825. Bővebben lásd Környei Attila: A politikus magánélete. Gróf Széchenyi István névnapja 1840-ben. In: *A Xántus János Múzeum és a GyőrMoson-Sopron megyei múzeumok évkönyve.* Szerk. Domonkos Ottó – Némethné Jankovits Gyöngyi. Győr, 1995. (Arrabona. Múzeumi közlemények 34) 55–79.

által szervezett dinerek között, a 60-70 fős vagy annál is magasabb létszám leginkább nyilvános étkezésekhez kötődhetett.[108]

Az ilyen formálisabb étkezések esetén Széchenyi különösen körültekintő lehetett, máskülönben nem jegyezte volna le például a cenki eseményről mintegy megnyugodva, hogy minden rendben lezajlott. Bár Kovács Lajos szerint „udvariasabb és csinosabb cselédsége senkinek sem volt",[109] háza szervezetlenségére Széchenyi több alkalommal is panaszkodott. Egy bejegyzésében például amiatt bosszankodott, hogy vendégei étlap nélkül maradtak.[110] Ebben az időszakban igen gyakran adódtak a szakácsokkal is problémái. Egy novemberi napon például arra ért haza, hogy az új szakácsnője felmondott,[111] az újabb és újabb szakácsokkal azonban mindig akadt némi probléma. Franzese például túl lassúnak bizonyult. „Dessewffy A[urél] nálunk eszik [isst]. Franzese kereken 6 zsemlét megétet személyenként... olyan lassú"[112] – panaszkodott egyik bejegyzésében. Így folytatódott a próbaebédek sora,[113] miközben egy 16 vendéget számláló diner alkalmával már Duchange-t, a Kaszinó egykori[114] vendéglősét kérte fel szakácsnak, talán éppen a problémák elkerülése végett.[115] A grófnak nemcsak alkalmazottjaival akadtak problémái, ugyanis az Ullmann-ház ebédlője sem bizonyult mindig megfelelőnek.[116] „Beesik az eső az ebédlőmbe"[117] – írta például egyik jegyzetében.

Maga a meghívás leginkább inasokhoz kötődhetett, de levélben is történhetett, amelynek esetében az invitálás szólhatott a következő napra,[118] de több leveléből az látszik, hogy a meghívás ugyanazon a napon is történhetett, mint amelyre szólt. Előfordult például, hogy Tasner Antalnak reggel 7 órakor írt levelet a gróf, hogy ha lehet, aznap 3 órakor egyen vele.[119] Ezt a „lazaságot" azonban valószínűleg csak pesti tartózkodásai során és csak munkatársaival szemben engedte meg magának, a hasonló értelmű levelek mind olyan személyekhez íródtak, akik ilyen kapcsolatban álltak vele. A főnemesek esetében valószínűbb, hogy inas útján történhetett a meghívás, ahogyan az is, hogy pár nappal előre egyeztették az étkezés leendő időpontját.[120] Az 1841. február 25-i bejegyzésében

108 SZIN V. 388. (1840. június 8.)

109 Kovács: *Gróf Széchenyi István*, I. 241. Hasonlóan fogalmaz Széchenyi alkalmazottjairól: [Karl Maria] Kertbeny: *Erinnerungen an Graf Stephan Széchenyi.* Genf, 1860. [2. kiad.] 9.

110 SZIN V. 588. (1842. április 25.)

111 SZIN V. 418–419. (1840. november 11.)

112 Széchenyi: *Napló,* 866.

113 Ebben az időszakban 6 alkalommal próbáltak ki új szakácsot.

114 Az aktuális vendéglősnek a Kaszinó megtiltotta, hogy máshol is felajánlja szolgálatait. MTA KIK Kt. K 168/88. Vendéglői szerződés.

115 SZIN V. 527. (1841. december 14.)

116 A naplóban az enteriőr nem látszódik, ám Kertbeny Károly egy látogatása alapján néhány szóban az Ullmann-ház ebédlőjére is kitér a grófról készült irományában. Az ebédlőben „az egyik fal mentén faragott kredencek húzódtak, melyekre élükre állítva ezüsttálakat és ezüsttányérokat támasztottak". Oplatka: *Széchenyi István*, 365.

117 SZIN V. 437. (1841. január 12.)

118 *Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez,* I. 344. (Lenhossék Mihályhoz, 1839. június 19.)

119 SZIL III. 487.

120 Bár a vidéki vendégségek esetén valószínűbbnek tűnik, hogy mágnástársainak levelet írt, és nem inasaival üzent, ezen esetekben is igen nagy jelentősége lehetett, hogy néhány nappal előre szóljon vendégeinek, már csak azért is, hogy időben meg tudjanak jelenni vidéken.

például előre jelezte a naplóíró, hogy aznap ebéd lesz nála, melyre több fontos vendéget vár. Később azonban kénytelen volt visszakanyarodni jegyzetében ezen téma felé, hogy jelölje, nem mindenki tudott jelen lenni az eseményen.[121] Egy másik bejegyzésében hasonló megjegyzéseket tett, ám Károlyi György távolléte kapcsán azt is megtudjuk, hogy a távolmaradást illett előre jelezni a házigazdának.[122]

A hirtelen betoppant vendégeket a kevéssé formális főétkezések tűrhették meg. Ezeken a legtöbb esetben az *essen* igével jelölt étkezéseken a munka is terítékre kerülhetett, ám az a formális étkezések asztalai közé is beszivároghatott. Széchenyinél megesett ugyanis, hogy étkezés közben sem tudott elszakadni munkájától. Bár az arra utaló adatok, hogy valakit evés közben talált, ennek illetlenségére világíthatnak rá, a sürgős dolgok kivételt jelenthettek számára.[123] Egy Klemm Józsefhez írott levél alapján látszik, hogy néha őt is zavarták étkezés közben,[124] ám a munka és evés nála legtöbb esetben amúgy sem vált el élesen egymástól. „Minthogy nekem naponkint végezni valóm volt vele, többnyire ebédje idejét választottam, s ha ebédhez ült hírt adott nekem komornoka s én asztalához ültem vele dolgainkat megbeszélni. […] közbe felpattant székéről s a mellette lévő szobába futott íróasztalához s néha jegyzetet tett, vagy ebéd közben kivette zsebkönyvét és feljegyezte benne azokat, mik végzendők volnának."[125] Így emlékszik vissza Kovács Lajos, aki szerint már a korabeliek is megjegyezték Széchenyi étkezéseiről, hogy mennyire a munka körül forognak. Néhány naplóbejegyzésében is megjelenik a munka. Egy alkalommal Chrismar Ferenc gőzhajózási alkalmazottal például a szénszállításról tanácskozott étkezés közben,[126] de előfordultak olyan esetek is, amikor egyenesen munkaebédekről beszélhetünk. 1841. január 17-én például Kirk Henrik, az angol–magyar intézet képviselője és Mr. Dashwood, az egyik ügynöke érkezett a grófhoz vendégségbe.[127] Egy az 1844. évi országgyűlésen megjelenő úriemberrel pedig egy „lebujba" volt kénytelen ellátogatni: „… elmentünk egy lebujba. Itt tárgyamat szerencsésen kifejthetém, és mire a hatodik pár kolbászt lenyeltem – majd megbetegedtem tőle – már emberem egészen az enyém volt. Itt a titok kulcsa […] annyi a befolyás, a mennyi tormás kolbászt tud valaki enni."[128] Kovács Lajosnak a gróf elbeszélésére adott kommentárja szerint Széchenyi „nem kíméli száját és lábát és nincsen előtte sem utcai távolság, sem emeleti magasság",[129] ha meg kell nyernie valakit ügyének. A bálok sem voltak mentesek a munkától. Fáy András egyik cikkében például visszaemlékszik „egy estélyére a nemes grófnak, melyen pár óra alatt, több ezer forintot íratott alá a dunaparti nemzeti színházra".[130]

121 Széchenyi: *Napló,* 846.
122 SZIN V. 589. (1842. április 28.)
123 Kovács: *Gróf Széchenyi István,* I. 44–45.
124 *Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez,* 424.
125 Kovács: *Gróf Széchenyi István,* I. 248.
126 SZIN V. 447. (1841. február 7.)
127 SZIN V. 439. (1841. január 27.)
128 Kovács Lajos idézi Széchenyi Vas Gereben napilapjában *(Nép Barátja)* való megszólalását. Kovács: *Gróf Széchenyi István,* I. 257–258.
129 Uo.
130 Fáy András: Gróf Széchenyi István pestmegyei működése. *Budapesti Szemle* [15. köt.] (1862) 48–49. sz. 89.

A társaság igazán fontos volt Széchenyi számára, így többször azt is lejegyezte, ha egy-egy ebédre nem hívták meg. „A Casinoban eszem [esse]. Ürményi, a koronaőr ad ebédet [gibt Diner] a Casinoban. Pestmegyeiek és fiumeiek. Nagyon csodálkozom, hogy én nem vagyok hivatalos."[131] Amint Velkey Ferenc megfogalmazza „nem lehet egyszerű eseménytényként (»nem hívták meg«, »nem látogatták meg«, »egyedül érezte magát« stb.) kezelni Széchenyi mellőzöttségének, magányának ill. elhagyatottságának a naplóbeli »tükröződését«".[132] Kézdi Balázs elképzelése szerint az ilyen bejegyzésekben, melyekben az „elszigeteltség", a „kirekesztettség" jelenik meg, Széchenyi nárcisztikus személyisége tükröződik. „Az ilyen emberek másokkal való érintkezésük során szokatlan módon sokat foglalkoznak saját személyükkel, nagyon igénylik, hogy mások szeressék és csodálják őket."[133] „Beteges érzékenysége" nemcsak abban ragadható meg, hogy gyakran elejtett félmondatokból vagy egy-egy gesztusból – mint meghívásának elmulasztása – von le messzemenő következtetéseket, hanem abban is, ahogyan a barátok hiányára panaszkodik. „Ezeket a megnyilvánulásokat azonban óvatosan kell kezelni, értelmezésükhöz minden esetben külön meg kellene vizsgálni a kontextust, az élethelyzetet, amelyben papírra vetette. A »barátság« szó más-más jelentéstartalmára vonatkozhat a panasz: néha az egzisztenciális magányérzet váltja ki, máskor a politikai szövetségesek hiányát fejezi ki, olykor pedig csak egy, a társasági életben hiúságát ért sérelem keseríti el a naplóírót."[134] Az Ürményi által adott ebéd látványa – mint korábban említettem –, érzékeny pontot érinthetett Széchenyi lelkében, hiszen a részvételre időbeosztását tekintve minden valószínűséggel lett volna lehetősége. Kívülről kellett azonban szemlélnie az eseményeket, amit a hely adottságaiból adódóan esetlegesen a résztvevők is észrevehettek, így ebben az esetben a „hiperérzékenységet" egy a hiúságát ért sérelem hozhatta működésbe. Ez a szempont a legtöbb ilyen megszólalás mélyén szintén megbújhat. „Tini eszik [isst] nálunk. Heinrich kapitánnyal, aki lovagias. Az egyetlen ember, akit meghívhatunk... hahaha."[135] Ez a Heinrich kapitány meghívásáról lejegyzett eset például már a „barátok", „szövetségesek" hiányát fejezheti ki elsősorban, ugyanakkor benne rejtőzhet egy olyan mozzanat is, miszerint Széchenyi fontosabb személy annál, hogy ilyen „jelentéktelen" személyekkel étkezzen. „Hoyosnál eszem [esse mit] Cr [escence]-szal. Ebéd [Diner] Lambnál, a kancellárnál, Johannes Liechtensteinnél – én sehol – Egyetlen barátom sincs!"[136] Hasonló lehet a helyzet ennek a jegyzetnek az esetében is. A pozsonyi diéta után ezekben az udvari körökhöz közel álló személyekben láthatott támogatókat a gróf, így a kénytelen kihagyott ebédek felsorolása kifejezheti a politikai szövetségesek hiányát, de azt is, hogy Hoyos grófnál – aki egyébként Crescence egyik mostohaleánya, Felicia révén rokoni kapcsolatban állt Széchenyivel –, a kancellár vagy Lamb angol követ sokkal fontosabb személyek, s Széchenyi István grófnak, a magyar arisztokrácia egyik jelentős alakjának

131 SZIN V. 623. (1842. augusztus 28.)

132 Velkey Ferenc: Batthyány Lajos Széchenyi látószögében. I. Közelítések. *Századok* 141 (2007) 557–574.

133 Kézdi Balázs: Széchenyi István és a magyar szuicidalitás. In: uő: *A negatív kód. Kultúra és öngyilkosság.* Pécs, 1995. 84.

134 Fónagy Zoltán: Széchenyi, a társas lény. Romantikus barátságkultusz és egzisztencialista magány. In: *Széchenyi mint magánember,* 44–45.

135 SZIN V. 635. (1842. október 10.)

136 Széchenyi: *Napló,* 825.

inkább egy általuk rendezett ebéden illene megjelennie. Mivel Széchenyi érzelmi élete igen szélsőséges és bonyolult volt, így a benne munkálkodó szempontok elválaszthatatlanul összefonódhatnak a „kirekesztettségről" szóló jegyzetekben. Az „elszigeteltség" a gróf megélt élményeiben többször körvonalazódik, ám korábbi kijelentését említés nélkül hagyva, a panaszok utáni napokban kivétel nélkül társaságban látjuk, így a naplónyomok alapján „elszigeteltségről" csak Széchenyi sajátos tapasztalati világának összefüggésében beszélhetünk, de ennek keretében is csak néhány különleges esetben. A társas étkezés ugyanis – ahogyan az az elemzésből kiderült – szerves részét képezhette mindennapjainak. Ez mégsem jelenti azt, hogy mindennap érkeztek asztalához vendégek, vagy éppen ő ment társaságba.

Több alkalommal jelenik meg ugyanis a naplóban arra utaló adat, hogy a gróf otthon étkezett, mást e mellé azonban már nem jegyzett fel, vagyis egyszerűen annyit rögzített, *esse zuhause.* Mivel egyes jegyzeteiben az *allein* [egyedül] szót is hozzá csatolta ehhez a kifejezéshez,[137] feltételezhető, hogy azon napokon, amikor csak annyit jegyzett le, hogy otthon étkezett, de nem írta mellé, hogy egyedül, nem magányosan, hanem családjával étkezett. Kovács Lajos szerint Széchenyi „családjához mélyen ragaszkodott. Annak körében mindig üdülést talált. [...] Semmiben sem hátráltatva általok, csak örömére voltak azon rövid idő alatt, melyet nekik szánhatott, többnyire ebéd és délutáni kávézás alatt."[138] A család, s különösen a gyerekek azonban csak igen kivételes esetekben jelennek meg a naplóban az étkezések tükrében. Béla például azért, mert az asztalnál nem megfelelően viselkedett,[139] de arról is tudunk, hogy Széchenyi kisebb fiát, Ödönt is pofon legyintette, mivel „száját mindig az abroszba törli".[140] Ezek a helyzetek megerősítik, hogy Széchenyi számára nem lehetett elképzelhetetlen, hogy akár gyermekei is vele étkezzenek.[141] A gróf tehát „teljes" családja körében ülhetett asztalhoz, ha otthon volt, ezt azonban néhány említésre méltó esettől eltekintve nem tarthatta feljegyzésre érdemesnek. Ez alapján az is feltételezhető, hogy azon napokon, amikor nem jegyzett le semmilyen étkezésre utaló adatot, legtöbb esetben szintén otthon étkezett, hiszen, ha máshol került asztalhoz, feltehetően lejegyezte azt.

A bejegyzések „nem szembeszökő értelme"

A jelentések és jelenségek felfejtése után az üzenetek felé fordulok, melyek vizsgálata több, mint pusztán a jelenség leírása, hiszen megismerésükhöz a jelentés nyomába kell szegődnünk.[142] Ez a jelentés azonban már nem az a jelentés, ami egy-egy kifejezés értel-

137 Az egyedüllét egy esetben a Kaszinóhoz kötötten is megjelenik, ám ebben a bejegyzésben Széchenyi azt is feljegyezte, hogy későn került asztalhoz. Magányát feltehetően ez okozta. SZIN V. 529. (1841. december 20.)

138 Kovács: *Gróf Széchenyi István,* I. 248.

139 Széchenyi: *Napló,* 884.

140 Oplatka: *Széchenyi István,* 361.

141 Két nevelt lánya, Caroline és Marie – a gyakran étkezéssel járó bálokra is – több alkalommal elkísérték nevelőapjukat. Pl. SZIN V. 543. (1842. január 24.), 553. (1842. február 11.)

142 Clifford Geertz: Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. A „bennszülöttek szemszögéből": az antropológia megértés természetéről. In: uő: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások.* Bp., 2001. 194–226.

mét határozza meg, amikor ugyanis az üzenetet keresem, abból az antropológiai célkitűzésből indulok ki, „hogy egyetlen fókuszba helyezett esemény részletes kidolgozásával, annak teljes kontextusát és kulturális jelentéseit a legnagyobb óvatossággal szemügyre véve”[143] „kifürkésszem a dolgok nem szembeszökő értelmét”.[144] Ehhez a naplót mint a „megélt emberi tapasztalatok” forrását szemlélem, s így az nem más, mint Széchenyi tapasztalati tere, amely arról ad felvilágosítást, „mi alkotta adott helyen és időben, meghatározott szociális miliőben az észlelésre, a beszámolásra méltó dolgok körét, mi volt az, ami belekerült figyelme és tapasztalati világa akkor érvényes” terébe. [145]

Vizsgálatom kiindulópontjául először is magát az írás helyzetét és tevékenységét teszem meg, a szövegek értelmezését, olvasását ugyanis „meghatározza az a speciális írás-helyzet [...], amely az írás alanyát az általa írott szöveghez, az írás tematikájához vagy tárgyához, a nyelvhez és önnön tevékenységéhez fűzi”.[146] Az elemzés így arra irányulhat, hogy azoknak a dolgoknak, amelyeknek volt akkora értéke, jelentősége, hogy bekerüljenek a tapasztalati térbe, milyen jelentést tulajdonított Széchenyi. Hasonlóan fontos kérdés ugyanakkor az is, hogyan érzékelte a körülötte lévő világot. Ennek megvilágítására kerülnek előtérbe az érzetek, érzelmek, magatartási minták és az értékek, vagyis a „megélt” dolgok.

Az étkezések – mint láttuk – szerves részét képezik a „tapasztalati térnek”. Gyakran értesülünk róla, kivel, hol és/vagy mikor étkezett, alig pár olyan leírást találunk azonban, melyből arra lehetne következtetni, mit szolgáltak fel a grófnál vagy a környezetében. „Festetich Minánál pompás magyar ebédet eszem [esse bei (...) Diner]”[147] – szól az egyik ilyen jegyzet. A reformkorban a kultúra egyes elemeire, mint az étkezés vagy az öltözködés, a „nemzeti önkép” kialakításának eszközeként tekintettek.[148] A nemzeti jellegű ételek fogyasztásával, s talán még inkább feltálalásával tehát például a nemzeti jelleg megőrzése mellett kötelezhették el magukat a korabeliek. A 19. század közepén azonban még csak a magyar konyha iránti érdeklődés útnak indulásáról beszélhetünk, az előkelőbb házakban– így Széchenyiéknél is – ugyanis továbbra is a nemzetközi – főként a francia és német – konyha maradt a meghatározó.[149] A magyaros ebéd Széchenyi számára tehát valószínűleg nem lehetett mindennapos, éppen ezért jegyezhette azt le. Az ételeket tartalmazó jegyzetek egy részében tehát a különös, a szokatlan, az egyedi áll a középpontban, mint például az az eperfagylalt, amelyet Széchenyi kivételesen nem a kioszkban, hanem Sina báró bécsi otthonában fogyasztott és kivételesen nem a nyári hónapokban, hanem egy októberi napon.[150] Különlegessége miatt kerülhetett be a tea is a „tapasztalati térbe”, hiszen Széchenyi ezt szintén nem otthon, hanem angol barátjánál, Tierney Clarknál

143 Stone: Az elbeszélés újjászületése, 910.
144 Geertz: Sűrű leírás, 220.
145 Gyáni: Egy budapesti polgárcsalád, 134.
146 Z. Varga: Önéletírás-olvasás, 88.
147 Széchenyi: *Napló,* 835.
148 Vö. Lukács Anikó: *Nemzeti divat Pesten a 19. században.* Bp., 2017. (Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából 6.)
149 Fábri: *Hétköznapi élet,* 70.
150 SZIN V. 633. (1842. október 1.)

fogyasztotta. A teázás a gróf életében feltehetően nem volt általános jelenség, különben elegendő lehetett volna a látogatás tényének rögzítése, ahogyan más esetekben is.[151]

Leginkább mégis májproblémáinak összefüggésében írt az általa fogyasztott ételekről. A gróf egészséges és beteg időszakai között az elfogyasztott ételt tekintve azonban feltehetően nem lehetett nagy különbség,[152] a hangsúly tehát nem feltétlenül arra kerül a jegyzetekben, mit evett, hanem arra, mennyit. „Kaszinó. Káposztát és 5 nagy fánkot eszem [esse] meg. – Az evéstől és a dühbe gurulástól nem tudom magam megtartóztatni."[153] Milyen jelentősége lehetett ennek az esetnek? Mivel Széchenyi májproblémákkal küzdött, ami miatt gyakran panaszkodott emésztési zavarokra, rosszullétre, az 5 nagy fánknak emiatt is lehetne jelentősége. Panaszokat azonban sem az aznapi, sem az elkövetkező napok bejegyzéseiben nem találunk. Az is előfordulhat, hogy igazán ízletesnek találta az aznapi ételt, ezért jegyezte le azt, hiszen ilyen jellegű közlésekre is találhatunk példát a naplóban.[154] A bejegyzés második része azonban arról árulkodik, hogy e regiszter mélyén az önvizsgálat és a változtatás igénye bújhat meg. A napló ugyanis nemcsak a gróf személyiségének tükre, de egyúttal személyiségének alakító eszköze is. Széchenyi emberideálja a „testében, lelkében, szellemében, erkölcsében »tökéletesülő« férfi"[155] volt. Önmaga elé ezt a normát állította. Motivációja mögött több késztetés megbújhat. „Az Angliát többször megjárt, kiváló angolszász műveltséggel rendelkező gróf magánéleti szinten, öltözködési és étkezési szokásaiban is egyaránt és köztudottan anglomán beállítottságú" volt.[156] Széchenyi tehát „beszélte" a gentlemannyelvet. „Beszélte" többek között életmódjával, meggyőződéseivel, szokásaival, szerepválasztásaival, „azáltal, hogy annak alanyává tette önmagát".[157] A „kicsinosult polgári életvitel" az étkezések kapcsán a mértékletességben ragadható meg, hiszen a „polgári étkezési rituálában fontos szerep jutott az éhségérzettel szembeni önuralom szigorú követelményének"; vagyis igyekezni kellett, hogy lehetőleg a látszatát is elkerüljék a habzsolásnak, „hogy mértéktartással, az önuralom jegyében igyekezzenek kielégíteni az elemi emberi ösztön által diktált szükségletet, az éhségérzet csillapítását".[158] Ennek az élethelyzetnek a naplólenyomatában tehát közvetlenül szólalhat meg a gentlemaneszmény. „A »józan mértékletesség« maximája persze közhelyszámba megy a korszak szövegeiben; a keresztény hagyománnyal átitatott klasszikus műveltséganyag szintén tematizálja."[159] Széchenyi szemléletében „a keresztény valláserkölcs folyamatos tökéletesedésre intő szemlélete" – melyre már fiatal korában

151 SZIN V. 499. (1842. szeptember 19.)

152 Mivel a naplóban az elfogyasztott ételekre vonatkozó adatok igen szórványosak, esetlegesek, s legtöbb esetben nem is ennek rögzítése lehetett a naplóíró szándéka, e vizsgálat keretében ezeket a regiszterelemeket nem elemzem.

153 Széchenyi: *Napló,* 872.

154 SZIN V. 554. (1842. február 14.)

155 Velkey Ferenc: A keresztény perfektibilitás Széchenyi „sportemberi" motivációjában. In: *Széchenyi mint magánember,* 111.

156 Bodrogi Ferenc Máté: Széchenyi István és a gentlemanek nyelve. *Irodalomtörténet* 92 (2011) 160.

157 Uo. 151.

158 Gyáni: *Az elveszíthető múlt,* 64. A mértékletesség szabályát hasonlóképpen fogalmazza meg Széchenyi is. *Széchenyi István válogatott művei,* III. 114–131.

159 Bodrogi: Széchenyi István és a gentlemanek, 161–162.

kialakult vallásos meggyőződése tehette nyitottá – szintén meghatározó, így a keresztény perfektibilitás gondolata is befolyásolta embereszményét,[160] ezzel együtt pedig feltehetően az étkezésekkel kapcsolatos beállítottságát is,[161] ami egyúttal azt is mutatja, hogy a „tökéletesedés" a gyakorlatban többkomponensű lehetett.

Milyen súlyúnak lássuk az egyes elveket? Megválaszolhatatlan, ahogyan az is, „mikor milyen mértékben deformálja a betegség belső, számunkra teljességgel ismeretlen motívumvilága [...] cselekedeteinek indítékait".[162] Az önvádak mindenesetre az ilyen típusú bejegyzésekben is szép számban felbukkannak, így kétségtelen, hogy a betegség szerves módon beépült Széchenyi étkezésekkel kapcsolatos életmozzanataiba is. „Nem tudom magam megtartóztatni a vacsorától [Souper] és mégis meglehetősen jól vagyok. Nem érdemlem meg."[163] Ebben a bejegyzésben például Széchenyi „lelkiismereti szorongása" tör felszínre, „amely az élményvilágban mint állandó bűntudat, bűnösségi érzés realizálódott".[164] A szorongás elhárítása meghatározta az életvitelt is. Az étkezések kapcsán ez szintén a mértékletesség ideájában ölthetett testet, melyet tehát nemcsak a korabeli eszmék, de a „vezeklés"[165] gondolata is motiválhatott. „... annak ellenére, hogy sokat vacsoráztam [soupire], jól vagyok"[166] – írja egyik bejegyzésében, mintha azt várná, hogy rosszul legyen, mintha az megérdemelt büntetés lenne. Ez a jegyzet ugyanakkor nemcsak a bűnösségről és a bűnhődésről, hanem az állandósult betegségtudatról is tudósíthat. A rosszullétet tehát nemcsak azért várhatta, mert büntetésként tekintett rá, hanem azért is, mert „beképzelte" magának a betegséget. Kézdi Balázs szerint ugyanis a májbaj „az ivással kapcsolatos bűntudatának hipochondriás átdolgozásának bizonyul". Szerinte tehát a rosszullétek mind az evési és ivási szokásokkal összefüggő hipochondriás panaszok.[167] Széchenyi néhány megszólalásából valóban úgy tűnik, mintha gyengélkedése vagy éppen felgyógyulása fejben dőlne el, nem hisz orvosainak állapotát illetően,[168] ám sok esetben fájdalmai valósak lehettek.[169] A tünetekre való várakozás tehát egy korábbi rossz tapasztalatból fakadó reális „elvárás" is lehetett, s éppen ezért a mértékletességet valóban motiválhatta a későbbi panaszok elkerülése is.

Ezt a bonyolult, testi és lelki panaszokkal átszőtt betegségtudatot teljességgel feltárni lehetetlen. A kérdésben tehát nagyon óvatosan kell eljárnunk, – amint Csorba László Széchenyi általános kórállapotáról összegzően megjegyzi –, „ma nem tehetünk mást, mint becsületesen bevalljuk: nem tudjuk pontosan mi volt Széchenyi betegsége, nem tudjuk, mikortól szenvedett benne, mennyire formálta-deformálta személyiségét, döntéseit, egyáltalán milyen mértékben játszott szerepet mindannak befolyásolásában, amit a gróf

160 Velkey: A keresztény perfektibilitás, 99., 104.
161 Többször érvel így kései, Önismeret című művében. Pl. *Széchenyi István válogatott művei,* III. 91., 131–133.
162 Csorba László: Széchenyi betegségéről. „Látja milyen beteg vagyok! Hogy élhetnék hát ezen a világon?" In: *Széchenyi mint magánember,* 152.
163 SZIN V. 645. (1842. november 10.)
164 Kézdi: Széchenyi István és a magyar szuicidalitás, 94.
165 Kovács: *Gróf Széchenyi István,* I. 248.
166 SZIN V. 626. (1842. szeptember 6.)
167 Kézdi: Széchenyi István és a magyar szuicidalitás, 94–95.
168 SZIN V. 676. (1843. február 6.)
169 SZIN V. 532. (1841. december 24.)

életének és munkásságának nevezünk".[170] Kétségtelen azonban, hogy a mértékletességre – s így a tökéletesedésre – való törekvésére valamilyen módon s valamilyen mértékben rányomta bélyegét a betegségtudat.

A kiindulópontot adó bejegyzés „nem önmagában szembeszökő értelme", üzenete – amit a mélyebb vizsgálat hozott felszínre – ez a tökéletesedésre való törekvés lehet. A rögzítés késztetője egy kudarcélmény lehetett, ez adhatott olyan jelentőséget a káposztának és a fánkoknak, hogy azok bekerülhessenek a „tapasztalati térbe". Az ember legfőbb célját – vagyis a szebbítést – ugyanis az önmegfigyelés segíti, a kudarcokkal és sikerekkel való számvetés által pedig Széchenyi olyan tapasztalatokat szerezhetett önmagáról, melyek segíthették „célirányos életrendszerének" kialakításában is.[171] A gróf tehát az ilyen jegyzetekben önmegfigyelés közben számba vette hibáit ugyanakkor az öntökéletesítés jegyében többször reflektált is arra, mit kellene tennie. Mégsem sikerült mindig önkontrollt gyakorolnia. Ebben az étkezéssel összefüggő bejegyzésben ennek a működését látjuk.

Döblingben a Széchenyihez érkező látogatónak éppen a korábbiakhoz képest tűnt fel „hangsúlyozott mértékletessége".[172] Ez utalhatna arra is, hogy a társas események nehezíthették az önkontroll gyakorlását.[173] Beszédes ebben a tekintetben is *Önismeret* című műve, melyben a mértékletességről szólva így fogalmaz: Ha „többnemű húst, szalonnát, az édes- és tengervizek halait, rákot, teknősbékát, csigát, nádméz-kompozíciókat, fagylaltot, sajtot, kaviárt, mindenféle tojás-tésztaneműt és tíz-tizenkét féle bort, punch glacét etc. csatolunk [...] valóban nem teszünk egyebet, mint egy közönséges nagyúri, főpapi, miniszteri, udvari ebédnek adjuk programját. [...] a vendég [...] annyi étvágyi és torkossági csáb közt [...] [n]em fogja hallani félig herbivore [növényevő] természetének azon sugárlását, hogy »bizony már elég«!".[174]Az ilyen étkezésekhez kötődő társasági helyzetek alól Széchenyi nem vonhatta ki magát, s néha vele is előfordult, hogy nem találta a mértéket. „Batthyány K[ázmér]nál eszem [esse]. Semmit sem tudok már élvezni! Úgy ültem ott, mint Sancho Panza!!"[175] Ebben a bejegyzésben például egy társas étkezés kapcsán Cervantes regényének egyik hőséhez, Sancho Panzához hasonlította magát, annak falánkságára utalva. Mértéktelenségének okát olykor ő is éppen a társaságban vélte felfedezni. Az *Önismeret*ben például így nyilatkozik: „... ha a központi nagy bokréta miatt nem láttam semmit, és két szívesen szóló vagy rám nem örömöst hallgató, előttem ismeretlen egyéniségek közé kelepcézve magamat egy kissé eluntam, [...] meg nem szűnő nyelésben kerestem időtöltést."[176]

Többször látjuk a kudarcélményt az italok, mint a bor, illetve a pezsgő összefüggésében is, melyek lejegyzésével legtöbbször szintén arra kívánt utalni a gróf, hogy túl sokat ivott. A mértékletesség ebben a tekintetben már nemcsak a „vezeklés" vagy rosszullétei, hanem magatartása miatt is fontos lehetett. Egy bejegyzésében például szégyenkezve

170 Csorba: Széchenyi betegségéről, 154.
171 *Széchenyi István válogatott művei,* III. 240–253.
172 Kézdi: Széchenyi István és a magyar szuicidalitás, 107.
173 SZIN V. 542. (1842. január 21.)
174 *Széchenyi István válogatott művei,* III. 123–124.
175 Széchenyi: *Napló,* 916.
176 *Széchenyi István válogatott művei,* III. 218.

jegyezte meg, hogy a túl sok ivás miatt nem megfelelően – nem *gentlemanlike* – viselkedett egy társasági étkezés során. „Batth[yány] Lajosnál eszem [esse]. Károlyi [György] quasi rosszul lesz, feláll az asztaltól. Caroline meg se mozdul – Nagyon szabadjára eresztem magam... kicsit sokat iszom. Batth[yány] L[ajos] felelősségtudásra ébreszt."[177] Az italfogyasztástól sok esetben mégsem tudta megtartóztatni magát, sőt egy alkalommal dühében otthon is pezsgőfogyasztásba kezdett.[178] A túlzott italozást Széchenyi balvégzetének nevezte,[179] mégsem tekinthetjük részegesnek. A túlzások elkerülésén ugyanis sokat fáradozott,[180] s bejegyzéseiben többször mintegy rosszallva jelölte meg, ha más spicces lett a társaságban,[181] de egy vacsoráról szólva Kemény Zsigmond is úgy jeleníti meg a grófot, mint aki kívülről szemléli „elázott" társait. [182]

Ezek a bejegyzések egyúttal azt is mutathatják, hogy a mértékletesség bizonyos esetekben mégis célt érhetett. Kovács Lajos megerősíti ezt: „A gróf, [...] kinek asztala minta lehetett, borai Pesten a legjobbak, szivarjai a legkitűnőbbek voltak, ki annyira ismerte s becsülte ami jó – néha huzamosan szinte aszketikus életet élt [...] Szóval étkezése is csak a munkának folytatása volt, s úgy végezte, mint ebben rámért kötelességet teljesít és nem élvezetet talál."[183] A „kudarcélmények" forrása tehát mégsem egyedül valamiféle társasági elvárás lehetett, hiszen „kicsinosult" stílusa több tekintetben még nehezíthette is, hogy megtalálja helyét a társaságban.[184]

A siker vagy éppen sikertelenség forrása tehát a gyakorlatban – csakúgy, mint a tökéletesedésre és ehhez kapcsolódva a mértékletességre való törekvés forrása – többkomponensű lehetett. Meghatározhatta az a szempont, hogy kikkel s milyen apropóból került asztalhoz, ahogyan az is, hogy annál az asztalnál milyen társadalmi elvárások érvényesültek, vagy éppen mit tálaltak fel. Ugyanilyen fontos tényező lehetett azonban Széchenyi testi és lelki állapota az adott helyzetben. A „mértékletesség" szöveghelyeit éppen ezért kiemelt óvatossággal kell kezelnünk, hiszen az egyes megszólalásokban a különböző tényezők kibogozhatatlanul összefonódnak, ráadásul ezekben a szövegekben „az események, gondolatok, érzések nem önmaguktól mesélődnek el »úgy, ahogy voltak«, hanem az el-

177 Széchenyi: *Napló,* 877.

178 SZIN V. 602. (1842. június 2.) A düh elkerülése, a teljes önuralom szintén a *gentlemanlike* viselkedés egyik eleme lehetett, ám Széchenyi ebben a tekintetben sem tudott minden esetben önkontrollt gyakorolni. SZIN V. 539. (1842. január 16.)

179 SZIN V. 701. (1843. április 5.)

180 Az italozásban való mértékletesség emésztése rendben tartása miatt is fontos lehetett számára. *Széchenyi István válogatott művei,* III. 250–251.

181 SZIN V. 382. (1840. május 7.), 573. (1842. március 21.)

182 *Kemény Zsigmond naplója.* Bev. tan., jegyz. Benkő Samu. Bukarest, 1966. 166–167.; SZIN VI. 421. (1846. augusztus 7.)

183 Kovács: *Gróf Széchenyi István,* I. 248–249.

184 Egy bejegyzésében például megjegyezte, hogy étkezés közben ő csak saját feleségéről beszélt, utalva arra, hogy mások nem éppen így voltak ezzel. A nők iránt való végtelen tisztelet szintén a gentleman ismertetőjegye, így az énideáljának megvalósítása felé vezető út sikerének jelzéseként kommentálhatta úgy önnön viselkedését: „Nagyon tisztességes." SZIN V. 510. (1841. november 10.) Előfordultak persze olyan esetek is, amikor a gróf önmagát is igen szórakoztatónak találta (pl. SZIN V. 530. [1841. december 22.]). Kemény Zsigmond is, aki Széchenyivel éppen egy vacsora alkalmával ismerkedett meg, a gróf szellemes természetét hangsúlyozta ki naplójegyzetében. *Kemény Zsigmond naplója,* 151.

beszélés, a kimondás és a leírás aktusa – a kimondás alanya és a kimondott alany közötti kapcsolaton keresztül módosítja őket.”.[185]

Vizsgálatomban „elkeringtem” Széchenyi étkezéseinek (és arra vonatkozó naplóregisztereinek) bonyolult mikrovilágában, ám fejtegetésem sok tekintetben még csak irányokat tud kijelölni egy későbbi kutatás útja felé. A legfőbb kutatási tapasztalatom, hogy vegytiszta képletek nincsenek, hiszen ahogyan az egyes szavak különböző jelentésrétegei, úgy a rögzítés mögött megbúvó szándékok is kibogozhatatlanul összefonódnak. Eredményeim szerteágazóak, vagyis az eredmény maga a vizsgálat, s az általa feltárulkozó sokrétű világ.

185 Z. Varga: Önéletírás-olvasás, 92.

SAJTÓSZABADSÁG ÉS SAJTÓIRÁNYÍTÁS ÉLCLAPOKBELI MEGÍTÉLÉSE A KIEGYEZÉS ELSŐ ÉVEIBEN (1867–1868)

TAMÁS ÁGNES

THE IMAGE OF THE FREEDOM AND THE DIRECTION OF THE PRESS IN SATIRICAL PAPERS IN THE FIRST YEARS OF THE AUSTRO-HUNGARIAN COMPROMISE (1867–1868)

The paper explores the image that the Budapest-based satirical papers *(Az Üstökös, Bolond Miska, Borsszem Jankó, Ludas Matyi)* mediated about the press whose views they shared and about those that supported their political opponents, as well as about the extent of the freedom of the press in general, the label suits and the means of press direction, in the year of the Austro-Hungarian Compromise and the following year. While in the spring months, after the restoration of the press law of 1848, they welcomed the freedom of the press, the examination and consequent suit of László Böszörményi quenched the enthusiasm, and led to a more negative diagnosis of the state of the freedom of the press from the autumn of 1867 than has been thought by later scholarship. The opposition satirical papers condemned the label suits as means of the repressive press policy of the government, criticised the method of financial support – inherited from the previous period – and the subsidized pro-government press, and referred with increasing frequency to the oppressive press policy of the previous decades. The critical tone was further strengthened by the emergence on the market of the pro-government satirical *Borsszem Jankó.* While the *Bolond Miska* and the *Borsszem Jankó* also fought each other, the fiercest, partly anti-semitic assault on the pro-government satirical was launched by the *Ludas Matyi.* The intensity of the attacks only abated in the 1870s. In the months following the Compromise the press frequently featured in texts and caricatures of a wide thematic range, which became a less common feature in the later period.

Keywords: satirical papers, freedom of the press, label suits, press subsidy

Az Andrássy Gyula gróf vezette kormány 1867 tavaszán rendelet formájában ismét bevezette az 1848. évi XVIII. törvénycikket a szabad sajtóról,[1] ami a korábbi évekhez viszonyítva kevésbé korlátozott véleménynyilvánítást tett lehetővé. Megszűnt az előzetes ellenőrzés,

Tamás Ágnes, PhD, egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Jelenkortörténeti Tanszék. *A tanulmány az NKFI K 119664 számú* Államhatalom és politikai sajtó Magyarországon (1861–1875) *című projekt keretében készült. Az idézeteket eredeti helyesírással közöljük, a kiemelések az eredetinek felelnek meg.*

1 A m. k. bel- és igazságügyi ministernek 1867. márczius 17-kén kelt rendelete a sajtóviszonyok tárgyában. A rövid szabályozás életbe lépteti az 1848-as törvényt, rögzíti, hogy a sajtóügyekben illetékes közvádlót az igazságügyminiszter nevezi ki. *Magyar sajtójogi szabályok annotált gyűjteménye 1848–1989.* Szerk. Paál Vince. Bp., 2017. 113–114.

a megintés rendszere, és már nem kellett tartani az 1860-as években nem ritkán előforduló lapelkobzástól sem. Azonban a jogszabály – és a hozzá kapcsolódó rendeletek – nem minden esetben hoztak enyhülést a korábbi évekhez képest. Az 1852-ben kibocsátott sajtórendtartás szerint a lapindításhoz szükséges kaució összege politikával foglalkozó lapok esetében 10 000 ezüstforint volt, ha a lap 60 000 főnél nagyobb lélekszámú településen jelent meg, ha 30 000-60 000 lakosú településen látott napvilágot, akkor 7000 ezüstforint, minden más településen 5000 ezüstforint. Ha a periodika hetente háromnál kevesebbszer jelent meg, akkor ennek az összegnek a felét kellett kaucióként a kiadónak letenni.[2] Az 1848-as magyarországi törvénycikk ennél egyszerűbb szabályozást tartalmazott, de magasan szabta meg a hírlapbiztosíték mértékét: napilapoknak 10 000 forint, annál ritkábban megjelenő periodikáknak 5000 forint letétet írt elő.[3] A sajtóbíráskodás tekintetében viszont jelentős változások következtek be 1867 tavaszán: míg korábban a rendőrhatóságok illetékesei, illetve a Schmerling-provizórium alatt a haditörvényszékek, addig a kiegyezést követően sajtóvétségek esetében az áprilisi törvények alapján esküdtbíróságok ítélkeztek, sajtópert a közvádló vagy a sértett fél indíthatott. Rendeletben szabályozták, hogy az időszaki folyóiratok és egyéb nyomtatványok egy-egy példányát a törvényhatóságok elnökeinek el kell juttatniuk – a gyors intézkedést elősegítendő – egyenesen a közvádlónak (ami szigorítást jelentett az 1848-as jogszabályhoz képest), akit az igazságügyminiszter nevezett ki.[4] Ugyanakkor életbe lépett az az 1848-as szabályozás is, mely szerint a politikai vétségek szigorúan – de mégis enyhébben, mint az 1852-es sajtópátenssel egyszerre kihirdetett büntető törvénykönyvi szabályozás szerint – büntetendők.[5] A nem magyar nemzetiségű képviselők – a nagy összegű kaució mellett – a szigorú büntetési tételek miatt szólaltak fel a parlamentben 1867-ben, s az 1848-as törvényt egyenesen veszélyesnek titulálták a sajtószabadság tekintetében.[6] Bár az osztrák–magyar kiegyezést követő kabinetek eltökélt szándéka volt egy új, az 1848-ban is csupán ideiglenes szabályozásnak szánt törvénynél részletesebb és szigorúbb szabályozás kidolgozása, melyet például Lónyay Menyhért miniszterelnöksége alatt erősen szorgalmazott, új sajtótörvény egészen 1914-ig nem született.

Buzinkay Géza kutatásai szerint – minden említett korlátozás ellenére – a sajtó az 1867 és 1875 közötti időszakban volt a legszabadabb a dualizmus kori Magyarországon.[7] A sajtószabadság adta lehetőségekkel igyekeztek élni a szerzők, szerkesztők: a kiegyezés rendszerét és az Andrássy-kormányt is egyre hevesebben bírálták az ellenzéki sajtóban.

2 Deák Ágnes: *Suttogások és hallgatások. Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867*. Bp., 2018. 13.

3 Összehasonlításként említhetjük az 1862-es ausztriai sajtótörvényt, amely a sajtórendtartáshoz képest csökkentette a kaució mértékét: a legnagyobb összeg 8000 forint volt (Bécsben és környékén, hetente háromnál többször megjelenő újságok esetén), a legkisebb pedig 1000 forint. A büntetések mértékét is enyhítette, mivel a sajtókiadásra vonatkozó szabályok megszegőit pénzbüntetéssel és maximum egy hónapnyi fogsággal sújthatták. Deák: *Suttogások és hallgatások,* 43.

4 A m. kir. földmívelés-, ipar- és keresk. ministeriumnak 1867. decz. 4-én kelt rendelete, a közvádló köteles példányainak ingyen szállítása iránt. *Magyar sajtójogi szabályok annotált gyűjteménye,* 148–149.; Révész T. Mihály: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon, 1867–1875*. Bp., 1986. 34–37.

5 A kiszabható büntetési tételeket lásd Deák: *Suttogások és hallgatások,* 15–16.

6 Uo. 302.

7 Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Bp., 2016. 180.

Mintegy válaszként megalapították – a kormányt támogató sajtótermékek mellett, mint például a *Pesti Napló* – a kormánypárti, szubvencionált politikai lapokat, vagy meglévő sajtóorgánumokat segélyeztek, melyek a kiegyezés támadóinak üzentek hadat. A kormányzat azonban élhetett egy másik fegyverrel is: a közvádlónak javasolhatták sajtóperek indítását, ha az uralkodót vagy az uralkodóház tagjait, a közbékét és csendet megsértették; ha valamely testületet, hatóságot, illetve köztisztviselőt rágalmazták, ők maguk fordulhattak jogorvoslatért.[8] A sajtóperekben ítélkező esküdtszékeket azonban egyáltalán nem vádolhatjuk azzal, hogy mindig elmarasztaló ítéletet hoztak, ha kormányellenes nézetek megfogalmazása miatt kellett felelnie egy lap szerkesztőjének vagy egy cikk szerzőjének, mivel számos felmentő ítélet született. Ahogy Révész T. Mihály megállapította, „az esküdtek a politikai bírálat számára szélesre tárták ki a sajtószabadság ajtaját".[9]

A vizsgált élclapok és az elemzés szempontjai

Élclapok esetében sem alakult ez másként, mint a heti- vagy napilapoknál, a kormány mindkét sajtópolitikai eszközt használta a politikai küzdelemben: a kiegyezést követő években többször indított sajtópert a szélsőbal ellenzéki élclap, a *Ludas Matyi* ellen, valamint kormánypárti élclapot is életre hívott. A kiegyezés népszerűségét, támogatottságát növelendő, 1868 januárjától nyomtatták Ágai Adolf szerkesztésében a *Borsszem Jankó*t. Az élclap írásaival és képeivel arra törekedtek, hogy lejárassák a kiegyezésellenes erőket, elsősorban a függetlenségre törekvő szélsőbalt, és támogassák a kormányzat intézkedéseit. Mire azonban a *Borsszem Jankó* eljuthatott az előfizetőkhöz, az olvasók már több ellenzéki humoros újságot kézbe vehettek. Jókai Mór még 1858-ban megalapította *Az Üstökös*t, mely a kiegyezést követően mérsékelt ellenzéki élclapként tartózkodott Deák Ferenc személyének kigúnyolásától, de a kiegyezés egyes pontjait, például a közös ügyek intézési módját, a delegációkat nem fogadta el. A *Ludas Matyi*t Mészáros Károly keltette életre a közös ügyi törvény megszavazását követően 1867 áprilisában kifejezetten azért, hogy megjelenjen egy olyan humoros néplap, ami a társadalom széles rétegeiben tapasztalható kiegyezésellenes véleményt tükrözi, illetve népszerűsíti. A *Ludas Matyi* nem csupán a közös ügyek intézési módját vetette el, a kiegyezésre a magyar függetlenség feladásaként tekintett, a kvótát elutasította, és egyetlen lehetséges megoldásként Kossuth Lajost várta haza turini emigrációjából. A közös minisztériumokra és a delegációkra úgy tekintettek, hogy azok csupán a *Reichsrat*ban való részvétel előszobái, amit Deákék olyannyira el akartak kerülni, s amit az uralkodó és Anton von Schmerling államminiszter 1861-ben olyan nagyon szorgalmazott. Az újság szövegei, képei személyeskedők voltak, többször Deákot is sértették, stílusa sem annyira kifinomult, mint Jókai lapjáé, szerzői a káromkodást sem vetették meg. A negyedik vizsgált élclap, a *Bolond Miska* Tóth Kálmán szerkesztésében jelent meg 1860 óta. 1867 első felében még a kiegyezést támogató lap, bár a közös ügyi javaslat tárgyalásának időszakában is felbukkant olyan karikatúrája, mely a delegációk

8 Rágalmazási – magánvádlós – pereket persze az ellenzéki újságírók is indíthattak.
9 Révész: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon,* 196.

későbbi működésképtelenségén gúnyolódott,[10] de ezt követően Tóth nem adott teret ilyen jellegű bírálatoknak. Majd az év vége felé a lap elfordult a Deák-párttól, s – bár Deák Ferenc személyét nem támadta – kiegyezésellenes nézeteket hirdetett. Eleinte csak az államadósság átvállalását pellengérezték ki szerzői, majd 1867 őszétől az új rendszer és az Andrássy-kormány ellen is felléptek. A *Bolond Miska* karikatúrái többször bemutatták a kiegyezésellenes és az a melletti propagandát, illusztrálandó a társadalom megosztottságát.[11]

A jelen tanulmányban elemzésre kerülő mindkét évben, 1867-ben és 1868-ban az élclapok nemcsak kihasználták a szabad sajtó nyújtotta lehetőségeket, de véleményt is formáltak a saját nézeteikhez közel álló, illetve a politikai ellenfeleket támogató sajtótermékekről, továbbá a sajtószabadság mértékéről, a sajtóperekről, valamint a sajtóirányítás egyéb módszereiről. E dolgozatban azt vizsgáljuk, hogy ezek a témák miként jelentek meg a kiegyezést népszerűsítő és támadó élclapokban. Az ellenzéki humoros sajtó hangvétele megváltozott azt követően, hogy a kormány elindította az említett *Borsszem Jankó*t, mivel tematikája kibővült az e lapon és Ágai Adolfon való gúnyolódással, így az analízist érdemes két részre bontani: először az 1867-ben megjelent élclapokat (*Az Üstökös*t, a *Bolond Miskát* és a *Ludas Matyi*t) vesszük górcső alá, majd ugyanezeket a vicclapokat 1868-ból – kiegészítve a kormánypárti *Borsszem Jankó*val.

A bécsi *Figaro* című, liberális, pártoktól független élclap 1867–1868. évfolyamait is áttekintettük, de a kiválasztott élclap nem gyakran tárgyalta a sajtóirányítás és a sajtószabadság témáját, s egy-egy sajtópert is csak röviden említett meg. Ezekre a megjegyzésekre a megfelelő helyeken jegyzetben utalunk.

A sajtószabadságról, sajtótermékekről alkotott kép 1867-ben

A kiegyezést, az államjogi rendezést kitartóan támadták az ellenzéki élclapok, a sajtószabadság helyreállítását azonban lelkesen köszöntötték,[12] *Az Üstökös* például egy rövid verssel:

„Szabad sajtó.

De már van sajtószabadság,
Nevét leirtam magának
Kossuthnak, s le nem foglalták,
Még csak föl sem akasztának.”[13]

10 *Bolond Miska* 1867. március 31. 52.

11 Pl. *Bolond Miska* 1867. július 14. 114. A Végletek című kétrészes gúnyrajz első képén egy magyar férfi mérgelődik a lábát kínzó köszvény miatt, s káromkodásként a közös ügyi minisztériumot szidja. A másikon pedig azt látjuk, hogy egy falusi vezető szerint a jó termést az új magyar kormánynak kell köszönni.

12 A *Figaro* 1867 nyarán a szabad sajtóról szóló törvényt hiányolja Ausztriában, illetve szorgalmazza a kaució és a hírlapbélyeg eltörlését is. *Figaro* 1867. július 6. 122.

13 *Az Üstökös* 1867. március 23. 96.

Két héttel később is olvashatunk a sajtószabadságról, melyet „forrón üdvözöl" a szerző, de azt is megjegyzi, hogy a szabad sajtó nem veszélytelen, hanem olyan „hatalom", melylyel számolni kell a jövőben:

„Tudom, hogy villámaid gyakran dörögnek,
Hányan rettegik nagy hatalmadat,
Elbujva bár – villámfogó alatt!?"[14]

1867 tavaszán Tóth lapja arról tudósít, hogy a cenzúrát végre eltemették, az újságírók „cenzura-tort" ültek és a sajtószabadság visszaállítását ünnepelték.[15] Visszaemlékszik egy történetben arra, hogyan kellett lapszerkesztőként lavíroznia 1862-ben, hogyan ítélték el többször is a korábbi években sajtóvétség miatt,[16] majd szembeállítja az 1848-as sajtótörvényt és az 1852-es sajtópátenst. Ez utóbbi „fogyatkozás"-áról számol be, miközben bírálja azokat, akik elégedetlenek, és túl szigorúnak tartják az 1848-as jogszabályt:[17] „Mert az 52-ki sajtóparagrafusok mellett a 48-diki sajtótörvényekre panaszkodni épen annyi, mintha valaki egy bundában panaszkodnék a hideg ellen s e helyett valami jó vékony nyári kaputot kivánna."[18] Tóth örömteli közlései már áprilisban átcsaptak dühös kirohanásokba, mivel fény derült arra, hogy a kormány a sajtóosztályon alkalmazni kívánja Pulz Károlyt, akit Tóth „főfő cenzor"-ként említ.[19] Csalódottan jelenti ki, hogy mégsem halt meg a cenzúra, mert az Andrássy-kabinet igényt tart Pulz „szakértelmére".[20] A nyár folyamán – a szélsőbal politikai nézeteit képviselő, Böszörményi László szerkesztette *Magyar*

14 Sajtószabadság. [Részlet.] *Az Üstökös* 1867. április 6. 112.

15 *Bolond Miska* 1867. március 17. 42–43., március 24. 47. A sajtószabadságot ünneplő lakomára 1867 márciusában került sor a Frohner Szállóban. Deák: *Suttogások és hallgatások,* 303.

16 *Bolond Miska* 1867. március 17. 42., március 24. 45.

17 A kortársak egy része már 1848-ban is túl szigorúnak ítélte az áprilisi törvények sajtóra vonatkozó részeit, nem a szabad sajtó zálogaként tekintettek azokra. Jókai Mór: A sajtó és a censura Magyarországon. In: uő: *Emlékeimből.* Bp., 1912. (Jókai Mór hátrahagyott művei 4) 68–69.

18 *Bolond Miska* 1867. március 24. 47. A bírálat elsősorban a nem magyar nemzetiségű képviselőknek szólt, akik 1867-ben ellenezték az 1848. évi sajtótörvény bevezetését annak szigora miatt. Deák: *Suttogások és hallgatások,* 302. Érzékelték, hogy a magas büntetési tételek felhasználhatók lesznek a nemzetiségi sajtó szereplői ellen. Az 1848. évi sajtótörvény visszaállításáról szóló vitában Sztratimirovics György [Đorđe Stratimirović] leszögezte: „... a kormány ezen előterjesztvényének részünkről elfogadása által megint csak uj provisoriumot teremtenénk". Hangsúlyozza továbbá, hogy véleménye szerint az esküdtszékek szigorúan fognak eljárni sajtóügyekben. Ő és Hodosiu József [Josif Hodoşiu] is azt javasolta, hogy először megfelelő büntető törvénykönyvet kell megalkotni, melyben szabatosan definiálják a bűntett és a vétség fogalmát. *Az 1865-dik évi december10-dikére hirdetett országgyülés nyomtatványai. Képviselőház. Napló.* I–XI. Szerk. Greguss Ágost. Pest, 1866–1868. III. [1866. november 19.–1867. marczius 21.] 304–305., 307.

19 Pulz Károly a kiegyezés előtt a pest-budai rendőrigazgatóság állományába tartozott, s többek között őt is alkalmazni kívánta báró Wenckheim Béla belügyminiszter, de ez ellen „heves sajtókampány indult". Először a *Pesti Hirnök* és a *Magyar Ujság* tudósított a tervről 1867. április 24-én. Deák Ágnes: Egy régi politikai rendszerváltás és az államrendőrség – 1867. *Történelmi Szemle* 49 (2007) 356. Pesti Hirnök: Török János szerkesztésében megjelenő konzervatív politikai napilap, mely 1868 decemberében megszűnt. A kiegyezés megszületése után kifejezte kormánytámogató álláspontját. Katus László: A hatvanas évek sajtója, 1860–1867. A konzervatív sajtó. In: A magyar sajtó története. I–II/2. Szerk. Kókay György – Kosáry Domokos – Németh G. Béla. Bp., 1979–1985. II/1. 514., 529.

20 *Bolond Miska* 1867. április 28. 67., május 19. 79.

Ujság ellen tervezett sajtóvizsgálatok és egy eszéki, valamint egy ungvári eset kapcsán – rezignáltan közli, hogy a sajtóügyek tekintetében „alkotmányos cenzura" van Magyarországon.[21]

A Böszörményi László elleni sajtóvizsgálat megkezdése (1867. augusztus 29.) után, amikor úgy tűnt, a kormányzat elhatározta, hogy lecsap a *Magyar Ujság*ra, Vigasztalás! címmel közölt Jókai egy ironikus verset *Az Üstökö*sben, utalva arra is, hogy a korábbi hónapokban nem kellett sajtóperekkel számolniuk:

„Megint itt a sajtóperek![22]
Czitálják a szerkesztőket:
Megszeppen a tipográfus; –
No de ne keseregjetek:
A ki megbirálja őket,
Az már magyar paragrafus.

[...] Nem császári, de királyi
Fiskus leszen a közvádló; –
Magyarul védik magukat,
Esküdtek lesznek a biráik,[23]
Bölcs honfiak, kik egymástól
Kérdezik majd: »was had er gsagt?«

21 *Bolond Miska* 1867. június 30. 105., augusztus 18. 133. Tóth értesülése szerint Ungváron egy lap előfizetési felhívásából húztak ki részeket, Eszéken pedig lefoglaltak egy újságot. Böszörményit 1868. február 27-én egyévi fogházra és 2000 forint bírságra ítélték. Révész: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon,* 184–185.; Bényei Miklós: Kiegyezés és sajtószabadság. Eötvös József kiadatlan beszédfogalmazványa a mentelmi jog parlamenti vitájához. *Könyv és Könyvtár* 30 (2008) 164.

22 A vers nem véletlenül kezdődik a „megint" szóval. 1865 nyarától a konzervatívok ugyan fenntartották a szigorú sajtóellenőrzési intézményeket, azonban a sajtópereket szüneteltették, így a perek újbóli megindítása rossz emlékeket idézett fel a kortársakban. Deák: *Suttogások és hallgatások,* 294. A *Figaro* egy prágai újságíró pere kapcsán közölt egy szöveget, amely szerint a zsurnaliszta a következőkről panaszkodik: Bach alatt tizennégy nap fogságra és három hét börtönre ítélték, Schmerling alatt kétszer három hónapra börtönözték be és 1000 forintot levontak a kauciójából, Belcredi alatt azonban nem zajlottak sajtóperek. Ezzel szemben az alkotmányos rendszerben két év börtönre ítélték és 2000 forintot vontak le a kaucióból. Arra a következtetésre jut, hogy egyelőre nem tudja eldönteni, hogy az-e a jobb, ha nincs alkotmányosság, és nem üldözik a sajtót, vagy ha van alkotmány, de sajtóüldözés is. *Figaro* 1868. július 25. 135. Elég gyorsan, már augusztus közepén nemzetiségi színezetet kapott a sajtóperben elítélt prágai újságíró sorsa. A *Figaro* morgolódik amiatt, hogy „mártírrá" vált az újságíró a cseh sajtóban, s azon gúnyolódik, hogy a lefestettekkel szemben milyen ideális, idilli körülmények között él a börtönben (ahol olyan jól érzi magát, hogy ki sem akar jönni). *Figaro* 1868. augusztus 15. 151.

23 Jókai a cenzúráról írt munkájában (1866) is kifejti, hogy az áprilisi törvények közül a sajtótörvényt – bár a cenzúrát eltörölték – fenyegetőnek tartja, mert a lapalapítást kaucióhoz kötötte, és súlyos büntetéseket írt elő. Bírálja, hogy a kormány tagjait és a közigazgatásban dolgozókat „sérthetetlenné tette" a jogszabály. A tiltakozások következtében a törvényt az uralkodó 1848-ban nem eredeti formájában, hanem „szelídített alakban" szentesítette. Ugyanakkor Jókai ebben a szövegében hitet tesz amellett is, hogy az esküdtszéki bíráskodás pozitív változást fog hozni a provizórium éveihez képest: „Esküdtszéki tárgyalás mellett nincs igazságtalan törvény, mert független a biró." Jókai: A sajtó és a censura, 69.

És a hová becsukatnak,
Nem holmi német palota,
Mit őriz német porkoláb,
De lészen holmi kaloda;
És strázsálja a lakatnak
Honvédzsandár lesz legalább."[24]

Jókai nem biztatja a sajtóvizsgálat alatt álló kollégáját a korrektebb eljárás reményével, nem bízik a magyar törvényekben, az esküdtek személyével és a börtönökbeli körülményekkel („kaloda") kapcsolatban is érezni az író kételyeit.[25]

A tavaszi lelkes hangulat 1867 őszére megváltozott. Ekkor arra a megállapításra jutottak a szerzők, hogy valójában nincsen sajtószabadság Magyarországon, mert – ha el akarják kerülni a sajtópert – olyat nem lehet leírni, ami nem tetszik a kormánynak, azaz bár hivatalos cenzúra nem folyik, öncenzúrát mégis gyakorolniuk kell:

„Azt sem tagadhatjuk, hogy van szabadsajtó,
Szintoly, mint midőn az ementhali sajt ó,
Tudniillik, itt-ott mozog benn egy kukacz,
Melynek ugyan szabad dicsérni az urat,
De igazat szólni szép kevesen mernek
Mivel az nem tetszik minden Miniszternek."[26]

A *Bolond Miská*ban pedig azt olvashatták, hogy rossz emlékeket ébreszt, ha házkutatást tartanak egy szerkesztőnél, és lefoglalnak nála valamit („Schmerling-féle házkutatás").[27] Az uj Damocles című karikatúrán már azt láthatjuk, hogy Böszörményi feje felett három kard lóg „sajtóper" felirattal utalva arra, hogy ellene több sajtóvizsgálat is folyt. Más alkalommal Tóth ismét a korábbi évtizedek megpróbáltatásaira emlékeztetve „Bach-szagu bürokratikus buzgalom"-nak titulálja a közvádló által megindított sajtópereket.[28]

---

24 *Az Üstökös* 1867. szeptember 7. 281. [Részlet.] Ugyanebben a számban egy másik szöveg szintén összehasonlítja a korábbi évek sajtópereit a várhatókkal: *Az Üstökös* állítása szerint Schmerling idejében a bírák megkapták a tárgyalás előtt, hogy milyen ítéletet kell kimondaniuk, az új rendszerben az esküdtek döntenek. *Az Üstökös* 1867. szeptember 7. 282.

25 A sajtóvétségek esetében igen súlyos büntetéseket is kiszabhattak a kiegyezést megelőző időszakban, ám az elítéltek többsége nem ebben részesült. Deák: *Suttogások és hallgatások,* 15. Jókai úgy emlékszik vissza, hogy a József-kaszárnyában, ahol a hazai írók, lapszerkesztők büntetésüket töltötték, szívélyes vendéglátásban részesültek: ehettek-ihattak, sétálhattak, folytathatták a munkájukat. A polgári börtönökkel szemben, ahová a bécsi irodalmárokat csukták be más bűnözőkkel is összezárva, a kaszárnyában tisztaság és rend uralkodott Jókai szerint. Jókai: A sajtó és a censura, 82–83. Később – Jókai leírásához képest – igen rossz körülmények miatt panaszkodnak azok, akik meglátogatták Böszörményit a börtönben. A szobák levegője egészségtelen, nedves és huzatos a helyiség. Poszner Gábor beszámolóját lásd *Magyar Ujság* 1869. július 4. Közli Tidrenczel Sándor: *Böszörményi László (a „Kis-Kossuth").* Nagykálló, 1986. 63.

26 *Az Üstökös* 1867. október 19. 330. [Részlet.]

27 *Bolond Miska* 1867. szeptember 8. 145., november 3. 177.

28 Uo. 1867. szeptember 8. 143., november 18. 186. Az 1867-ben indított sajtóperek ellen a *Figaro* is kifakadt abszurd kontextusban említve a bécsi hivatalos lapot: „Talán megérjük még azt is, hogy a Wiener Zeitungot

Az év végén hasonló véleményt fogalmazott meg a *Ludas Matyi* is, mely szerint a régi mondás megállja a helyét a sajtószabadságra vonatkozóan: „... szólj igazat/betörik a fejed könnyen".[29] Az ellenzéki újságírók sorsa megpecsételődik, ha nem hazudnak, ha a sajtószabadság határait feszegetik, mivel börtönbe kerülhetnek:

„Hát ti rongy firkászok?
(Képetekre mászok!)
Nem szabad a sajtó? ... !
Majd nyilik az ajtó...
– A börtön ajtaja. –"[30]

A vers címe (A független [?] felelős [?] magyar miniszterium programmja) szerint a magyar kormány 1868. évi programja az újságírók bebörtönzése, fenyegetése, a kvóta alapján a közös költségek fizetése, a félelemkeltés, valamint az Ausztriának való engedelmesség. A sajtószabadság kérdését a *Ludas Matyi* szerzői más alkalommal is összekötötték a kiegyezés bírálatával. Arra a felvetésre, hogy „ugyan mi lehet az a szabad sajtó?", a következő választ kapja egy beszélgetőpartner már 1867 nyarán: „Hát a bizony komám abból áll, hogy szabadon sajtolhat bennünket a nimet."[31] A hasonló alakú szavakon alapuló szójáték szerint bármennyi pénzt ki tud préselni a magyarokból Bécs a közös költségek és az államadósság fedezésére. Egy képaláírás pedig azt üzeni, hogy „Most csak a vakság győz, az igazságot igy viszi a hatalom".[32] A gúnyrajzon a kormánypárti lapokat fegyveresek testesítik meg, akik közül a *[Pesti] Napló* a kocsis, s vélhetően – talán nemcsak a jövőt előrevetítve, hanem a megelőző két évtizedet is felidézve – börtönbe viszik a más nézeteket hangoztatókat. A lap egy héttel későbbi karikatúráján Deák Ferenc tűnik fel számadó gazdaként, egyedül borozva, s három cigány hegedül neki (a *Magyarország,* a *Pesti Napló* és az *Esti Lapok* című újságokat szimbolizáló alakok).[33] „Ferenc gazda" Kemény Zsigmondot, a kiegyezés programját népszerűsítő *Pesti Napló* szerkesztőjét, publicistáját szólítja meg:

elkonfiskálják majd egyszer közcsend megsértése miatt!" *Figaro* 1867. október 26. Melléklap. 1868-ban pedig – Tóth Kálmántól eltérően – nem Bach, hanem Schmerling „szólalt meg" büszkén a lap hasábjain, ami jellemzi a *Figaro* szerint a sajtóviszonyokat. Felsorolja a kormányzat eljárásait: kaució elveszítése, újság elkonfiskálása, sajtóper, majd így kiált fel: „Mindent tőlem tanultak! – Ki gondolta volna ezt??" *Figaro* 1868. július 18. 129. A *Figaro* is úgy látta tehát, hogy a sajtóirányítás módszerei nem sokat változtak az alkotmányos időszak beköszöntével.

29 *Ludas Matyi* 1867. szeptember 8. 179. [Részlet.]

30 Uo. 1867. november 3. 241. [Részlet.]

31 Uo. 1867. június 30. 103.

32 Uo. 1867. szeptember 15. 189.

33 Uo. 1867. szeptember 22. 197. *Magyarország:* a kiegyezés és Andrássy Gyula miniszterelnök feltétel nélküli támogatója, 1867 februárjától az év végéig látott napvilágot Pompéry János szerkesztésében. Gergely András – Veliky János: A Deák-párt és a kormány sajtója. In: *A magyar sajtó története,* II/2. 60–61. *Esti Lapok* címmel a korszakban nem jelent meg sajtótermék, a rajzoló az *Esti Lap* című újságra gondolhatott, amely Pálffy Albert által szerkesztett napilap, melyet Eötvös József támogatott. Alacsony színvonala (és a kultuszminiszter halála) miatt nyomtatása befejeződött. Gergely–Veliky: A Deák-párt és a kormány sajtója, 61. A levéltári dokumentumok azt mutatják, hogy az *Esti Lap* előfizetőinek száma és ennek következtében bevételei egyre alacsonyabbak lettek. 1869-ben még 13 108 Ft 59 krajcár folyt be előfizetői díjakból, 1870-ben már csak 10 956 Ft 23 krajcár. Bár a kiadások csökkentek, a lap mérlege mégis negatív volt az 1871. év elején

„Zsiga te! hogy is van az a nóta:
A csárdában három czigány hegedül,
Nem kell nekem csak a quóta egyedül."[34]

Az újságok e bírálat szerint nemcsak a kormány eszközei, melyek segítségével a közjogi rendezést népszerűsítheti, hanem kizárólag ezekkel veszi körbe magát, csak ezek véleményére ad. A *Ludas Matyi* „Alkotmányos tiz parancsolat"-a szerint felesleges képzelődni Magyarországon a sajtószabadságról: „Az ujságokat u. m. Magyar Ujságot, Pesti Hirlapot, Ludas Matyit, s más ily veszet portékákat se ne olvasd, se ne irjál belé olyan dolgokat, a melyek az egyedül üdvezitő közösügyi munkálatok auktoritását megkissebbitenék."[35] Azzal vádolják tehát a kormányzatot, hogy egyáltalán nem enged teret a kiegyezés bírálatának – vagy legalábbis az a célja, hogy ne jelenhessenek meg ilyesfajta írások.

A sajtószabadság mértékének – megítélésük szerinti – romlása mellett[36] természetesen kritikával illették a kiegyezést támogató sajtóorgánumok szerzőit és szövegeit, kiemelték és nemtetszésüket nyilvánították ki amiatt, hogy gombamód szaporodnak az országban a kormányt támogató lapok.[37] A levéltári iratok tanúsága alapján megállapítható, hogy valóban igyekezett a kormányzat – elsősorban vidéken és nemzetiségi nyelveken – gyarapítani a kormánypárti lapokat, segélyezte azokat a szerkesztőket, akikről bebizonyosodott, hogy lapjuk a „helyes" irányvonalat követi, máskor a kormány átvállalta nem magyar nyelvű, illetve vidéki kormánypárti lapok kaucióját, elengedte a postai szállítás díját vagy a hírlapbélyeget.[38] Tóth Kálmán ezzel szemben hitet tett amellett, hogy csak független újságok látják el feladatukat, csak azok tükrözhetik a közvéleményt. A szubvencionálást a sajtópolémiák életben tartásának egyik eszközeként mutatta be.[39]

---

készített összesítés alapján. Az 1867-es indulás óta gyarapodó hiány (1715 Ft 81 krajcár) fedezését – a lap 1870. év végével való megszűnése nyomán – Halász Imre a Miniszterelnökség Sajtóosztályáról 1871. február 16-án engedélyezte. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K26 Miniszterelnökség Központilag iktatott és irattározott iratok (= MNL OL K26 ME) 1871:222.

34 *Ludas Matyi* 1867. szeptember 22. 197. A Deák-ábrázolások részletes bemutatása nem feladata a tanulmánynak. Erről lásd Deák Ágnes: *Deák Ferenc arcai.* [Kézirat.]

35 *Ludas Matyi* 1867. július 28. 130. A *Pesti Hirlap* önmagát pártok felettinek definiáló lap. Gergely András – Veliky János: A politikai sajtó története 1875–1890. In: *A magyar sajtó története*, II/2. 254.

36 Az élclapok természetesen kitértek Böszörményi készülő sajtóperére, melyet ugyancsak a sajtószabadság csökkenéseként értékeltek, de Jókai élclapja sugall némi optimizmust is e tekintetben. A sajtóper megindítását mind *Az Üstökös,* mint pedig a *Ludas Matyi* megemlíti (*Az Üstökös* 1867. szeptember 14. 291., *Ludas Matyi* 1867. szeptember 22. 194.), de 1867-ben nem foglalkoztak részletesen a témával. Jókai lapjában 1868-ban sem meghatározó téma ez a sajtóper, a *Ludas Matyi*ban érthető módon gyakoribb, elítélését követően Mészáros Károly sokszor együtt szerepel Böszörményivel (karikatúrákon is, pl. *Ludas Matyi* 1868. január 26. 29., október 18. 333., november 1. 352.). Tóth is tesz említést Böszörményi perérő́l, de e tematika a *Bolond Miská*ban sem jellemző.

37 *Ludas Matyi* 1867. április 14. 11., *Az Üstökös* 1867. augusztus 31. 280. A *Figaro* sem látja jobbnak a helyzetet, rosszallóan kijelenti, hogy Bécsben minden lap félhivatalos, kivéve a *Wiener Zeitung*ot, mert az hivatalos, s bizonyos vélekedések szerint mindet Ferdinand von Beust báró miniszterelnök szerkeszti. *Figaro* 1867. december 14. 227. Más alkalommal olyan gúnyos megjegyzést tesz a *Figaro* egy újságra – kétségbe vonva a lapok szabadságát –, hogy az szabad, de Beustnak is tetsző („Beustgefällig"). *Figaro* 1867. október 19. 190.

38 Pl. MNL OL K26 ME 1867:1609. Jeszenszky László kérelme. 1867. szeptember 29., október 4.; MNL OL K26 ME 1867:1686. Thull Lipót Andrássy Gyulához. Pest, 1867. április 21.

39 *Bolond Miska* 1867. június 30. 104., július 21. 115.

Hogy jelentős szerepet tulajdonítottak a kortársak a sajtónak, mutatja az is, hogy *Az Üstökös* és a *Ludas Matyi* heves kirohanásokat intézett a kormánypárti újságok, így például a *Pesti Napló* ellen. Jókai személyes érintettsége is érzékelhető *Az Üstökös* írásaiban, mivel az élclap többször kitért arra, hogy a *Pesti Napló* „goromba" *A Hon*nal, Jókai napilapjával, a *Pesti Napló* főszerkesztője „csúfolja" Jókait. Méltatlankodik, hogy nem először tettek közzé rá nézve sértő tartalmú cikket a *Pesti Napló*ban, s hogy azok mindegyikében az szerepel, hogy „Jókai poéta, ergo nem ért a politikához".[40] Ha megvizsgáljuk a *Pesti Napló* szövegeit, szembetűnő, hogy szerzői élcelődtek azzal, hogy *A Hon* egy-egy vezércikke akár *Az Üstökös*ben is megjelenhetett volna, mondván, azok nem komoly írások. *A Hon* cikkeit e módszerrel igyekezett a *Pesti Napló* hiteltelenníteni.[41] A Jókai és a *Pesti Napló* szerkesztői között feszülő ellentétek azonban nem voltak új keletűek. A regényíró és a lap viszonya – egy regényközlés visszásságai következtében – még az 1850-es években megromlott.[42]

A *Ludas Matyi Pesti Napló*-ellenes megnyilvánulásait személyes indíték kevésbé motiválhatta, azok azután szaporodtak meg, hogy a *Magyar Ujság*ban megjelent Kossuth Lajos nyílt levele Deák Ferenchez a kiegyezés bírálatáról,[43] ami ellen a kormánypárti napilapok offenzívába kezdtek. Erre reagált a *Ludas Matyi* gúnyversekkel és más, különböző műfajokba tartozó írásokkal. A Kossuth Lajos szép levele című először összegezte az emigráns politikus írásának tartalmát („El van a szép haza adva."), majd kitért a Kossuthot ért támadásokra:

„Kemény a »Pesti Naplóban«
Puffogtat iszonytatóan...
Itt szokott lenni megirva:
»Vigadj magyar! de csak sirva.«"[44]

Olaj volt a tűzre, hogy a *Pesti Napló* publikálta Görgei Artúr válaszát Kossuth ellene megfogalmazott vádjaira.[45] A *Ludas Matyi* levelezője szerint ez a *Pesti Napló* „hitelit vágta agyon", s a levél közlése következtében a *Pesti Napló* előfizetőinek száma bizonyára csökkenni fog.[46] Minden ellenzéki már a *Magyar Ujság*ot és a *Ludas Matyi*t olvassa – állítják –, azonban, ha az olvasók a *Hirnök*öt veszik kézbe, hasmenést kapnak, ha az *1848* című lapot,

40 *Az Üstökös* 1867. április 27. 136., szeptember 21. 304. Jókai politikusi tevékenységét értékeli Cieger András: Jókai Mór, a profi politikus? *Aetas* 32 (2017) 2. sz. 5–15.

41 Pl. *Pesti Napló* 1867. július 7. 1.

42 Szajbély Mihály: *Jókai Mór*. Pozsony, 2010. 158–229. A *Ludas Matyi* viszont egyszerűen haszontalan „feleselés"-nek minősítette a *Pesti Napló* és *A Hon* polémiáját. *Ludas Matyi* 1868. március 22. 92.

43 *Magyar Ujság* 1867. május 26.

44 *Ludas Matyi* 1867. június 9. 78. [Részlet.]

45 *Pesti Napló* 1867. június 4. 2.

46 *Ludas Matyi* 1867. június 23. 90. Valóban megfigyelhető példányszámcsökkenés a kiegyezést követően: 1867. első negyedévében még 5000 példányról tudunk (Deák: *Suttogások és hallgatások,* 318–319.), Balogh János Mátyás számításai szerint 1868-ban 4158 és 3340 között ingadozott a lap példányszáma. Balogh János Mátyás: *Üzleti szellemű fővárosi napisajtó a dualizmus korában. A budapesti sajtóipar születése.* Bp., 2014. [Doktori értekezés. Kézirat.] 248.

akkor pedig epelázat.[47] Megfigyelhetjük, hogy a *Ludas Matyi* szerzői a hírlapokkal kapcsolatos ellenérzéseiket gyakran a hadviseléshez („puffogtat") vagy a betegségekhez kötődő szófordulatokba öntik. A kormánypárti lapok közül egyértelműen a *Pesti Napló* a leggyakoribb szereplő az ellenzéki élclapok hasábjain. Támadták még az *Esti Lap*ot – elsősorban szubvenciója kapcsán – és a *Pesti Hirnök*öt is, a *Magyarország* és az *1848* ezeknél jóval ritkábban vált a gúny céltáblájává.

A *Bolond Miská*ra 1867-ben nem jellemző a különféle sajtótermékek elleni fellépés, szemlézi ugyan a lapok érdekes híreit (például: a bécsi *Pressé*t, a *Pesti Napló*t és *A Hon*t), nyugtázza, hogy bizonyos újságok egymással polémiákat folytatnak, gúnyolódik azon, hogy a *Magyar Ujság* ellen egyszerre három sajtópert is indítani akar a kormány.[48] Többször hangsúlyozza Tóth, hogy jelentősen több újság lát napvilágot (vagy tervezik megjelenésüket), mint amennyi előfizetővel számolni lehet Magyarországon. Már 1867 márciusában kételkedik abban, hogy lesz-e elég prenumeránsa a lapoknak, majd szorgalmazza egy „előfizető-biztositótársaság" alapítását, hátha az javítana a szerkesztők bizonytalan helyzetén. Betegségeket a *Bolond Miská*ban nem a kormánypárti lapok kapcsán emlegetnek, hanem ezt a problémát jellemzik járványokhoz köthető kifejezésekkel: „lapkiadási kolerá"-t és „prenumeránshiány-typhus"-t diagnosztizálnak.[49]

Új szereplő a piacon: a *Borsszem Jankó* születése – az offenzíva fokozódása

Az élclapok szerzőit, szerkesztőit élénken foglalkoztathatta, hogy milyen lesz a konkurens, új élclap, amely – annak ellenére, hogy kormányt támogató vicclapként nem könnyű feladatra vállalkozott – előfizetőket csábíthat el az ellenzéki humoros lapoktól, melyeknek korábban ilyen vetélytárssal nem kellett szembenézniük.[50] Jókai lapjában még a *Borsszem Jankó* első számának nyomtatása előtt egy hónappal megjelent tréfás szöveg arról, hogy

47 *Ludas Matyi* 1867. 1867. április 14. 11., június 30. 98. Az *1848* magát sem kormánypártinak, sem ellenzékinek nem definiálta, meghatározó szerzője Pulszky Ágost és Toldy István, írt a lapba Pulszky Ferenc is, szerkesztője Frankenburg Adolf volt. Kritikával illették a Deák-pártot és az ellenzéket is, a klerikális és konzervatív elemeket, sürgették a zsidóemancipációt. Gergely András – Veliky János: A politikai sajtó története 1867–1875. In: *A magyar sajtó története,* II/2. 133–134.

48 Mindhárom témakörből olvasható egy-egy rövid hír: *Bolond Miska* 1867. július 21. 117.

49 Uo. 1867. május 26. 85., június 30. 105., július 21. 117.

50 Kecskeméthy Aurél 1863-ban rövid ideig *Handabanda* címmel adott ki „kormány melletti"-ként definiált élclapot. Deák: *Suttogások és hallgatások,* 84., 128–131. A *Bolond Miska* december 15-i számában említik, hogy állítólag meg fog jelenni egy kormánypárti élclap (199.), de az új évfolyamban csak január végén gúnyolódnak először létrejöttén (1868. január 26. 15.), majd júniusban közöl Tóth egy balladát a *Borsszem Jankó* születéséről – helytálló információkkal létrejöttének körülményeiről: „Andrássy Gyulának/Kivirult hajnalra –/Hej csak még egy hivatalos/Élczlapot akarna.//S szólt Ludassi Mórnak/Mint valami mórnak:/Kerits nekem édes szógám/Egy élczlapot hónap.//Harangoznak délre,/Speizzettlis [Speisezettel,'étlap'] ebédre,/Jó Ludassy akkorában/Szerkesztőért méne." *Bolond Miska* 1868. június 1. 85. Ludasi Mór – a versben Ludassy – ekkor a miniszterelnöki sajtóiroda vezetője (1867. november – 1869. június). Deák Ágnes: Ludasi Mór és a bécsi titkos rendőrség az 1860-as években. In: *A Lajtán innen és túl. Elektronikus ünnepi tanulmányok Somogyi Éva 70. születésnapjára.* Szerk. Ress Imre – Szabó Dániel. Bp., 2007. [CD-Rom] 131–133. A *Borsszem Jankó* alapításáról Ágai visszaemlékezését lásd *Borsszem Jankó* 1890. február 22. 4–6.

a kormánypárti élclap – melynek indulásáról még senki sem tud Jókaiék szerint – miként működik majd, hogy tud népszerűségre szert tenni. Elképzelésük szerint a főispánoknak kell arról gondoskodni, hogy a szolgabírók összegyűjtsék a baloldaliakról szóló vicceket az egész országban, s azokat fel kell küldeniük a „Central-viccz-Bureau"-ba, ahol ezeket szétosztják és tovább formálják. Ha valakit kineveznek hivatalnoknak, humoros beszédet kell tartania magáról, a karikatúrákat pedig a vasúti hivatalokban alkalmazott mérnökök fogják rajzolni. Minden kormányhivatalnoknak és hazafinak az a kötelessége, hogy a kávéházban a kormánypárti élclapot olvassa és hahotázzon rajta. Aki erre nem hajlandó, hűtlenségi perrel sújtják.[51] Láthatjuk, a fiktív levél teljesen elképzelhetetlennek tartja, hogy mesterséges beavatkozás nélkül kormánypárti élclap populáris lehessen, egyáltalán elegendő anyag álljon a rendelkezésére. A „Central-viccz-Bureau" pedig az olvasó emlékezetébe idézhette a kiegyezés előtti időszak sajtóviszonyait, a bürokraták és a rendőrhatóságok rendszerét.

Jókai értesülései helytállók voltak, az olvasó 1868 januárjától valóban kézbe vehette a *Borsszem Jankó*t, amely rögtön az első számában támadta az ellenzéki sajtót, s „a hadjárat" intenzitása egészen az év őszig nem csökkent. Apróhírekben, humoros vezércikkekben, fiktív levelekben, versekben és karikatúrákon is agitált a kiegyezést nem támogató sajtóorgánumok ellen. Ágai kijelentette, hogy Jókait szereti, de a politikáját ellenzi,[52] így újságjait sem kíméli. Az írót egy címlapon elhelyezett karikatúrán úgy örökítették meg, hogy mindegyik lapjába éppen ír vagy rajzol valamit. A portréhoz fűzött szövegből pedig „kiderül", hogy Jókai egyáltalán nem tudja, mit csinál *A Hon*ban.[53] Máskor olvashatatlannak minősíti *A Hon*t, s közli, hogy abban a vezércikk megkülönböztethetetlen a regénytől, „zöldeket", „badarságokat" írnak bele.[54] Fokozza ezt a szerző, amikor cirkuszként utal *A Hon*ra vagy *Az Üstökös*sel teszi egyenlővé, sőt „al-testlap"-nak is hívja egy alkalommal.[55] *A Hon* tartalmát, hitelességét, írói, szerkesztője kompetenciáit így igyekeztek kétségbe vonni.

A *Magyar Ujság* volt a másik ellenzéki napilap, melyet számos humoros-gúnyos kritika ért. Ezen sajtóorgánum címét forgatták ki először a *Borsszem Jankó* hasábjain azzal a céllal, hogy minősítsék mondanivalóját: átnevezik „Badar Ujság"-nak.[56] Két héttel később már Böszörményi László is kapott gúnyos családnevet („Nyöszörgényi Laczi"), ráadásul utónevét

51 *Az Üstökös* 1867. december 7. 388–389.

52 *Borsszem Jankó* 1868. február 16. 75.

53 Uo. 1868. augusztus 23. 437–438. „Jókai piktor, ki regényirónak született, és politikát követ, vagyis inkább elköveti a politikát, mint más ember a bűnt. Az Igazmondóban fingál, a regényirásban Fingál, a Honban maga sem tudja, mit csinál; hanem hogy minden dologban *ál,* az áll." A fingieren [„fingál"] ige 'kitalál, kohol' jelentéssel bír, azaz a *Borsszem Jankó* vádja szerint Jókai politikai napilapjában nem valós tartalmakat közöl. Fingál kitűnő uralkodó, győztes hadvezér az Osszián-énekekben, de neve magyar költeményekből is ismert lehetett (pl. Batsányi János: *Az inisthóniai háború*). *A Pallas nagy lexikona*. I–XVI. Bp., 1893–1897. VII. 210. *Igazmondó:* Jókai 1867-ben elindított és elsősorban vidéki olvasóközönségnek szánt balközép néplapja, hetilap. Gergely András – Veliky János: A balközépi ellenzék sajtója. In: *A magyar sajtó története,* II/2. 105.

54 *Borsszem Jankó* 1868. január 12. 24., február 9. 60., június 28. 324., szeptember 13. 482.

55 Uo. 1868. augusztus 16. 425., október 11. 549., december 27. 670.

56 Uo. 1868. február 2. 50.

becézve használták, ami a lealacsonyítás egyik megszokott élclapokbeli módszere.[57] Megállapítja azt is a *Borsszem Jankó,* hogy a *Magyar Ujság* bolondokat beszél, amit leírnak benne, vagy sajtóhiba, vagy pedig – utalva a *Magyar Ujság* ellen indult sajtóperekre – valamilyen sajtóvétséget kimerítő tartalom.[58] A lap elképzelt szerkesztőségi ülésén a vezércikk – kijelölve a szélsőbal céljait – a következőképpen hangzana: „Szóval, a Deák-pártot kartácsokkal szétverhessük, hogy véres hulláikon a nemzeti szellem feltámadását ünnepelje."[59] Ágai ezzel a *Magyar Ujság* erőszakos, radikális hangnemére utalt, amivel az a kiegyezést és a Deák-pártot célba vette, illetve nemzeti-függetlenségi nézeteit hirdette. A verbális agresszió terjedését a szerkesztő más alkalommal is kifogásolta. Egyik karikatúráján Kossuth a *Magyar Ujság*ot olvassa, s megjelenik előtte Furius Camillus szelleme. A római hadvezér arról nevezetes, hogy száműzetésbe kellett vonulnia, de később visszahívták, hogy megmentse Rómát a gallok pusztításától, amiben sikerrel járt. A diktátor szelleme azonban visszataszítónak találja az újságot, melyet Kossuth olvas, hangnemét vélhetően túlzásnak minősítve. Kossuth és Camillus személye között egyértelmű a párhuzam: mindketten éltek Itáliában „száműzetésben", s a függetlenségi-ellenzéki lapok (például a *Ludas Matyi* is) hazahívták-hazavárták az emigráns politikust.[60]

Az élclapok közül a *Borsszem Jankó* elsősorban a *Ludas Matyi*t, illetve Tóth Kálmán *Bolond Miskáj*át vette célba. Az utóbbit azért, mert a kiegyezést támogató lapból ellenzékivé alakult át. Számos szövegének az a közös csattanója, hogy ezek az élclapok nem humorosak, a *Bolond Miska* rossz vicceket közöl, s azért, hogy néha jót is publikálhasson, lopni próbál a *Borsszem Jankó*tól: Tóth Kálmán kukucskál be *Borsszem Jankó* konyhájába, hogy megnézze, ott mi készül, hogy kileshessen valami vicceset.[61] Elítélte Ágai lapja Tóth Kálmán pártállása megváltoztatását, s leszögezte, hogy a megbolondult *Bolond Miskát* már csak a tébolydában olvassák.[62] Ágaiék magyarázattal is szolgáltak, hogy miért fordult el Tóth lapja a kormánypárttól: szerintük erre a kiadó kérte, mert kormánypártiként túl kevés volt az előfizetője.[63] De a pártálláscsere nem segített a *Borsszem Jankó* szerint, mert az ellenzéki *Bolond Miska* prenumeránsainak száma nagymértékben csökken.[64] A vádakra a válasz nem maradhatott el, noha a *Borsszem Jankó* ellen intézett támadások Tóth lapjában nem olyan intenzívek, mint Ágai újságjának offenzívája a *Bolond Miska* ellen. Tóth

57 *Borsszem Jankó* 1868. február 16. 75.

58 Uo. 1868. február 9. 63., július 12. 358.

59 Uo. 1868. július 5. 337.

60 Uo. 1868. augusztus 30. 453.

61 Uo. 1868. március 8. 106., március 15. 123., május 17. 240., június 7. 267., július 19. 368.

62 Uo. 1868. május 31. 260.

63 Uo. 1868. március 22. 133. A *Bolond Miskát* Emich Gusztáv adta ki, míg a *Borsszem Jankót* Deutsch Mór. Nem valószínű, hogy a kiadó kérte Tóth Kálmánt a pártálláscserére, szövegeiből inkább az író csalódottsága érezhető – elsősorban a sajtószabadság megsértése tekintetében. Emich kiadványai között találhatunk kormánypárti és ellenzéki sajtótermékeket is, vállalata nyomtatta például a *Fővárosi Lapok*at, *Az Üstökös*t, a *Budapesti Közlöny*t és a *Pesti Napló*t.

64 *Borsszem Jankó* 1868. augusztus 23. 441. Az adóhivatal kimutatása alapján, mely a befizetett bélyegekre vonatkozik, valóban csökkenő tendenciát mutat a *Bolond Miska* esetében a megfizetett bélyegek száma: 1868 januárjában 2900 és 3200 között, áprilisában 2800 és júniusában 2650 darab. MNL OL K26 ME 1868:131. A többi ellenzéki lap példányszáma is csökkenhetett a befizetett bélyegek alapján. (*Az Üstökös:* 2900, 2400-2800, 2600; *Ludas Matyi:* 900-2500, 1900-2500, 1800).

általában véve tagadta a *Borsszem Jankó*ban leírtakat, s próbált visszavágni: szerinte a *Borsszem Jankó* humortalan, goromba és rágalmaz, ráadásul hazudik.[65] Máskor egy-egy konkrét karikatúrát (ritkábban szöveget) kifogásolt a szerkesztő. Ilyen eset például a fent említett konyhai jelenet,[66] vagy amikor a *Borsszem Jankó* egyik gúnyrajzán „Bolond Miska ugy van lerajzolva, a mint egy ökrön lovagol". Tóth üzenete szerint ez „nagy gorombaság »Tökszem Jankó«-tól saját maga iránt, miután Bolond Miska most jobbára a »Tökszem Jankó«-n szokott – lovagolni."[67]

Más alkalmakkor Ágaiék nem ellenzéki nézeteik miatt támadták az oppozíció lapjait, hanem azzal vádolták azokat, hogy egymásra licitálva csak a népszerűséget hajhásszák, hatásvadászok, az előfizetőkért állandó versenyt folytatnak.[68] Egyik karikatúrájukon a népszerűséget fiatal nő testesíti meg, őt akarja Jókai megtartani, Madarász József, a szélsőbal egyik hangadó politikusa és zsurnalisztája pedig megszerezni. Az egymás közötti versengésre nem csak a *Borsszem Jankó* utalt. *Az Üstökös*ben különböző újságokat megtestesítő alakok verekszenek egy karikatúrasorozaton – feltehetően a prenumeránsokért küzdenek: a *Nép Zászlóját* képviselve Madarász József Jókaival, *A Hon* huszárként egy másik katonával, a *Pesti Napló* és a *Magyar Ujság* pedig egymás felsőtestébe szúrják tollaikat. Jókai lapja – Tóth 1867. évi megnyilvánulásaihoz hasonlóan – magyarázatot is ad erre a jelenségre: sok lap jelent meg a piacon, az előfizetőkért, akikért minden újságnak meg kell küzdenie, nagy verseny folyik (ugyanúgy, mint a korábbi évtizedekben).[69] A sajtótermékek egymással rivalizálnak, igyekeznek feltűnő stílusban írni, szembetűnő híreket közölni, azonban e mögött Jókai mesterséges „beavatkozást" is sejtet két szerkesztő között zajló következő párbeszédben:

> „A. De unalmasak a lapjaink, öreg!
> B. Biz unalmasok; de mit tegyünk? Háborut csinálnunk nem szabad; a béke pedig unalmas.
> A. Kezdjünk egymás közt egy kis veszekedést.
> B. Biz az jó lesz. De min?

65 *Bolond Miska* 1868. június 1. 86., augusztus 16. 129., szeptember 20. 149.

66 Uo. 1868. augusztus 9. 127. „Soha se hittük, hogy »Zabszem Jankó«-nak még konyhája is van, mert élczei annyira – sületlenek."

67 *Bolond Miska* 1868. augusztus 16. 129. A *Borsszem Jankó* képén azt láthatjuk, hogy Tóth Kálmán babérkoszorúval a fején egy ökrön ül. Nyakában az „Elöre" feliratú tábla lóg, azonban ő nem a menetiránynak megfelelő módon foglal helyet az állat hátán. A sokszereplős karikatúrán még szélsőbal és nemzetiségi napilapok és szerkesztőik vagy szerzőik tűnnek fel (a *Nép Zászlója* és Madarász József, a *Zastava* és Svetozar Miletić) egységes támadást indítva – Ágai lapja szerint – a véderőtörvény ellen. *Borsszem Jankó* 1868. augusztus 9. 414. A *Nép Zászlója:* népszerű szélsőbaloldali hetilap Áldor Imre szerkesztésében, mely vidéken igen populáris (hatezer példányban is elkelt) volt. Meghatározó alakja még a lap arculatának Madarász József szélsőbaloldali politikus. Gergely–Veliky: A politikai sajtó története 1867–1875, 33., 115. A *Zastava:* Svetozar Miletić 1866-tól Újvidéken, hetente kétszer megjelenő lapja, melyben támadta a magyar kormány (nemzetiségi) politikáját. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Bp., 1891–1914. VIII. 1398–1400.

68 *Borsszem Jankó* 1868. január 19. 26., március 1. 100., július 5. 333.

69 *Az Üstökös* 1868. április 11. 116., szeptember 12. 290., december 13. 402.

A. Hát mondja egyikünk a másiknak azt, hogy »pecsovics«, a másik meg mondja vissza: azután ha ez kifogy, akkor megint mondja az egyik a másiknak azt, hogy »rebellis«, a másik meg mondja vissza.
B. A bizony jó lesz. Ez eltart september közepéig; akkor aztán itt lesz az orszaggyülés, mikor az elfogy, jönnek a választások: akkor majd üti az én zsidóm a te zsidódat és viszont. Addig mulassunk azzal, hogy egymást üssük."[70]

A sajtótermékek egymás elleni – és az előfizetők megszerzésére törekvő – „harcának" leírásához az élclapok maguk is gyakran használtak harcászatra utaló szavakat.[71] Nem a hadviselés szókincséből merítette az ihletet a *Bolond Miska* rajzolója, de karikatúrája találóan szemlélteti a lapokból kialakult túlkínálatot, miközben többször figyelmeztet Tóth arra, hogy nincs annyi előfizető Magyarországon, hogy fenntarthassanak ennyi újságot. A gúnyképen a rengeteg különféle sajtótermék neve az égből esőként zúdul a járókelők fejére.[72]

A nagyszámú élclap megjelenését az adóhivatal adatai is alátámasztják. Az 1868. év utolsó negyedévétől 1869. szeptemberig a bélyegkimutatások mellett már példányadatokat is közzétett az adóhivatal. Ennek alapján láthatjuk a bélyeghitellel rendelkező *Borsszem Jankó* és az ellenzéki élclapok példányszámainak változását (1. táblázat[73]).

1. táblázat. Az élclapok példányadatai

1868				1869								
	okt.	nov.	dec.	jan.	febr.	márc.	ápr.	máj.	jún.	júl.	aug.	szept.
Az Üstökös	2825	1760	2825	2040	2450	2450	2600	2414	2500	2620	2200	2850
Bolond Miska	2700	1680	2675	2181	2412	2450	2600	2350	2400	2520	1900	2400
Ludas Matyi	1750	1040	1325	1260	1200	1350	1390	1387	1400	1300	1150	1437
Borsszem Jankó	6150	2650	3880	2740	3700	3700	3590	3700	3700	4625	3700	3700

A rendelkezésünkre álló későbbi kimutatások csak korlátozott összehasonlításra adnak lehetőséget, mivel azok már a postára adott példányok számát tartalmazzák, ami kevesebb lehetett, mint a nyomtatott példányok száma (a fővárosi előfizetők lapjait például nem a posta szállította ki, azaz a vidékre eljuttatott példányok számát ismerhetjük csak meg ezekből az adatokból). Az 1872. január 15. és 1873. január 15. között a pesti központi postahivatalnál feladott hírlap példányszámairól megtudjuk, hogy a *Borsszem Jankó* 1800-ról 2000-re nőtt, a *Bolond Miska* példányszáma 977-ről 772-re, a *Ludas Matyié* 720-ról 500-ra csökkent, míg *Az Üstökös* 1520-ról 1700-ra nőtt.[74]

70 *Az Üstökös* 1868. augusztus 30. 274.
71 Pl. a kormánypárti lap „tompa fegyverével" rontott neki Mészáros lapjának. *Ludas Matyi* 1867. július 21. 122.
72 A felhőszakadás. *Bolond Miska* 1868. június 21. 98.
73 Az adatok forrása: MNL OL K26 ME 1868:131., 1869:145.
74 MNL OL K26 ME 1873:400.; Balogh: *Üzleti szellemű fővárosi napisajtó a dualizmus korában,* 113–115.

Nem csupán a kereslet és a (túl)kínálat kérdésére hívta fel a figyelmet mindkét oldal. Az ellenzéki élclapok is éltek ugyanazokkal az eszközökkel, mint a *Borsszem Jankó*. Új címet adtak riválisuknak, melyek közül *Az Üstökös* és a *Bolond Miska* változatai finomabbak („Paprika Jankó, Borsszem Muki, Spiczig Jankó, Borsszem [fa] Jankó, Tökszem Jankó, Zabszem Jankó, Subvencz Jankó"),[75] míg a *Ludas Matyi* címvariációi sértőbbek („Potysszem Jankó, Bors szem[telen] Jankó, Ostoba Jankó, Kos-szem Jankó, Por-szeny Jankó").[76] A cím átköltése kapcsán a *Ludas Matyi* jellemezte is Ágai lapját: „semmiházi", goromba, csak szenny és piszok, férges, alávalóságokat író, mely „országos kloákát árendál".[77] Megállapítják, hogy a képei és szövegei nem viccesek, egy „sötétséget terjesztő élcztelen lap", vagy paródiái olyannyira túlzók, hogy az oppozíció igazi ellenzéki élclapként olvassa.[78] Tartalmát „a policiális censura által elkonfiskált" képekből és szövegekből állítja össze, azaz ismét csak a kiegyezést megelőző időszakkal igyekeznek kapcsolatba hozni a lapot és így kompromittálni. Esetében szintén firtatják az előfizetők számát: a *Ludas Matyi* szerint alig van prenumeránsa, mert a „kutyának sem kell" a kormány támaszául szolgáló élclap.[79]

Más kormánypárti lapok sem kerülhették el, hogy címüket módosítsák, így lett a *Pesti Hirnök*ből (melyet mindig csak röviden, *Hirnök*nek neveznek) „Hirnyög".[80] A *Pesti Napló* címét is megváltoztatják „pesthis Naplu"-ra, s a beszélő közli, hogy abban – új címéhez hűen – csak „nyavalya van", míg máskor „kórságos ujság"-ként említik.[81] Az *Esti Lap* szerkesztőjéhez pedig a következő versikét címezték – sugallva, hogy az újság titkolt állami szubvencióban részesül:

„A »Heski Lap« Pálfi(lkó)jának.

Eladtad magadat feladva az elvet;
Hitvány eszköz levél, mit az idő elvet.
A míg nem zsoldoztak még csak volt hiteled,
Most, hogy kitartanak oda – becsületed."[82]

Más stílusban, de Ágai sem úszta meg, hogy a személyét támadják. Mészárosék szövegei kifejezetten sértők, amikor vallásán csúfolódtak. Tipikus, a korszakban zsidóknak tulajdonított sztereotip jellemzőket és foglalkozásokat társítottak hozzá: „Hallom Dolfi!

75 *Az Üstökös* 1868. január 11. 11., február 1. 34., május 9. 150., június 13. 191.; *Bolond Miska,* 1868. január 26. 15., március 29. 51. Spiczig Iczik Ágai zsidó figurája, aki a zsidóemancipáció mellett kampányolt a *Bolond Miskáb*an. Ez az alak tette ismertté Ágait, ezért Spiczig Iczikről nevezték el élclapját.

76 *Ludas Matyi* 1868. január 12. 16., március 8. 77., június 7. 184., június 21. 198., június 28. 205.

77 Uo. 1868. február 23. 59., március 8. 77., április 26. 134., május 10. 151.

78 *Az Üstökös* 1868. március 28. 104.; *Ludas Matyi* 1868. január 26. 31.

79 *Ludas Matyi* 1868. január 12. 10., március 1. 69. Az 1. táblázatban láthattuk, hogy a *Borsszem Jankó*t kiemelkedően magas példányszámban nyomtatták. Buzinkay Géza adatai szerint 500-600 előfizetővel indult, de egy év alatt 2800 fölé emelkedett azok száma. Buzinkay Géza: Élclapok, 1867–1875. In: *A magyar sajtó története,* II/2. 195.

80 Pl. *Ludas Matyi* 1868. december 6. 387.

81 Uo. 1868. február 9. 48., július 5. 210.

82 Uo. 1868. december 20. 408.

hogy te mint gunylegény/Tuladva fajod rongy-bőr üzletén –/Nagyban boldogulsz."[83] Más alkalommal is feltűnik vándorkereskedőként („handlé"), s a *Borsszem Jankó* jellemzéseként is ezt olvashatjuk: „Kóser malacz, mely a kormány kosztján hizza ki magát."[84] Amikor *Borsszem Jankó* megszólal a *Ludas Matyi* hasábjain, vagy az élclapokra általánosan jellemző módon figurázza ki zsidó beszédmódját, vagy németül nyilatkozik. Egy alkalommal a *Ludas Matyi* szerzője németül így utasítja helyre: „Dolfi, fogd be a pofádat! Lehelleted csupa veres hagyma!"[85] A kortárs sztereotípiák egyike volt, hogy a zsidók sok vörös- és fokhagymát fogyasztanak, ezért büdösek, de persze itt úgy is érthetjük az üzenetet, hogy maguk a szövegek bűzlenek, azok rosszak, hazugok. Máshol a következőt találjuk, ismét izraelitaellenes éllel: „Ágravaló Dolfi, udvari bolond és a »Tökszem« élcztelen, képtelen és nemtelen ujság saktere."[86] Jókai szintén „udvari bolondozónak" nevezi a szerkesztőt, akit ezáltal nehéz komolyan venni, a szerinte mindenekelőtt a kormányt szórakoztató Ágai felekezeti hovatartozásán azonban nem élcelődik, azt nem használja fel ellene, de azon persze gúnyolódik, hogy kormányhű szolgálataiért Ágai nemesi rangot kap.[87] Jókai kollégája szemére veti, hogy a kormány parancsára „befeketiti" őt. A karikatúra egyik képén a cenzor a kiegyezés előtti időkben áthúzza *Az Üstökös* egyes írásait, míg a másik oldalon Ágai és talán a sajtóosztály egyik munkatársa Jókai portréját pingálják át.[88]

Ágai és a sajtóirányítás – elsősorban múltbéli – kapcsolatait a *Bolond Miska* firtatta, rendszeresen támadta Ágai személyét azzal, hogy a *Borsszem Jankó* szerkesztője (ki)szolgálta Schmerlinget. Megvetendőnek hirdette – s burkoltan reagált azokra a vádakra, melyeket a kormánypárti lap zúdított rá azért, mert a balközép politikáját kezdte propagálni –, hogy Ágai először Schmerlingtől, majd pártállást cserélve Andrássytól fogad el segélyt,[89] azaz – véleménye szerint – ő ugyanúgy megváltoztatta álláspontját, mint Tóth.

---

83 *Ludas Matyi* 1868. február 23. 63. További pl. 1868. február 2. 34–35., június 7. 184. Mészáros Károly korábban sem tartózkodott a zsidóellenes megnyilvánulásoktól. 1864-ben egy másik kiadványa, a *Dongó* (naptár) ellen emeltek emiatt kifogást. Deák: *Suttogások és hallgatások,* 208.

84 *Ludas Matyi* 1868. július 12. 223.

85 Jellemző zsidó beszédstílus: *Ludas Matyi* 1868. július 26. 237. A vers címe „Borsszem Jankóságok": „Sei still... sei still, halts Maul Dolfi! Lehelleted csupa veres hagyma!" *Ludas Matyi* 1868. április 19. 128.

86 *Ludas Matyi* 1868. szeptember 27. 310.

87 Ágai nem kapott nemesi címet. Vö. Gerő József: *A Királyi Könyvek. Az I. Ferenc József és IV. Károly által 1867-től 1918-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címerek jegyzéke*. Bp., 1940. Más alkalommal amiatt hitetlenkednek *Az Üstökös*ben, hogy Ludasi Mór nemesi címet kapott: „Nem lehet az. (Miért nem?) Azért nem, mert a ki nagy ujságiró akar lenni, annak okvetlen muszáj nagg parasztnak lenni!" *Az Üstökös* 1867. július 27. 240. Ludasi – Andrássy javaslatára – 1867 nyarán valóban nemesi címhez jutott. Deák: Ludasi Mór és a bécsi titkos rendőrség, 131. Ludasiról nem csupán ez az egyetlen humoros szöveg született, még karikatúrákkal is élcelődtek rajta.

88 *Az Üstökös* 1868. február 22. 59., május 16. 157., július 4. 216., szeptember 20. 300–301. A két rajz minden bizonnyal a *Borsszem Jankó* 1868. augusztus 23-i számában megjelent Jókai-portréra reagált, az egykori cenzor pedig utalás arra, hogy – Tóth Kálmán mellett – Jókainak is meggyűlt a baja a kiegyezés előtti sajtóirányítással.

89 A *Bécsi Hiradó*ba írt Ágai Tóth szerint „igen szellemdus czikkeket ... s nagyon jóizü tréfákkal festette le a magyar embert, a ki bizik a magyarok istenében s nem megy a rajkszráthba". *Bolond Miska* 1868. május 3. 71. *Bécsi Hiradó:* Kecskeméthy Aurél szerkesztette, rövid ideig fennálló (1865. január–szeptember), kiegyezést szorgalmazó lap, amelyet anyagilag támogatott az erdélyi és a magyar kancellária, illetve 20 000 forint szubvencióban is részesült. Szerzői között találjuk Áldor Imrét, Berczik Árpádot, Ágai Adolfot és Vajda Jánost. Katus: A hatvanas évek sajtója, 536–537. Bár a kiegyezést megelőző években Ágai több bécsi, illetve

Már nemcsak Ágai ellen irányult Jókai bírálata, amikor a kormányzati szubvenciót gúnyos írásában ítélte el – mint ahogy ezt tette a *Ludas Matyi* is fentebbi strófájában az *Esti Lap*ra vonatkozóan –, mondván, akik azt elfogadták, „tollukat s meggyőződésüket pénzért eladták", azaz morális alapon vonta kétségbe a segély elfogadásának helyességét. Az ironikus fiktív levélben kifejtette a szerző, hogy a kormánynak miért van szüksége szubvencionált lapokra: a „kormánynak, fönnállását bármily eszközzel biztositania" kell. Feladata, hogy a „közvéleményt a maga részére hóditsa, és állandóul megtartsa". Ezt úgy érheti el, ha „lapokat, s irókat fizet, melyek, s kik folytonosan az ország fülébe kürtölik, hogy [...] a politikai boldogság non plus ultráját élvezzük". A tömegre hatni, annak véleményét befolyásolni a kormány alapvető érdeke, ha hatalmon akar maradni – folytatja a szerző, majd rátér a *Borsszem Jankó*ra: „Főképen szükséges egy subventionált bolond lapot fönntartani. [...] egy bolond lap nagyobb horderővel bir, mint a legnagyobb komoly lap, mert semmi sem hat annyira vérig, mint a nevetségessé tétel."[90] Máskor Spiczig Jankó, tehát Ágai nyeri meg a lap hasábjain „Szubvencz szép kisasszony" szívét, de nem mulasztják el definiálni a 'szubvenciós szerkesztő' fogalmát sem. Ennek a feladata az, hogy tisztogassa „a lapjában, mit egyik-másik méltóságos urasága magán ejtett", azaz magyarázza, kimagyarázza a kormány (népszerűtlen) intézkedéseit, a kormánypárt egyes tagjainak cselekedeteit.[91] A *Ludas Matyi* karikatúráján ennél leplezetlenebb az üzenet: Ágai egyik kezét a pici Borsszem Jankó felé nyújtja, a másikat hátrafelé tartja, s abba pénzt, szubvenciót kap, a *Bolond Miská*ban pedig Ludasi Mór szór pénzt Ágai markába.[92] Máskor Ágait Ludasi Mór mozgatja felülről, miközben a szerkesztő átveszi Andrássytól a szubvenciót.[93]

---

német lapnál, élclapnál tevékenykedett (Steiner Lenke: *Ágai Adolf [1838–1916.]*. Bp., 1933. 6.), mégsem érthetünk egyet Tóth azon megállapításával, hogy Ágai megváltoztatta volna politikai nézeteit: ekkor is a kiegyezés mellett tört lándzsát, mint ahogy a *Borsszem Jankó* hasábjain is.

90 *Az Üstökös* 1868. május 23. 162–163.

91 Uo. 1868. május 8. 150., június 13. 192.

92 *Ludas Matyi* 1868. május 3. 137.; *Bolond Miska* 1868. december 20. 202. Más alkalommal a szubvencionált lapok madarakként jelennek meg, akik magvakat kapnak Ludasitól. *Bolond Miska* 1868. március 22. 48.

93 Mindhárom ellenzéki élclap azzal vádolta a *Borsszem Jankó*t, hogy Ágai segélyt kapott a kormányzattól, ami a lap indulásakor még megállja a helyét. A pénzügyigazgatóság későbbi kimutatása szerint a *Borsszem Jankó* kiadójának 1550 forint bélyeghitelt nyújtott a kormányzat 1868–1869-ben (a *Hirmondó* és a *Borsszem Jankó* számára). MNL OL ME K26 1873:709. Kimutatás a hírlapok számára 1868–1869-ben engedélyezett bélyeghitelről. Pest, 1872. augusztus 16. Az Ágai Adolf és Kandó Kálmán minisztertanácsos között létrejött szerződésből tudjuk, hogy ha az előfizetési díjak nem fedezték a *Borsszem Jankó* szerkesztési költségeit, akkor a különbözetet Kandó Kálmán, a Miniszterelnökség minisztertanácsosa előlegként adta át Ágainak. A szerződésből kitűnik, hogy Ágai 1868 márciusáig 5517 forint 92 krajcár előleget vett fel. Ez a dokumentum is megerősíti, hogy a *Borsszem Jankó* (1868-ban és 1869-ben az adóhivatal kimutatásai alapján biztosan) kapott lap- és bélyeghitelt, melyeket Kandó fedezett. MNL OL P 4. (Andrássy család) 592. tétel, p. 183–185. 12. nagydoboz. Szerződés Kandó Kálmán és Ágai Adolf között. Buda, 1868. május 21. Andrássy Kandónak címzett leveléből tudjuk, hogy a miniszterelnök engedélyezte, hogy a *Borsszem Jankó* kiadásához, szerkesztéséhez kapcsolódó költségeket a sajtóalapból fedezzék. Andrássy Gyula Kandó Kálmánnak. Buda, 1868. május 17. MNL OL P 4. (Andrássy család) 592. tétel, p. 182. 12. nagydoboz. Köszönöm Cieger Andrásnak, hogy a forrásokat rendelkezésemre bocsátotta. *Hirmondó:* kormánypárti hetilap, néplap, szerkesztője Komórcsy József. Buzinkay: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől,* 204. A *Hirmondó*t a kormány igyekezett vidéken terjeszteni, mert a „higgadt irányú néplapok terjesztése okvetlen kivánatosnak tűnik fel", hogy ellensúlyozzák a baloldali néplapokat, fejtegette Wenckheim Béla Andrássy Gyulának (MNL OL K26 ME 1869:1865. Buda, 1869. május 12.). A levéltári iratokból az is kiderül, hogy már 1869-ben a kor-

Tóth lapjában számos jelenetet láthatunk, amelyekben a szubvencionált sajtótermékek (általában az *Esti Lap,* a *Pesti Hirnök* és a *Borsszem Jankó*) és szerkesztőik a főszereplők, például a kormány hadseregeként valódi haderő helyett. A *Bolond Miska* hangsúlyozza és helyteleníti, hogy a szubvención keresztül a segélyezett újságok növelik az adófizetőkre nehezedő terheket, elítéli a „bérenc" újságírókat és kiemeli, hogy jelentős versenyhátránnyal küzdenek a kormány által nem támogatott lapok. Többször bírálja, hogy a *Borsszem Jankó* színes címoldalai is valójában az adófizetők pénzéből készülnek, s jelzi, segély híján a *Bolond Miska* költségvetése ezt nem engedi meg. Utal arra is, hogy a szubvencionálás az országgyűlési képviselők figyelmét sem kerülte el, így Lónyay Menyhért pénzügyminiszter kellemetlen helyzetben találta magát a parlamentben.[94] Bizonyára Simonyi Ernő 1868. december 5-i felszólalására reagált a lap, melyben az ellenzéki képviselő nehezményezte, hogy miközben számos értesülés, hírlapi cikk szól arról, hogy a kormány sok lapot segélyez, ennek nyoma mégsem látható a költségvetésben.[95]

A *Ludas Matyi* egyik karikatúráján általában véve bírálta a sajtótermékek segélyezésének gyakorlatát.[96] A Magyarország közös paradicsom kertjében című kétrészes torzkép első felében Andrássy Gyula a kertész, aki a „subventio" feliratú kannával locsolja a „dudvákat". A szúrós gyomokra a kormánypárti sajtótermékek címei kerültek, illetve néhány levélre olyan felirat, mellyel az új rendszerről mondtak véleményt: „aristokratia, önkény, anarchia". E szerint a korábbi politikai elit, az arisztokrácia magánál tartotta a hatalmat, nem tett lépéseket a demokrácia irányába, az új berendezkedés valójában a régi, önkényuralmi rendszertől nem sokban különbözik. A kertet még visszataszítóbbá teszi, hogy béka és gyík lapul meg benne. A másik oldalon Ráth Károly főügyész öntözi a növényeket az „esküdtszék" tartályból a „sajtótörvény" csövön keresztül. A kert szép lehetne, virágzik, lepkék repdesnek fölötte, de a növények („demokratia, alkotmány, szabad sajtó, jólét, függetlenség, népfönség") kókadoznak az öntözésétől, nem életre kelnek. A folyadéktól

mányzat egyre nehezebben tudta finanszírozni e lapok kiadását, terjesztését: a *Hirmondó* minden példánya „évenkénti 3 forintba kerül s a rendelkezésemre álló pénzalap felettébb igénybe van véve". MNL OL K26 ME 1869:1865. Dux Lajos Wenckheim Bélához. Buda, 1869. május 18.

94 *Bolond Miska* 1868. március 22. 46., május. 3. 71., május 17. 80., július. 1. 85., augusztus 9. 127., december 13. 195.

95 Az 1869. évi költségvetés vitájában jegyezte meg Simonyi, hogy „én azt semmikép helyeselhetem, és semmiféle országban nem látom, hogy a kormány oly élczlapokat subventionáljon, mint minő ama botrányos lap, a »Borsszem Jankó.« (Derültség.) Én ugy hiszem, ez magával a kormány méltóságával nem fér meg." Lónyay Menyhért pénzügyminiszter, akihez Simonyi a kérdését intézte, röviden válaszolt erre: „a mi a hírlapokat illeti, én e tekintetben nem hoztam számításba semmit, s a t. ház arra semmit sem szavazott meg." *Az 1865-dik évi december10-dikére hirdetett országgyülés nyomtatványai,* XI. 365–366. A kormánypárti élclap nem magyar sajátosság a korszakban: egy évvel később, 1869-ben Bécsben is alapítottak egy ilyet *Der Floh* címmel, s kezdetben Pesten Deutsch Mórnál nyomtatták, mint ahogy a *Borsszem Jankó*t is. A publicista és diplomata, a külügyminisztérium munkatársa, Przibram lovag visszaemlékezéséből kiderül, hogy tudomása szerint a *Der Floh* kapott szubvenciót, s annak szellemi vezetője – magyar származása miatt – bekerült a sajtóosztályra Andrássy Gyula külügyminisztersége idején. Ludwig Ritter von Przibram: *Erinnerungen eines alten Oesterreichers*. Bd. 1. Stuttgart–Leipzig, 1910. 364. A *Der Floh*t Joseph Frisch alapította, aki Ágaival együtt dolgozott a *Borsszem Jankó* kiadásán, támogatója pedig Ludasi Mór volt. A szerkesztői feladatokat a budapesti Joseph Braun látta el 1870-ig. Gustav Andreas Ressel: Humoristisch-satitische Presse. In: *Deutsch-Österreichische Literaturgeschichte.* Bd. 3. Hrsg. Eduard Castle. Wien, 1930. 391–392., 899.

96 *Ludas Matyi* 1868. május 24. 164–165.

elpusztulnak, a kormányzat megsemmisíti az értékeket, az ellenzéki sajtóorgánumokat sajtóperekkel ellehetetleníti. A kertészhez való hasonlítást a *Bolond Miska* karikaturistája is használta. Itt ismét Andrássyt látjuk, amint a szubvencionált lapokat öntözi, s tevékenysége eredményes: a meglocsolt sajtótermékek virulnak.[97]

A sajtószabadság magyarországi helyzetére 1868-ban is többször kitértek az ellenzéki élclapok. Nem változtattak álláspontjukon, sőt Mészáros Károly 1868. áprilisi elítélését[98] követően érthető módon még radikálisabban vélekedett a *Ludas Matyi* a sajtószabadság hazai állapotáról.[99] Ismételten kijelentették, hogy nincs sajtószabadság, sőt arra a következtetésre jutottak, hogy a sajtóvétségek után fizetett bírságokból egyenlíti ki az ország – az oppozíció által sokat bírált – osztrák államadósságból önként átvállalt részt:

„Hej lám most a szabad szónak
Keserves az ára –
Bambuszbottal vernek itt az
Irónak talpára.

[...] Lásd pajtás! minek is irtál
Tréfás ujságot? ...
Veled fizettetik meg az
Osztrák adóságot."[100]

Egy karikatúra szerint a kormánytagok vadászaton a „szabad sajtó" feliratú nyulat ugrasztják ki egy bokorból, s Ráth tartja a kezében a puskát, amivel le fogja lőni. A *Bolond Miská*ban indiai kígyóbűvölőként látjuk Ráthot, aki a „szabadsajtó" nevű állat nyelvét vágja ki a „sajtóper"-fogóval. A műtétet így kommentálta az élclap: „Az indusok tudják

97 *Bolond Miska* 1868. augusztus 30. 137.

98 Mészáros Károly első tárgyalására 1868. március 30-án került sor. A per jegyzőkönyvét nem ismerjük, csupán a sajtóból értesülünk arról (a *Ludas Matyi*ban április 5-én jelent meg), hogy kilenc hónap elzárásra és 200 forint bírságra ítélték. A második sajtópert is megindították a szerkesztő ellen, s Mészárost 1868. április 17-én ismét bűnösnek mondták ki az esküdtek, és újabb egy évre és további 400 forint bírságra büntették. MNL OL K26 ME 1868:48. Ráth Károly a Sajtóosztálynak. Pest, 1868. június 4. A harmadik sajtóper megindítását azonban Ráth megfontolandónak vélte, mert azt jósolta, hogy az első elmarasztaló ítéletet követően úgyis meg fog szűnni a lap. MNL OL K26 ME 1868:257. Ráth Károly Andrássy Gyulához. Pest, 1868. március 26. Érdekes párhuzam, hogy a *Figaro* szerkesztőjét, Karl Sittert is vád alá helyezték becsületsértés miatt (egy pápáról írott vers egyetlen szava következtében, s emiatt a lap április 18-án nem jelenhetett meg) 1868. május 22-én. Július 3-án 100 forintos bírságra és 60 forint kaucióvesztésre ítélték. Az ítélet nem olyan súlyos, mint Mészárosé, s a *Figaró*ban nem is gyakori téma: legkorábban egy karikatúrán (egy egyházi személy széttépi a *Figaro* egyik számát), majd egy rövid hírben, egy fiktív történetben Sitter letartóztatásáról és egy párbeszédben tárgyalta az ügyet. Ez utóbbi szerint a *Figaro* egyik állandó szereplője már csak a vicclapnak fog „dolgozni", mivel az igen jól, minden szó után száz forintot fizet. *Figaro* 1868. április 25. 76., május 30. 93–94.

99 *Az Üstökös* sajnálattal vette tudomásul, hogy *Ludas Matyi* „komáját" elítélték, de többször nem tértek vissza erre (*Az Üstökös* 1868. április 4. 112.). A *Bolond Miská*ban nem foglalkoztak a sajtóperrel, a *Ludas Matyi* hasábjain azonban rendszeresen visszatérő elem, hogy Mészáros a kóterban szenved (pl. *Ludas Matyi* 1868. augusztus 23. 267.).

100 *Ludas Matyi* 1868. május 3. 138. [Részlet.]

azt a művészetet, hogy mikép kell a legveszedelmesebb kigyót is ártalmatlanná tenni."[101] A főügyész – akár a növényvilágból, akár az állatvilágból merítettek ihletet a rajzolók – eszerint pusztán a kormány eszköze a sajtószabadság korlátozására.[102] A *Ludas Matyi* egy másik torzképén az összes ellenzéki újság íróját, szerkesztőit börtönben láthatjuk – Mészárost is. A *Hirmondó,* egy zsidó alak és *Borsszem Jankó* az épület előtt gúnyolódva (kár)örvendeznek az ellenzékiek bebörtönzésén.[103] A *Ludas Matyi* máskor is kifejezetten sugallta, hogy a sajtótörvényt szigorítani fogják, s így még inkább le tud majd sújtani a kormányzat az ellenzéki orgánumokra.[104] Tóth lapja szerint az 1869. évi költségvetésben nemcsak a szubvenciókra, hanem sajtóperek indítására is nagyobb összeget különített el a kormányzat, hogy így „a rakoncátlan sajtó fékezése" hathatósan működjön, azaz a következő évben sem fognak javulni a kilátások.[105]

A *Borsszem Jankó* szerzőgárdája persze egészen másként vélekedett. Nemcsak tiltakoztak az ellen, hogy Magyarországon nem szabad a sajtó, s hogy a baloldal szerint a sajtótörvényt a közvélemény elnyomására használják fel, de a sajtó kialakult állapotáért, az agresszív stílusért egyértelműen az ellenzéket tették felelőssé. Egy gúnyrajzon a hazai szabad sajtó színvonala – az oppozíció magatartása következtében – ismeretlen mélységekbe süllyedt, nem csinos hölgyként, hanem szakadt ruhás, italozó cigány asszonyként ábrázolták.[106] A kortárs sztereotípiák a cigányokról nem pozitívak, akár képi ábrázolás nélkül, maga a cigány asszony említése is negatív asszociációkat keltett, ráadásul a nő alkoholt fogyasztott. Azt, hogy a (hírlapírói) stílus megváltozott és nem túlságosan finomkodó 1867 után, Ráth következő szavai szintén jelzik 1869 tavaszán. A sajtóosztálynak címzett levelében egy sajtóper bizonytalan kimenetelére figyelmeztetett: „Nem lehet ignorálni, hogy a szabad sajtó nagyon vastag eledelekre szoktatta á gyomrokat."[107] Ráth szerint az olvasó megszokhatta a szabadabb gondolatközlést mind a tartalom, mind pedig a stílus tekintetében. Az esküdtszéki bíráskodás miatt tartott attól, hogy a leendő esküdtek valóban kormányellenes hangvételűnek fogják-e ítélni a cikket, vagy már annyira

101 *Az Üstökös* 1868. május 9. 152.; *Bolond Miska* 1868. április 5. 56.

102 Itt érdemes megemlítenünk, hogy Ráth sem kerülhette el, hogy családnevét gúnyolódva átalakítsák Rúth vagy Árt Károlyra, az utóbbival egyértelmű ítéletet mondva tevékenységéről a szabad sajtóra nézve. *Ludas Matyi* 1868. június 14. 187. Annak ellenére, hogy az ellenzéki vicclapok könyörtelenséggel vádolták, Ráth nem szolgalelkűen teljesítette a kormányzat sajtóperek indítására vonatkozó kéréseit. A *Magyar Ujság* 1868. évi első számában megjelent vezércikk kapcsán például Ráth is úgy vélte, megindítható a sajtóper, ha a kormány „megtorlást" akar, mert az az állítás, hogy az országgyűlés nem alkotmányos alapokon nyugszik, „hatalmas izgatási eszköz". Azonban ezt is hozzátette: „Kétkedésem van azonban az iránt, vajon időszerű-e ezen érvekkel most előállani? Nem fogna-e elkeseredést idézni elő, ha á közös ügyi törvény, 's alku változhatlannak hirdettetnék á közvádló részéről, kiről felteszik, hogy á kormány sugallatai szerint jár el." Ráth hosszú érvelésében azt fejtegette, hogy csak azzal az argumentációval indítható meg a sajtóper, hogy a kiegyezés egy alapszerződés, és ezért megváltoztathatatlan. MNL OL K26 ME 1868:57. Ráth Károly Andrássy Gyulához. Pest, 1868. január 8.

103 *Ludas Matyi* 1868. május 17. 157., június 14. 188.

104 Uo. 1868. március 29. 101.

105 *Bolond Miska* 1868. április 26. 67.

106 *Borsszem Jankó* 1868. április 19. 182–183.

107 MNL OL K26 ME 1869:558. Az aktában megtalálható a meghatalmazás Ráthnak, hogy indítsa meg a sajtópert a *Magyar Ujság* 1869. évi 36. számában szereplő cikk miatt. (Meghatalmazás. 1869. április 27.)

hozzászoktak a hasonló tartalmú, agresszív stílusú szövegekhez, hogy nem fogják bűnösnek nyilvánítani a szerkesztőt.

Összegzés

Az ellenzéki élclapok a kormányzati sajtópolitikáról formált véleményt, az államhatalom és a sajtó viszonyáról saját szemüvegükön keresztül alkotott képet saját programjuk szolgálatába állították, amit kiegészített az újságok előfizetőkért folytatott harcának tárgyalása. Deklarálták, hogy a sajtóra és a sajtóperekre a kormány hatalmi eszközeként tekintettek, a sajtópereket – ahogy a kormánypárti lapok anyagi támogatását is – élesen elítélték. A *Borsszem Jankó* ezzel szemben természetesen az oppozíció lapjain gúnyolódott, azok szerkesztői, szerzői ellen írt és rajzolt, azokat a sajtószabadsággal való visszaéléssel és radikális hírlapírói stílus meghonosításával vádolta. Megfigyelhettük azonban, hogy az élclapok tartalmának és stílusának egyre durvábbá válását elsősorban a kormányzat intézkedései váltották ki: a *Borsszem Jankó* megalapítása és a sajtóper Mészáros Károly, illetve Böszörményi László ellen.

Láthattuk, hogy az ellenzéki élclapok alig tettek említést egymásról. 1867 decemberében üdvözölték, hogy a *Bolond Miska* ellenzékivé lett, illetve *Az Üstökös* sajnálkozott, amikor kiderült, hogy Mészáros Károlyt elítélték, de a másik politikájáról nem formáltak véleményt, nem gyengítették vagy járatták le egymást.[108]

A humoreszközök – stílusuk, kifinomultságuk, humorosságuk fokának különbözősége ellenére – hasonlók a kormánypárti és az ellenzéki vicclapokban: a gúnyos nevek és újságcímek használatát mindkét oldal hatásos fegyvernek minősíthette, mert gyakran éltek azokkal, mint ahogy azzal is, hogy a másik írói/szerkesztői kompetenciáját kétségbe vonták, lapja hitelességét aláásták. Ez utóbbi az előfizetőkért való versengés lenyomatát is adja, ami ugyancsak radikalizálhatta a lapok hangnemét annak érdekében, hogy azok minél figyelemfelkeltőbbek, kelendőbbek legyenek. A sajtószabadság mértékét szintén pártpolitikai alapon ítélték meg: a kormánypárti lap szerint az túl nagy fokú, míg az ellenzék a sajtószabadság folyamatos szűkülését diagnosztizálta. A kiegyezés évében inkább a sajtótermékekre és a sajtószabadság kérdésére fókuszáltak az ellenzéki szerzők, 1868-ban, a *Borsszem Jankó* megjelenése után a sajtóperekhez hasonlóan tág teret kapott a kormánypárti lapok segélyezésének elítélése.

Az élclapok egymás és az ellenfél napilapjai elleni kirohanásai az első dualizmus kori választások éve táján csendesedni látszik: 1870–1871-től egyre kevésbé foglalkoznak e tematikával. Persze újra meg újra találunk említéseket bizonyos sajtótermékekről, humoros sajtóhibákról vagy éppen a szubvenciókról, de ezek már nem meghatározó élclaptartalmak. 1870-ben ráadásul külpolitikai események kerültek előtérbe, ami ugyancsak kedvezett annak, hogy a belföldi sajtó a vicclapok kevésbé hangsúlyos szereplőjévé váljon. Ekkor sem mulasztották el a szerzők, hogy a francia–porosz háború eseményeit tárgyaló

108 Jókai lapjában a különböző újságok előfizetési felhívásainak kifigurázásakor utalnak röviden arra, hogy a *Ludas Matyi* „goromba". *Az Üstökös* 1868. december 20. 403.

– elsősorban külföldi – lapok híreire reagáljanak humoros szövegekkel, tudósításaikat kifigurázzák, de ezek már más stílusúak, mint az egymást lejárató írások, és mást célt is szolgáltak. A *Ludas Matyi* támadásai is veszítettek élükből, de Mészáros Károly a *Borsszem Jankó*t és annak vélt szubvencionálását újra meg újra kifigurázta.

A sajtószabadság kérdését, a sajtószabadság mértékét mindamellett – a Böszörményiper és a Mészáros sajtóperei által vetett hullámok csillapodása után – már nem tematizálták, nem firtatták az ellenzéki élclapok sem. Mindez visszatükrözi a kormányzati sajtópolitikai módszerek változását is: a kiegyezést követő első években jelentősen több sajtópert indított a közvádló az ellenzéki sajtótermékek és röpiratok ellen, ez 1870-től csökkenő tendenciát mutatott. A kabinet minden bizonnyal a sajtóperek indítását nem tartotta sikeres eszköznek az oppozíció sajtóbeli kirohanásai ellen.[109]

[109] Révész T. Mihály 13 ellenzéki sajtótermék ellen indított perről számol be, melyek közül tíz 1870 előtt zajlott le. Ekkor a perek fele, öt eset felmentéssel végződött, amit a kormány kudarcnak ítélt, megfontoltabb lett a perek indítása tekintetében, „a hírlapi sértésekre immunisabbá vált". Révész: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon,* 199., 224.

„A KIRÁLY IGAZSÁGA ÉS A NEMZET IGAZSÁGA”
Egy 1903-as királysértési sajtóper tanulságai

MATOLCSI RÉKA

”THE JUSTICE OF THE KING AND THE JUSTICE OF THE NATION”
The Lessons of a Label Suit for Lese-Majesty from 1903

The paper explores the label suit for lese-majesty that was launched by the constitutional and historical work of Antal Kalmár in 1903. By analysing the case, answers are sought to the following questions: How did the political elite react to the series of lese-majesty? What do these reactions reveal about loyalty to the ruler at the turn of the century? Alongside mapping the various interpretations of loyalty, the paper also highlights the conflict management of the political elite, the difficulties of protecting the ruler's prestige, and the features of oppositional politics.

Keywords: loyalty, Emperor Francis Joseph, turn of the century, label suit

„A királyi ügyészség megváltoztatja címét: »Gőzerővel berendezett gyár, királysértési pörök előállítására«, ez lesz a neve ezután s mondhatjuk, hogy ezt a nevet alaposan ki is érdemli. Több királysértési pör volt most az utolsó hónapokban, mint azelőtt évtizedek alatt” - állapította meg a *Népszava* 1903 nyarán.[1] A jelenséget nemcsak a szocialista lap fedezte fel, hanem más sajtóorgánumok is érzékelték, illetve egy-egy ellenzéki képviselő is szóvá tette a Házban.[2] Sőt, a királysértési pereket – mint a magyarokra nem jellemző és veszélyes tendenciát – Mihályfi Ákos ciszterci szerzetes, teológiatanár is beleszőtte 1903. augusztus 20-i ünnepi szónoklatába.[3] Azt, hogy nem csak retorikai túlzásról beszélhetünk, vagyis valóban megnövekedett a királysértési perek száma, a statisztikák és néhány miniszteri jelentés is igazolja.

Az uralkodó fokozott büntetőjogi védelme abból a más európai monarchiákban is létező alkotmányos alapelvből következett, hogy a király személye szent és sérthetetlen (1848. évi III. törvény 1. §).[4] A királysértés bűncselekményét az 1878. évi V. törvény, a

Matolcsi Réka, PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, Modernkori Magyarország Doktori Program.

1 *Népszava* 1903. július 9. 4.

2 Pl. Nessi Pál az egyik felszólalásában. Lásd *Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. Napló.* I–XXXI. Bp., 1902–1905. (= *Képviselőházi napló* 1901.) XXIII.. [1904. március 23.] 300.

3 *Mihályfi Ákos beszédei.* I–II. Bp., 1929. I. (Egyházi beszédek) 219.

4 Szente Zoltán: *Kormányzás a dualizmus korában. A XIX. századi európai parlamentarizmus és Magyarország kormányformája a kiegyezés után 1867–1918.* Bp., 2011. 214.

Csemegi-kódex szabályozta és határolta el a súlyosabb deliktumnak számító felségsértéstől. Az alapvető különbséget a két bűncselekmény között az jelentette, hogy míg a felségsértésnél a királyt az uralkodói állásában tettlegesen támadják meg és jogainak gyakorlásában akadályozzák, addig a királysértésnél a király méltóságát, személyét sértik meg. Az első eset akkor állt fenn, ha a királyt meggyilkolják, testi épségét megsértik, uralkodásra képtelenné teszik, személyes szabadságát akadályozzák, vagy ha ezekre kísérletet tesznek. A királysértés alá azok a bűnesetek tartoztak, amelyek során az uralkodót, élőszóban vagy írásban, sértő kifejezésekkel illették.[5] A sajtó útján elkövetett királysértéseket esküdtszék előtt tárgyalták egészen 1913-ig, amikor szakbíróság (első fokon a törvényszékek) elé utalta azokat – a köztársasági mozgalom hatására – megszületett szigorúbb törvény.[6]

A sajtóperek számát csak az 1899-es évig tudjuk követni a statisztikákban, ugyanis az esküdtszék hatáskörét kiterjesztő 1897. évi XXXIII. törvény életbelépése után – ismereteink szerint – nem készült külön adatsor a korábban is esküdtszéki ítélkezés alá tartozó perekről. A *Statisztikai Évkönyvek* kötetei alapján azonban következtethetünk a királysértési ügyek alacsony számára: a Csemegi-kódex életbelépésétől, 1880-tól 1899-ig összesen hat személyt ítéltek el ilyen jellegű perben. Persze az elítéltek száma önmagában csalóka képet mutathat a perek mennyiségéről, mert – amint azt látni fogjuk – az esküdtszék általában felmentette a vádlottakat. Ezzel szemben elmondható, hogy a hat elítélt személy (1880: 1 fő, 1882: 1 fő, 1895: 4 fő) összesen három év között oszlott meg, és azokban az években, amelyekben a politikai események miatt királysértési perekkel számolhatnánk (például a 1886-os Jansky-ügy és az 1889-es véderővita) nem találtunk efféle ügyeket a sajtóban.[7] Emellett a statisztikai adatsor azt is sugallja – és a sajtó szúrópróbaszerű áttekintése megerősíti –, hogy az említett időszakok közül egyedül az 1894-es és 1895-ös években, az egyházpolitikai törvények és Kossuth Lajos halála kapcsán tanúsított uralkodói magatartás bírálata folytán találunk számottevő királysértési sajtópert, a másik két időpontban (1880, 1882) elszigetelt esetekkel találkozhatunk.[8]

A következő időpont, amikor ismét képet kaphatunk a királysértési sajtóügyek számáról, az 1904-es év. Ekkor ugyanis Plósz Sándor igazságügy-miniszter – a korábbi szokástól eltérően, amikor minden egyes ügyről külön jelentett – negyedévenkénti jelentésekben értesítette Tisza István miniszterelnököt a politikai bűncselekményekről.

5 A két bűncselekmény jogtörténeti elemzését lásd Barna Attila: *Az állam elleni bűncselekmények szabályozása a 19. századi Magyarországon: különös tekintettel a bűntettekről és vétségekről szóló 1878. évi 5. törvénycikk előzményeire és megalkotására.* Győr, 2015.

6 1913. évi XXXIV. törvénycikk a király megsértéséről és a királyság intézményének megtámadásáról. Https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91300034.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D37. (Legutóbbi megtekintés: 2021. március 24.)

7 Ennek okára rávilágít az egyik 1886-os minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve. A Jansky-üggyel kapcsolatban a kormány úgy határozott: politikailag nem célszerű, hogy a sajtóperek megindítása vagy a már elindult eljárások folytatása következtében a sajtó tovább tárgyalja a témát. Lásd az 1886. szeptember 8-i minisztertanácsi jegyzőkönyvet. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. K 27.

8 Azt, hogy több királysértési üggyel számolhatunk e két évben, jól mutatja például, hogy gróf Batthyány Tivadar a királysértés szigorúbb büntetését szorgalmazta. *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. Napló.* I–XXXIV. Bp., 1892–1896. XXIII. [1895. február 22.] 166.

E változtatás mögött a politikai jellegű – elsősorban a nemzetiségi és a szocialista sajtó elleni – ügyek számának emelkedését sejthetjük. A beszámolókból kiderül, hogy az előző évből (1903) hét befejezetlen királysértési ügy maradt, 1904-ben pedig öt új eljárást indítottak. Ebből a 12 esetből hat esküdtszéki tárgyalással fejeződött be (ebből három az előző évből maradt hátra), négy személyt vád alá helyeztek és két ügyben volt folyamatban a vizsgálat.[9] A jelentésekben említett hat befejezett pert, a korabeli sajtóra és Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának miniszterelnökségi anyagában talált iratokra támaszkodva, az 1903-as év vonatkozásában további nyolc perrel egészíthetjük ki (ezeknek még abban az évben lezajlott az esküdtszéki tárgyalása). Az adataink tehát azt mutatják, hogy valóban megnőtt a királysértési perek száma 1903-ban és 1904-ben. Vajon mivel magyarázható ez a jelenség? Esetleg az uralkodó iránti lojalitás meggyengülésével?

A mikro- és makroszintű társadalmi interakciókban egyaránt szerepet játszó lojalitást a történettudományi kutatások az elmúlt évtizedben tették vizsgálat tárgyává. A fogalom használatának vonzereje abból fakadt, hogy nemcsak érzelemként azonosíthatjuk a lojalitás jelenségét, hanem társadalmi viselkedésként is kezelhetjük. Ez utóbbi pedig kiszélesítette az elemzések spektrumát, hiszen – ellentétben például az identitással – a részt vevő szereplők többféle döntési lehetőséggel élhetnek (például visszavonhatják lojalitásukat).[10]

A különféle lojalitások és identitások párhuzamos társadalmi jelenlétéből következik, hogy e kötődéseket a kutatónak nehéz feltérképezni. James Connor a lojalitás szociológiai megközelítésű vizsgálata során határozta meg a két fogalom kapcsolatát. Az ausztrál társadalomkutató értelmezése szerint a lojalitások segítik az egyéni vagy kollektív identitások formálódását. Fontos hangsúlyozni – szintén Connor munkája alapján –, hogy a lojalitásnak több rétegével rendelkezhetnek az egyes személyek vagy közösségek, és e lojalitások kompetitív jellegűek, illetve hierarchiába rendeződnek.[11] Mindez tehát azt mutatja, hogy a túl komplexnek tűnő – és szerteágazó elméleti szakirodalmat felmutató – identitás helyett a lojalitás elemzésével specifikusabb kötődéseket tárhatunk fel. E fogalmi kereten belül például horizontális (nemzetekhez, felekezetekhez, társadalmi csoportokhoz, közösségekhez kapcsolódó) és vertikális (hierarchikus viszonyokra jellemző, például az uralkodó-alattvaló) jellegű kötődéseket egyaránt tanulmányozhatunk.[12]

Az Osztrák–Magyar Monarchia izgalmas vizsgálódási terepét jelenti a paralel módon jelen lévő, sokrétű lojalitásoknak és identitásoknak.[13] Így például a Magyarországon zajló nemzeti integráció folyamatában kulcsfontosságú tényezőként tűnt fel a lojalitás, hiszen

9 MNL OL Miniszterelnökség. K 26. 597. cs. V. 2351/1904. sz. Az igazságügy-miniszter negyedéves jelentései a politikai bűncselekményekről.

10 Jana Osterkamp – Martin Schulze Wessel: Exploring Loyalty. In: *Exploring Loyalty*. Ed. Jana Osterkamp – Martin Schulze Wessel. Göttingen, 2017. 5–6.

11 James Connor: *The Sociology of Loyalty*. Canberra, 2007. 47–51., 130–133.

12 Osterkamp–Wessel: Exploring Loyalty, 7.

13 E bonyolult és sokszínű viszonyrendszerre lásd pl. a magyarországi zsidóság lojalitáshierarchiájának vizsgálatát. Fenyves Katalin: Párhuzamos lojalitások. Császárhűség, magyar nemzeti és zsidó elkötelezettség a magyarországi zsidó nyilvánosságban. In: *„A királyhűség jól bevált útján…”. Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között.* Szerk. Glässer Norbert – Zima András. Szeged, 2016. 133–145. Az egyes személyekre irányuló, a korszakra jellemző lojalitáskövetelmények és identitásproblémák jól kirajzolódnak például Pauler Gyulának a Kossuth Lajos halála kapcsán megfogalmazott dilemmáit olvasva. Cieger András:

a magyar államhoz való hűség elvárásként fogalmazódott meg a nemzetiségi csoportokkal szemben is.[14] A korszakra vonatkozóan a lojalitás kutatásának másik fontos területét a királyhűség aspektusainak feltárása jelenti. A nemzetközi szakirodalom a dinasztikus hűség összetartó erejét helyezte a fókuszba, különböző perspektívákból (például szimbolikus reprezentációkon, nyilvános rítusokon keresztül) szemlélve azt. E munkák rámutatnak arra, hogy a Lajtán túl a dinasztikus lojalitás és a nemzeti érzés nem zárta ki egymást, sőt, az uralkodó iránti hűség a nacionalista versengés részévé is válhatott.[15] Hogyan alakult e két elköteleződés viszonya Magyarországon, ahol Ferenc József személye egy, a nemzet számára vészterhes időszakhoz kapcsolódott?

A nemzeti és – a dinasztikus hűséget is magába foglaló – állampatrióta értékrend konfrontációját tanulmányozta Hanák Péter úttörő munkájában, amely az 1898-as év két eseményét, az áprilisi törvények szentesítésének nemzeti ünneppé emelését és a császári jubileumot állította párhuzamba.[16] E konfliktusos folyamat a vizsgált bő két évre felerősödött, és a magyar politikai elit (egyes történészek szerint öncsaló és felszínes)[17] királyhűsége, valamint államépítő nacionalizmusa összeütközésbe került, ami például abban nyilvánult meg, hogy az ellenzéki politikusok Ferenc József merev személyiségében látták nemzeti követeléseik megvalósulásának akadályát és ez élesebb megfogalmazásokra késztette őket.[18]

Úgy véljük, hogy konkrét eseteken keresztül jól megragadhatók az imént felvázolt lojalitásproblémák: a Ferenc Józseffel szembeni bírálatok és a kritikákra adott reakciók rámutathatnak az uralkodó iránti lojalitás átértelmeződésének vagy időleges megrendülésének okaira. Jelen tanulmányban tehát a következő kérdésekre keressük a választ: Miként reagált a politikai elit a királysértések sorozatára? Mit árulnak el e reakciók az uralkodó iránti lojalitásról a századfordulón?

A lehetséges magyarázatok feltárásához a korszak visszaeső királysértőjének, Kalmár Antalnak azt az ismert perét választottuk ki, amely a *Beksics Gusztáv történet- és közjogírása* című könyve miatt indult ellene. Mielőtt azonban a konkrét ügy elemzéséhez fognánk, szükséges felvázolni, hogy miképpen alakult a királyhűség kérdése a politikai diskurzusban a századfordulón.

A nemzeti identitás és állampolgári lojalitás a dualizmus kori Magyarországon. In: *A királyhűség jól bevált útján,* 93–94.

14 Lásd pl. e követelmény jelentkezését az állampolgárság korabeli értelmezésével összefüggésben: Crina Capote – Vasile Vese: Citizenship, Loyalty and National Identity in Austria-Hungary. The Romaninan Case (1848–1918). In: *Citizenship in Historical Perspective.* Ed. Steven G. Ellis – Guðmundur Hálfdanarson – Ann Katherine Isaacs. Pisa, 2006. 127–139.

15 Laurence Cole – Daniel L. Unowsky: Introduction. Imperial Loyalty and Popular Allegiances in the Late Habsburg Monarchy. In: *The Limits of Loyalty. Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy.* Ed. Laurence Cole – Daniel L. Unowsky. New York – Oxford, 2007. 1–10.

16 Hanák Péter: 1898. A nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában. In: uő: *A Kert és a Műhely.* Bp., 1988. 112–129.

17 Gerő András a kiegyezéses rendszer legitimációját hazugnak tekintette, amely a királlyal kapcsolatos megnyilatkozásokban „kétlelkűségre" kényszerítette a politikai elitet (beleértve a függetlenségi ellenzéket is). Gerő András: *Ferenc József a magyarok királya.* Bp., 1988. 136–179.

18 Ifj. Bertényi Iván: Ferenc József, „a legalkotmányosabb magyar király". In: *A véreskezű kamasztól Ferenc Jóskáig. I. Ferenc József és a magyarok.* Szerk. Fónagy Zoltán. Bp., 2018. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 309.

Be lehet-e vonni az uralkodó személyét a politikai vitákba?

A királyhűség problematikája már a kiegyezést követően feltűnt a közvéleményben: 1867-ben a koronázás alkalmával (lásd például hét ellenzéki képviselő, „a cinkotai hetek” kivonulását a fővárosból), majd 1873-ban Ferenc József császári trónra lépésének 25 éves évfordulóján, amikor a szélsőbaloldali képviselők tiltakoztak a Házban a hódoló felirat ellen.[19] E lojalitáskonfliktus az 1890-es években tért vissza erőteljesen: ekkor olyan események tematizálták, mint Kossuth Lajos temetése vagy a Bánffy-kormány – Hanák Péter által vizsgált – 1898-as párhuzamakciója.[20] Ráadásul ebben az évtizedben, az egyházpolitikai harcok idején a királyhűség a felekezeti lojalitással is szembekerült. Nem véletlen tehát, hogy a lojalitás definiálására, értelmezésére vonatkozó, jórészt ellenzéki kísérletek is a századfordulótól szaporodtak meg. E tendencia egyik közvetlen okát Ferenc Józsefnek a közös hadsereghez való viszonyulása szolgáltatta.

Az ellenzék és a kormánypárt közötti parlamenti harc, egy békésebb periódus után, 1902 októberében újult ki, amikor a Széll-kormány a hadsereg létszámemeléséről szóló törvényjavaslatot terjesztett a Ház elé. A véderőkérdést és a közös hadsereg intézményét a korszakban végig éles politikai viták övezték. Az 1867. évi XII. törvény 11. §-a az uralkodó számára biztosította a katonai felségjogot, amely a hadsereg vezérletére, vezényletére és belszervezetére vonatkozott.[21] E kérdésekben Ferenc József miniszteri ellenjegyzés nélkül járhatott el, a magyar törvényhozás pedig a véderőről hozott, tízévente megújítandó törvény és az újoncmegajánlás mentén, illetve a delegáción keresztül (hadsereg költségvetésének elfogadása) rendelkezett befolyással a hadsereg ügyeire. A közös hadsereg ezredeiben – az uralkodói akarat értelmében – a vezényleti és a szolgálati nyelv egységesen a német volt.[22] Ezzel szemben az ellenzéki politikusok a magyar nyelv és a nemzeti színek használatát követelték a Magyar Királyság területén.

A nemzeti követeléseket az ellenzék közjogilag is megalapozta, amire a kiegyezési törvény szövegének a megváltozott értelmezése adott lehetőséget. Az új szemlélet szerint a kiegyezési törvényt nem kétoldalú szerződésként, hanem olyan törvényként értelmezték, amelyet a magyar országgyűlés módosíthat. Ezzel összefüggésben pedig úgy vélték, hogy a törvényhozás az uralkodóval közösen birtokolja a teljes szuverenitást, amely akár a király rezervált felségjogainak tagadásához is vezethetett.[23]

---

19 Az ellenzéki felszólalásokat lásd *Az 1872-ik évi september 1-re hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi napló.* I–XVII. Szerk. Nagy Iván. Bp., 1872–1875. VIII. [1873. november 22.] 63–72.

20 Hanák Péter: 1898, 112–129.

21 1867. évi XII. törvénycikk. A magyar korona országai és az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok között fenforgó közös érdekű viszonyokról, s ezek elintézésének módjáról. In: *A hatályos magyar törvények gyűjteménye.* [Magyar törvénytár] I–VI. Szerk. Márkus Dezső. Bp., 1912. I. (1000–1873-ik évi törvényczikkek) 317.

22 A közös hadsereggel kapcsolatos nyelvkérdésről, annak politikai és gyakorlati szerepéről lásd Tamara Scheer: Figyelmen kívül hagyott kiegyezés? Az Osztrák–Magyar Monarchia dilemmája a közös hadsereg ezrednyelveinek tükrében. In: *Párhuzamos nemzetépítés, konfliktusos együttélés.* Szerk. Szarka László. Bp., 2017. 193–205.

23 Péter László: Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben. In: uő: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből.* Bp., 1998. 222–224.

Ferenc József viszont nem hajlott semmiféle engedményre, mert az egységes hadseregben látta a legfontosabb eszközt a Monarchia fenntartásához. Az uralkodó viszonyulása a véderőkérdéshez több alkalommal konfliktushelyzetet teremtett. Az 1902-es javaslatban foglaltak teljesítését az ellenzék a hadsereggel kapcsolatos nemzeti követelésekhez kötötte, ezért 1903 januárjától ismét obstrukcióba kezdett, amely végül Széll Kálmán miniszterelnök bukásához vezetett.[24] Tovább mélyítette a konfliktust az uralkodó 1903. szeptember 16-án, a galíciai Chlopyban kiadott hadparancsa, amelyben elutasította a hadsereget érintő magyar követeléseket. A hadparancs tartalma és formája nemcsak az ellenzéket, hanem a szabadelvű párti képviselőket is felháborította.

1902-től nemcsak a véderőkérdés tette a politikai viták egyik központi fogalmává a lojalitást, hanem a civillista (az udvartartási költségek) felemelésének javaslata is, amit szintén ősszel nyújtott be a Széll-kormány, éppen az uralkodó iránti lojalitásra hivatkozva. E kérdést az ellenzék – ahogyan korábban is – az állandó magyar udvartartás kívánságával kapcsolta össze, amelyről a magyar politikai elit csak gyakorlati szempontokból mondott le, de az elvi lehetőségét fenntartotta.[25] Viszont ekkor már egyre hangosabban követelték az ellenzéki képviselők a magyar udvartartást.[26] E magatartás, a szimbolikus kérdések kisajátítása az ellenzéknek a politikai rendszer sajátosságaiból (merev közjogi struktúra, hegemón pártrendszer) fakadó szűk mozgásterével magyarázható.[27] E politikai taktika jól tükröződik a *Gotterhalte* (a császári himnusz) kérdése kapcsán is: a függetlenségi honatyák sajtó- és parlamenti botrányt idéztek elő olyan eseteknél, amikor nyilvánosan elhangzott a *Gotterhalte*. Mindezzel a kormány presztízsét igyekeztek csökkenteni, illetve a saját támogatói bázisukat növelni.[28]

Széll Kálmán az említett botrányok során azt hangsúlyozta, hogy a királyhűség és a hazaszeretet összetartozó érzések.[29] A függetlenségi képviselők e nézetben egyetértettek kormánypárti társaikkal, ám az uralkodó iránti lojalitás tartalmát már másképpen látták: a szabadelvű párti politikusok és a kormányzat megnyilvánulásait az olyan problémákat illetően, mint a *Gotterhalte* vagy a fekete-sárga szín használata, a nemzeti érzés elhanyagolásának, túlzott lojalitásnak tüntették fel.[30] E tendenciának káros hatást tulajdonítottak, aminek a lényegét Szatmári Mór 1903-ban a következőképpen foglalta össze: „... a köteles királyhűségnek, a köteles dinasztikus hűségnek túlhajtása, a hiperlojalitás betegségének az a nyavalygása, amely itt, a magyar társaséletben uralkodóvá lett és uralkodóvá lett a

24 László Péter: The Army Question in Hungarian Politics 1867–1918. In: uő: *Hungary's Long Nineteenth Century. Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective. Collected Studies.* Leiden–Boston, 2012. 374–379.

25 Cieger András: 1867 szimbolikus világa. A dualista állam önreprezentációja a magyarországi nyilvánosságban. In: uő: *1867 szimbolikus világa. Tanulmányok a kiegyezés koráról.* Bp., 2018. 103.

26 Papp Elek pl. egyértelműen kikötötte, hogy csak akkor járulnak hozzá a civillista felemeléséhez, ha a király állandóan Budán fog lakni. *Képviselőházi napló* 1901. IX. [1902. december 4.] 310.

27 Cieger András: Megbocsátás, elhallgatás, együttműködés. Az 1867-es rendszerváltás és a múlt öröksége. In: *1867 szimbolikus világa,* 47.

28 A Gotterhalte-ügyről a parlamentben lásd bővebben Nagy Ildikó: Himnusz, Szózat kontra Gotterhalte. Birodalmi és nemzeti szimbólumok az Osztrák–Magyar Monarchia Magyarországán. *Aetas* (2017) 4. sz. 37–59.

29 *Képviselőházi napló* 1901. XIV. [1903. április 17.] 276.

30 Lásd pl. Pichler Győző: *Képviselőházi napló* 1901. XIV. [1903. március 31.] 116.; Holló Lajos: uo. [1903. április 20.] 308.

politikában: ez az, ami sokkal inkább zavarja a nemzet és korona közti egészséges, becsületes harmóniát, mint a nemzet önérzetének néha talán nyers megnyilatkozása. Ez a hiperlojalitás az, ami a koronában kifejtheti a hatalmi elfajulás gondolatát, az elbizakodottság érzetét.”[31] Természetesen ebben a tekintetben sem volt egységes a függetlenségi tábor: főleg a fiatalabb generáció hangoztatott radikális kijelentéseket,[32] de részleteiben például Ugron Gábornak és Holló Lajosnak a dinasztiáról alkotott véleménye is eltért egymástól.[33] Ugyanakkor a lojalitásról alkotott elképzelések – a korábbiaktól eltérően – kiegészültek azzal a gondolattal, hogy lehetőséget kell teremteni az uralkodóval szembeni kritikára. Míg Polónyi Géza meghatározásában csak kérdésként merült fel, hogy: „Az-e a lojalitás, [...] hogy szemet hunyjunk a korona hibái előtt?”,[34] Holló Lajos már úgy fogalmazott, hogy nem tekinthető „illojalitásnak” ha a király tényeit és politikáját bírálják.[35]

Noha a házszabályok nem rendelkeztek róla, a parlamentben a királyt sértő kifejezések használata és az uralkodó személyének a tanácskozásba vonása egyaránt elnöki rendreutasítást vonhatott maga után. A probléma áthidalásaképpen a honatyák beszédeikben a személytelenebb korona szóval helyettesítették az uralkodó megnevezését, ám erről éppen 1903-ban Ferdinándy Gejza, neves jogtudós és egyetemi tanár bizonyította be, hogy közjogilag helytelen eljárás.[36]

A századfordulóig viszonylag ritkán kellett a házelnököknek az uralkodó személyére vonatkozó megjegyzések miatt figyelmeztetni a képviselőket.[37] Ekkortól azonban megszaporodtak a királyt érintő, erősebb megnyilatkozások, és a függetlenségi ellenzék radikálisabb, fiatalabb tagjainak megszólalásaiban egyre inkább felbukkant az a nézet, hogy Ferenc Józseffel szemben is megengedhető a kritika.[38] Az uralkodóval kapcsolatos élesebb kifakadásoknak a legismertebb példája Barabás Béla esete: a függetlenségi politikus a chlopyi hadparancsot követő királyi kézirat felolvasásánál 1903 szeptemberében azt kiabálta be, hogy „Nem hiszünk a királynak!”. A nagy felháborodást kiváltó ügy elsimításának érdekében a párttársak javaslatára Barabás utólag kijelentette a képviselőházban, hogy eredetileg úgy hangzott a mondat: „Nem hisszük, hogy ez a király szava!”[39]

Az uralkodóval kapcsolatos ellenzéki attitűd mögött két, egymással összefüggő tényező állt. Egyrészt az ellenzéki politizáláshoz tehát – a már említett szűk keretekből

31 *Képviselőházi napló* 1901. XVI. [1903. június 9.] 345–346.

32 Pl. Mezőssy Béla egyértelműen kijelentette, hogy ha úgy alakulnak az ország politikai viszonyai, a nemzet iránti lojalitást kell választani a királyhűséggel szemben. *Képviselőházi napló* 1901.VIII. [1902. november 6.] 246.

33 Dolmányos István: *A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901–1904).* Bp., 1963. 238–239.

34 *Képviselőházi napló* 1901. XVII. [1903. június 25.] 12.

35 Uo. XX. [1903. december 18.] 288.

36 Ferdinándy Gejza: *Korona és monarchia. Felolvasás a Magyar Jogászegyletnek 1903. október 17-én tartott ülésén.* Bp., 1903. 5.

37 Lásd pl. *Az 1869-dik évi april 20-dikára hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. Napló.* I–XXIV. Szerk. Greguss Ágost – Nagy Iván. Pest, 1869–1872. XIV.. [1871. február 28.] 35.; *Az 1875. évi augusztus hó 28-ára kihirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. Napló.* I–XVIII. Szerk. Nagy Iván. Bp., 1876–1878. XII. [1877. október 16.] 291., XIII. [1877. november 6.] 144.

38 Lásd pl. *Képviselőházi napló* 1901. XVI. [1903. június 9.] 343–344, VIII. [1902. október 8.] 5., XII. [1903. február 25.] 152.

39 Uo. XVIII. [1903. szeptember 29.] 166. Az esetről bővebb leírást olvashatunk a politikus visszaemlékezésében: Barabás Béla: *Emlékirataim. 1855–1929.* Arad, 1929. 169–171.

következően – egyfajta botránykereső magatartás is társult. Azt azonban, hogy ez esetben nem csak alkalmi botránykeltésről volt szó, jól érzékelteti, hogy 1904 júliusában a párt egyik értekezletén külön pontként merült fel, hogy bevonják-e a király személyét a parlamenti vitákba. Bár határozatot végül nem hoztak az ügyben, a többség az uralkodó bírálatának lehetősége mellett állt ki.[40] E pártértekezlet tartalmának – minden bizonnyal tudatos – nyilvánosságra hozása azt mutatja, hogy az ellenzéki taktika a hatalom elbizonytalanítására irányulhatott. Ezt a törekvést kiválóan szemlélteti a szintén királysértésért perbe fogott, *A Hohenzollernek magyar politikája* című röpirat esete is. A Gedeon álnév alatt, Jékey Károly által írt mű tartalmát egyes függetlenségi lapok magukévá tették és olyan botrányt építettek fel belőle, ami az udvari körökben is bizonytalanságot keltett.[41] Mindezt elősegítette, hogy a Bánffy-kormányzat elleni obstrukcióból az ellenzék megerősödve és jelentős népszerűségi tőkével került ki. Emellett az 1901-es választásokat követően új generációval bővült a Függetlenségi Párt.[42] E fiatal képviselők sokkal fogékonyabbnak bizonyultak a botránypolitizálásra, s így a királysértő megnyilvánulásokra is. Az ellenzéki retorika hatásának egy érdekes lenyomatát olvashatjuk Kovács [Kreuzkopf] András, magát a politika világában laikus szemlélődőként bemutató szerző röpiratában. Kovács az ellenzék dinasztiaellenes hangulatkeltésének ismertetése során, a Hohenzollern-esetről a következőt állapítja meg: „Jellemző az uralkodó korszellemre, hogy abban az időben mily könnyen talált hitre némely, a dinasztia ellen izgató eszme a magyar nép köreiben is."[43]

Másrészt, az ellenzék szemében a kormányválságok és a király felségjogát érintő katonai kérdések következtében az uralkodó politikai szerepvállalása látványosabbá vált, főleg a chlopyi hadparancs után, és így jogosultabbnak érezte annak bírálatát. Arról, hogy Ferenc József miképpen gyakorolta uralkodói jogköreit, megoszlanak a tudományos vélekedések. Egy alkotmánytörténeti elemzés egyszerre vélte visszafogottnak és aktívnak, kiemelve például – az európai mintáktól eltérő – megerősített hadügyi jogkörét. Szintén tevőleges szerephez jutott az uralkodó az előszentesítési joga révén, amely a nagyfokú konszenzuskényszer folytán korlátozta a kormányok mozgásterét.[44] Témánk szempontjából azonban sokkal érdekesebb Ferenc József politikai működésének nyilvános percepciója. Miután például az uralkodó 1903-ban egy udvari bálon tüntetőleg mellőzte Apponyi Albert társaságát a véderőjavaslat ellen tiltakozó parlamenti küldöttségek fogadása miatt, Holló Lajos interpellációjában a király „pártok felettiségét" kérte számon. E felszólalásban a képviselő egyszerre hibáztatta a kormányt az esetért, ugyanakkor elvárta az uralkodótól, hogy ne térjen le az alkotmányos útról.[45]

Tagadhatatlan azonban, hogy az uralkodó nem állta útját a nemzetépítésnek, ez pedig fokozta a magyarok elvárásait a „nemzeti királlyal" szemben.[46] Mindez pedig két – egyéb-

40 *Az Ujság* 1904. július 2. 4.

41 Az ügyről bővebben lásd Ifj. Bertényi Iván: Hohenzollern Attila. In: *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére.* Szerk. Ablonczy Balázs et al. Bp., 2002. 295–310.

42 Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora.* I–II. Bp., 1934. II. 7.

43 Kovács [Kreuzkopf] András: *Politika és királyhűség. Egy laikus elmélkedései a helyzetről.* Bp., 1907. 37.

44 Szente: *Kormányzás a dualizmus korában,* 221–242.

45 *Képviselőházi napló* 1901. XVI. [1903. május 22.] 117.

46 Ifj. Bertényi: Ferenc József, 208.

iránt ellentétes – következménnyel járt: Ferenc József további „nacionalizálásával”[47] és egyfajta csalódottsággal az uralkodónak egyes nemzeti kérdésekben tanúsított merevsége miatt. E kiábrándultságot kifejező ellenzéki megnyilvánulások egyúttal a lojalitás kölcsönösségen alapuló jellegére is utaltak, ahogyan az Pap Zoltán függetlenségi képviselőnek a chlopyi hadparanccsal és a katonai követelésekkel foglalkozó röpiratában is olvasható: „A mi királyunknak meg kell tartania irántunk való szeretetét, mert sehol uralkodó a világon olyan biztonságban nincs, mint a mi királyunk hű magyarjai között.”[48]

Látható tehát, hogy Ferenc József politikai és alkotmányos szerepfelfogása ütközött a nyilvános elvárásokkal. Ennek eredményeképp – kiegészülve az ismertetett politikai taktikával – az ellenzéknek a lojalitásról alkotott képe átformálódott, kibővült a kritika igényével, lényegében egy időben a királysértések sorozatával.

A vádlott és a könyv

Kalmár Antallal a történettudomány eddig csak az 1910-es évek köztársasági mozgalmában betöltött szerepe folytán foglalkozott, noha ismertségét a politikai életben nem annak köszönhette.[49] A későbbi tevékenységével ellentétben a századfordulón még nem – legalábbis nyíltan nem – hirdette köztársasági meggyőződését, sőt munkái tanúsága szerint egyértelműen monarchikus államformában gondolkodott.[50]

Kalmár Antal (1857–1920) a jogi végzettség megszerzése után szülővárosában, Zentán árvaszéki ülnökként működött az 1890-es évek elejéig. Később ügyvédként tevékenykedett Bácstopolyán és Szabadkán, de sikkasztás miatt 1901-ben eltiltották e foglalkozás gyakorlásától. A sikkasztási ügy és további háromrendbeli csalás következtében egy év börtönre, esetenként 50-50 forint pénzbüntetésre és 5 év hivatalvesztésre ítélte a bíróság.[51] A fordulatot Kalmár életében – az egyik kortárs életrajzírója szerint – a Beksics-féle könyv megjelenése jelentette: „A tudományos doktrinerségre való hajlama ellenállhatatlanul vonzotta az irodalom felé és egy négyszáz oldalas közjogi munkával egy csapásra szerzett magának hírnevet.”[52] Az újonnan jött ismertséget kihasználva 1903-tól publiciszti-

47 Cieger: 1867 szimbolikus világa, 107.

48 Pap Zoltán: *A magyar vezényszó és a király hadiparancsa*. Bp., 1903. 33–34.

49 A köztársasági mozgalomban betöltött szerepéről lásd Bónis György: *Nagy György és az 1914 előtti magyar köztársasági mozgalom.* Bp., 1962. 67., 93., 95., 100–103.

50 Lásd pl. Kalmár Antal *Új dualizmus* című munkáját (Bp., 1909.). A *Népszava* például így jellemezte Kalmárt 1903-ban: „Dr. Kalmár korántsem forradalmár, nem szoczialista, sőt még csak nem is republikánus s nem akarja fölforgatni a trónt...” *Népszava* 1903. június 23. 5.

51 Kalmár Antal életrajzát lásd *Magyar Életrajzi Lexikon.* Http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC07165/07292.htm. (Legutóbbi megtekintés: 2019. január 15.) Az életrajz szerint Kalmár helyettes polgármester is volt Zentán, ám erre vonatkozóan sem a tiszti címtárakban, sem pedig Tari László áttekintő jellegű írásában nem találtunk adatot. Tari László: *Zenta elöljárói, polgármesterei és elnökei. Dobos János emlékének.* Zenta, 2001. Az ügyvédségtől való eltiltásról és a sikkasztási ügyről lásd *Igazságügyi Közlöny* 10 (1901) 427., *Budapesti Napló* 1900. október 24. 10.

52 *Magyarország vármegyéi és városai. Bács-Bodrog vármegye.* I–II. Szerk. Dr. Borovszky Samu. Bp., 1909. II. 513.

kával kezdett el foglalkozni, de nem tért le a jól bejáratott útról: még abban az évben mindjárt két másik királysértési per is indult ellene.[53]

Kalmár Antal Beksics Gusztáv szabadelvű párti politikus és újságíró két munkáját, a Szilágyi Sándor által szerkesztett tízkötetes történeti összefoglaló számára írt *I. Ferenc József és kora* című fejezetét, valamint *A dualismus* című könyvét (1892) tette részletes kritika tárgyává. A könyv lényegében három nagyobb tematikus egységből áll: Ferenc József történeti és közjogi jellemrajzából, történeti elemzésekből (például Teleki László haláláról), illetve a királyi felségjogok – azon belül elsősorban a katonai felségjogok és az 1867. évi XII. törvénycikk közjogi vizsgálatából. Ezek közül az ügyészség figyelmét az első rész fejtegetései keltették fel.

Kalmár könyvében az uralkodóra vonatkozó negatív megjegyzések egyaránt érintették annak 1867 előtti és utáni magatartását. A szerző Ferenc József kiegyezés előtti uralkodását elbizakodottnak, gyakran gőgösnek festett le: neveltetését és „önkényuralmi imperializmusát" tette felelőssé a megtorlásokért és a neoabszolutizmus korszakáért.[54] E jellemrajzból az egyik kifogásolt rész így hangzott:

„Mert rózsás arccal vérben gázolni, annyi magyar nemzetség czímerébe a bitófát beállítani, Nagy-Magyarországot fekete gyászba borítani, ifjú lélekkel egy szabad nemzet ezeréves történelmi jogát idegen fegyverek segítségével eltiporni, az országot bilincsekbe verni, férfiúi lélekkel abban meg is tartani, s majdnem húsz esztendeig vaspálczával kormányozni ilyen kötelességérzetet sem az etika, sem a világtörténelem nem ismer. Ha ez kötelességérzet: akkor Sulla is, meg Nero is csak kötelességüket teljesítették, előbbi az elfajult római köztársaság, utóbbi a zsarnoki czézárizmus fenntartását tekintvén kötelességének."[55]

Az uralkodó ezen jellemvonásait az 1849 és 1867 közötti külpolitikai eseményeken keresztül részletesen szemléltette. A múltba visszatekintve a Habsburg-dinasztia egészére is kitért: a „szörnyű dinasztia" valamennyi tagját született abszolutistának és esküszegőnek nevezte.[56]

Kalmár mindezzel azt a retorikát és múltszemléletet támadta, amely a kormánypárt politikai beszédmódjában és a hivatalos fórumokon is megjelent. 1867 után a múlthoz való viszonyt részben a hallgatás, részben pedig Ferenc József szerepének tudatos átformálása jellemezte.[57] Kalmár fellépett e narratívával szemben: bírálta például, hogy Beksics az 1849 utáni időszakért Ferenc József helyett a bécsi kormányzatot vonta felelősségre. A „jó király–rossz tanácsadók" toposz már az 1830-as években, a liberális ellenzék elleni politikai perekben, illetve 1849 elején is felbukkant az uralkodót érintő megnyilatkozásokban. 1867-től kezdve a toposz olyan kulcselemévé vált a neoabszolutizmusról szóló

53 A *Független Magyarország*ban Királyi esküszegés? címmel megjelent cikke miatti ügyének tárgyalása 1904. március 22-én a budapesti esküdtbíróság előtt, a *Szeged és Vidék*ben Katonák című, a chlopyi hadparancshoz köthető írása miatti perének tárgyalása 1904. február 13-án a szegedi esküdtszék előtt zajlott.

54 Kalmár Antal: *Beksics Gusztáv történet- és közjogírása: kritikai tanulmányok*. Zenta, 1902. 3., 8.

55 Uo. 11.

56 Uo. 9–45.

57 Cieger: Megbocsátás, elhallgatás, 35–39.

narratívának, ami a tankönyvekben is visszaköszönt.[58] Kalmár történeti elemzése főbb elemeiben nem tért el a függetlenségi történelemszemlélettől, ám – ahogyan azt a fenti idézet is érzékelteti – a stílusa és hangneme mégis kivételessé tette.[59]

Kalmár Ferenc József kiegyezés utáni uralkodásának jellemzésénél ugyancsak a hivatalos diskurzussal került szembe, amikor a királyt mint a „legalkotmányosabb” uralkodót kritizálta. Azt állította ugyanis, hogy Ferenc József nem jelleméből fakadóan, hanem a magyar alkotmányos intézményeknek és garanciáknak (mint például a sajtószabadság) köszönhetően uralkodik alkotmányosan, illetve, ha nyíltan nem is sérti meg az alkotmányt, passzivitásával mégis megteszi azt. Ezt az állítást többek között a Bánffy-kormány alatti költségvetési exlex-állapottal támasztotta alá, melynek során Ferenc József passzívan viselkedett. A király törvényhozói hatalmát is érintette, és megállapította, hogy a nemzet törvénykezdeményezési joga közjogi hátrányt szenved a felségjogokkal szemben: „... mintha a király is akarná, amit a nemzet akar, pedig megfordítva van: mindig a nemzet is akarja, amit a király akar, s innen származik a király alkotmányosságának nagy látszata.”[60] Ferenc József aktuális politikai működésére vonatkozó állításai később – a királysértés mellett – a büntető törvénykönyv (= btk.) 173. §-a alá tartozó, a király személyének sérthetetlensége elleni izgatás vádját is maguk után vonták.

Lényegében Ferenc József politikai működésének elemzéséből következett Kalmár számára is az a nézet, hogy az uralkodó személyét be lehet vonni a politikai vitákba. Úgy vélekedett, hogy Ferenc József ugyan nem végez kormányzati tevékenységet, de meg tud akadályozni törvényhozási és kormányzati cselekvéseket (lásd például a hadsereggel kapcsolatos nemzeti követeléseket), így jogosan lehetne kritika alá vonni.[61] Véleményét a kérdésről 1903 márciusában a *Szeged és Vidéke* egyik vezércikkében fejtette ki részletesebben, és megállapította, hogy a törvényből csak a király szóbeli és fizikai bántalmazásának tilalma következik, ezért a jogos kritika megengedhető vele szemben, sértő szándék nélkül.[62]

Az uralkodó alkotmányos állásával kapcsolatos gondolatmenete másodízben is az esküdtszék elé juttatta Kalmárt: 1903 májusában, a *Független Magyarország* Királyi esküszegés? című vezércikkében azt a kérdést vetette fel, hogy az uralkodó megszegte-e az esküjét azzal, hogy az 1867. évi XII. törvényben meghatározott paritás nem érvényesül a magyar és a német nyelv tekintetében a hadseregben, vagyis nincs végrehajtva a törvény. A kifogásolt közlemény pedig a következőképpen zárult: „Az országgyűlésen annak mondogatják [ti. esküszegésnek – M. R.], egy nagy országos párt kórusban zengi, – és el fog jönni az idő (amint eljött a többi Habsburgoknál is), hogy ez az esküszegés hiteles törvénymagyarázat alakjában közjogilag is konstatálva lesz.”[63]

---

58 Fónagy: Ferenc József és a kortárs magyar közvélemény. In: *A véreskezű kamasztól,* 25., 37.

59 Kalmár munkájáról a korabeli történeti narratívák összefüggésében lásd bővebben Tarafás Imre: *Rivalizáló történeti narratívák az Osztrák-Magyar Monarchiában. Történelemszemlélet és politika (1867–1914).* Bp., 2019. [Doktori értekezés] 69–73.

60 Kalmár: *Beksics Gusztáv,* 67.

61 Uo. 75.

62 *Szeged és Vidéke* 1903. március 1. 1–2.

63 *Független Magyarország* 1903. május. 15. 1–2.

Ferenc József politikai szerepére vonatkozó kritikát fogalmazott meg az 1903–1904-ben királysértés vétségével perbe fogott többi közlemény is. Ám e hírlapi cikkek inkább azt a képet vitatták, miszerint az uralkodó „nemzeti király" lenne, vagyis Ferenc József magatartásából a magyarok felé tett szimbolikus gesztusokat hiányolták.[64] Ez a tendencia nemcsak az országos lapokban tűnt fel, hanem helyi sajtóorgánumokban is: például a kolozsvári *Újság*ban, az egyébként biztosítási titkárként dolgozó Éber Jenő cikkében, amely az uralkodó részvételét hiányolta a kolozsvári Mátyás-szobor felavatásán.[65] Ehhez hasonló nézeteket Kalmár művében is találunk: például úgy látta, hogy – utalva a magyar udvartartás hiányára – a király számára az ország csak „kirándulóhely". Kalmár könyve azonban nem ezekkel a szimbolikus jellegű követelésekkel keltette fel az ügyészség és a sajtó figyelmét, hanem a Ferenc József történeti és alkotmányos szerepével foglalkozó részekkel.

Ügyészi „túlbuzgóság"?

Ahogyan azt a bevezetésben idézett *Népszava*-cikk is mutatja, az ellenzéki újságok az ügyészek túlzott „szorgalmával" és lojalitásával hozták összefüggésbe a királysértési perek számának emelkedését.[66] Az ügyészség mint vádhatóság hibáztatása kézenfekvőnek tűnik, főleg a bírósági tárgyalótermet a századfordulón már gyakran látogató szocialista újságírók részéről. Viszont az ügyészség szerepének egyedül a *Pesti Napló* szentelt külön egy terjedelmesebb írást. A cikk szerzője hibásnak vélte az ügyészség eljárását a királysértési ügyekben, mert a – szerinte – egyébként modern szemléletű és pozitív megítélésű szervezet ok nélkül keres politikai bűnöket, és enged a politikai nyomásnak, amivel veszélyezteti a jó hírnevét.[67]

A fennmaradt levéltári iratanyag azonban arról tanúskodik, hogy sokkal inkább a kormányzat intencióján múlt, hogy milyen közlemények miatt és hány királysértési sajtóper indult a vizsgált bő két évben. Ez egy általánosan kimutatható folyamattal magyarázható: a századfordulótól vált egyre gyakoribbá, hogy az igazságügy-miniszter élt a törvényben (1871. évi XXXIII. tc.) biztosított jogával, amely szerint utasíthatja az ügyészeket egyes konkrét ügyekben.[68] Ám az általunk vizsgált időszakban a királysértési perek kapcsán még nem bontakozott ki érdemi vita az ügyészség és a politika viszonyáról. E kérdéskör csak az 1905–1906-os válság nyomán vált a politikai és a jogi diskurzus központi témájává.[69]

---

64 Lásd pl. Thury Zoltán: Magyar kincsek Bécsben. *Új Század* 1902. december 3. 1.; Purjesz Lajos: Az új szobor. *Független Magyarország* 1903. január 8. 1–2.

65 A cikkről Ady Endre is írt véleményt a *Nagyváradi Napló*ban, amely miatt szintén eljárást indítottak. Ady Endre: Királysértés egy hírlapi cikkben. (*Nagyváradi Napló* 1903. január 8.). In: *Ady Endre összes prózai műve*. I–XI. Kiad. Vezér Erzsébet. Bp., 1955–1982. IV. Http://mek.niif.hu/00500/00583/html/ady33.htm#k4. (Legutóbbi megtekintés: 2019. március 14.)

66 A *Népszava* a „reakció jelét" és a sajtószabadság megsértését látta az ügyészség királysértésekkel kapcsolatos eljárásában. Lásd pl. *Népszava* 1902. október 23. 4.; 1903. június 30. 3.

67 *Pesti Napló* 1903. június 25. 8.

68 Nánási László: *A magyar királyi ügyészség története 1871–1945.* Bp., 2011. 136–140.

69 Lásd pl. Vargha Ferenc: *Ügyészség és politika.* Bp., 1907.

Az *Új Század* és a *Független Magyarország* lapok elleni királysértési ügyekben az eljárás megindítására az igazságügy-miniszter – a miniszterelnök jóváhagyását követően – utasította az illetékes főügyészséget vagy ügyészséget.[70] Természetesen az ügyészi „túlbuzgóságnak” is akadtak kirívó esetei, de a végső döntés általában a kormány kezében volt.[71] Kalmár Antal vizsgált esete viszont kissé eltért az előbb említett általános sémától, ugyanis Plósz Sándor igazságügy-miniszter – Széll Kálmán véleményezése nélkül, Geguss Gusztáv főügyész-helyettes javaslatára – 1902. október 18-án, az ügyészi jelentéssel egy napon, hozzájárult a könyv elkobzásához és a nyomozás elrendeléséhez.[72] A sürgősen meghozott döntést azzal magyarázhatjuk, hogy Kalmár kritikája mind formátumában, mind tartalmában és stílusában eltért a korábbi királysértő közleményektől. „A kötetet bármelyikünk abban a meggyőződésben veszi kézbe, hogy kizárólag történeti és közjogi tanulmánnyal lesz dolga. Megdöbbenéssel győződünk meg azonban csakhamar arról, hogy [...] az író közvetlenül hárít minden felelősséget a kormányzat tényeiért ő Felsége legmagasabb személyére, [...] olyan modorban bírál és ítél, amely nem fér meg a király iránti köteles tisztelettel” –jellemezte Geguss a könyvet. A gyors fellépés után azonban hamar elakadt Kalmár ügye.

Mukits Simon függetlenségi képviselő 1903. február 18-án interpellációt intézett Plósz Sándor miniszterhez, amelyben az ügyészség késlekedését kérte számon a vádemelési vagy megszüntetési indítványt illetően. A politikus, aki egyébként törvénysértőnek tartotta a könyv példányainak lefoglalását, azt állította, hogy a közjogi munkát a jogászok és neves politikusok elismeréssel fogadták, és valójában az ügyészség és az igazságügyminiszter is „megbánta” már a vizsgálat megindítását.[73] Plósz válaszában kijelentette, hogy intézkedett a vádirat ügyében. A késedelmet a következőkkel magyarázta: „... több oldalról felhozatott, hogy a munka lényegileg tudományos jellegű, történeti bírálatot tartalmaz, tehát megengedett tartalmú. Ezért szükségesnek láttam, hogy ne csak az ügyészség vizsgálja meg ezt a munkát, hanem a főügyészség is meghallgattassék és magam elé is kívántam.”[74] Az interpelláció és az arra adott miniszteri válasz megértéséhez szükséges áttekintenünk, hogy miképpen vélekedtek a könyv tudományos jellegéről a sajtóban, hogyan fogadták az uralkodót érintő történeti és közjogi kritikát?

A kormánypárti, félhivatalos és Beksics Gusztáv főszerkesztése alatt működő *Magyar Nemzet* „helyiérdekű közjogi könyvnek” ítélte a munkát, amit nem érdemes kritikai szem-

70 Az ügyeket lásd MNL OL K26. 1903-V-281. 570. cs., 1903-V-3660. 570. cs., 1904-V-1618. 597. cs.

71 A nagyváradi ügyész a miniszternek tett előzetes bejelentés nélkül indított eljárást a *Nagyváradi Napló* ellen, mert az újság részletet közölt a *Kolozsvári Újság* egyik királysértésért perbe fogott cikkéből. MNL OL K 26 1904-V-1618. 597. cs. Plósz Sándor jelentése Széll Kálmán miniszterelnöknek. 1903. január 26.

72 Plósz Sándor már csak utólag jelentette a miniszterelnöknek, hogy utasítására az ügyészség megkezdte a vizsgálatot a könyv ügyében. MNL OL K 26 1903-V-3660. 570. cs. Plósz Sándor átirata Széll Kálmán miniszterelnöknek. 1902. október 18.

73 *Képviselőházi napló* 1901. XII. [1903. február 18.] 242. A *Szeged és Vidéke* szerint Kalmár 1903 januárjában egy kérvényt nyújtott be az ügyészséghez azzal a kéréssel, hogy döntsenek a vádemelésről. Erről más, általunk áttekintett hírlap nem számolt be. *Szeged és Vidéke* 1903. január 9. 4.

74 *Képviselőházi napló* 1901. XII. [1903. február 28.] 242–243.

pontból megközelíteni.[75] A mű tudományosságának vitatásával a lap igyekezett az ügynek olyan színezetet adni, hogy Kalmár csak a szenzációért írta a könyvet, bírálatait nem lehet komolyan venni. Erre utal az, hogy nem sokkal később Kalmár büntetett előéletéről számolt be. A függetlenségi sajtó nyilatkozatait óvatosság jellemezte, sőt – még a könyv lefoglalásának híre előtt – az *Egyetértés* mulatságosnak vélte Kalmár Beksics Gusztávval szembeni kritikáját, és gúnyosan „zentai új közjogi bibliának" nevezte a könyvet.[76] A *Budapest* és a *Magyarország* ugyan megemlítették Kalmár „erős kritikai elméjét", de inkább Beksics Gusztávot és nézeteit támadták, s ezáltal a kormánypárton kívántak ütni.[77] Ugyanakkor a *Magyarország* felhívta a figyelmet arra is, hogy Kalmár munkájának felfogása hasonló Beöthy Ákos történetszemléletéhez, és a hangneme nem különbözik a parlamentben elhangzó véleményektől.[78] Jól illusztrálja a függetlenségi ellenzék fentebb ismertetett taktikáját, hogy mindkét lap az elkobzás hírét követően foglalkozott a könyvvel, illetve előre bejelentették: a Függetlenségi Párt interpellációra készül az ügyben.[79]

Kalmár művéről – már a lefoglalása után – a *Jogállam* című jogtudományi folyóirat közölt egy recenziót. A k. g. aláírást használó szerző „publicisztikai jellegű" írásként mutatta be a munkát, amely – Kalmár nagy tudása és közjogi ismeretei ellenére – pártpolitikai elfogultságából és ellentmondásaiból fakadóan nem számíthat tudományos elismerésre, és a nagy érdeklődést is csak a perével járó politikai botránynak köszönheti.[80] A könyv tudományos jellegét tehát nemcsak a sajtó egy része, hanem egy szakmai fórum is megkérdőjelezte. Ettől függetlenül nem tartjuk kizártnak, hogy a miniszter valóban alaposabban szerette volna áttekinteni a könyvet, ám az eltelt idő hossza azt sugallja, hogy a vádemelés halogatása mögött más okot kell keresnünk.

Mivel Kalmár ügyében a vizsgálat megindulása után keletkezett iratoknak nem akadtunk a nyomára, ezért a többi királysértési sajtóper anyagából kiindulva azt feltételezhetjük, hogy a miniszterek, látva Kalmár könyvének a sajtóvisszhangját és a kiújult parlamenti küzdelmet, elbizonytalanodhattak a per folytatásában. Több szempontból is tanulságosnak tűnik például egy korábbi eset, amikor maga Ferenc József kifogásolta a *Független Magyarország* két cikkét. 1902 augusztusában a függetlenségi lap a gazdasági kiegyezés megújításáról folyó tárgyalás kimenetelét fejtegető írásába az uralkodó személyét is bevonta.[81] A *Magyar Nemzet* másnap illojalitással vádolta meg a lapot, illetve arra emlékeztette, hogy a megállapodás eredményéért kizárólag Széll Kálmán és miniszter-

75 *Magyar Nemzet* 1902. október 14. 13. A néppárti *Alkotmány* hasonlóképpen jellemezte: az írás tárgyilagos és tudományos szeretne lenni, de táblabírói látásmóddal, „a zentai városházának ablakából nézi a világot". *Alkotmány* 1902. október 11. 3. Beksics először cikksorozatban, majd egy könyvben válaszolt Kalmár felvetéseire. A Beksics Gusztávval foglalkozó szakirodalom csak említésszerűen érinti a Kalmár-ügyet. Pikéthy Károly: *Beksics Gusztáv a szabadelvű magyar nemzeti gondolat publicistája*. Kolozsvár, 1944. 6–7., Müller Rolf: *Beksics Gusztáv pályája és gondolkodása*. Debrecen, 2007. [PhD-disszertáció] 174–175. Beksics válasza Kalmár könyvére: Beksics Gusztáv: *Közjogunk és nemzeti törekvésünk*. Bp., 1903.

76 *Egyetértés* 1902. október 11. 4.

77 *Budapest* 1902. október 20. 3.; *Magyarország* 1902. november 9. 12.

78 *Magyarország* 1902. november 9. 12.

79 *Budapest* 1902. október 22. 3.; *Magyarország* 1902. november 9. 12.

80 *Jogállam* 1 (1902) 838–842.

81 *Független Magyarország* 1902. augusztus 7. 1.

társai lesznek felelősek.[82] A *Független Magyarország* erre egy keményebb hangvételű válaszszal állt elő, amelyben a királyt a magyar önállóság és állami méltóság ellenzőjének nevezte, és azt állította, hogy az uralkodó az „összmonarchiáért” lelkesül valójában. Emellett kifejtette, hogy az alkotmányos formák csak leplezik az uralkodó abszolutizmusát, és például a miniszterek felelősségét csak „humbugnak” nevezte.[83]

Az uralkodó a lapszemléje során jelezte e két cikk problémás tartalmát és hiányolta az ügyészség közbelépését. Ebben az esetben végül az igazságügy-miniszter, a korona-ügyész véleményét is kikérve és számos szempontot (az esküdtek befolyásolhatóságát, a politikai izgalmak felerősödését, és azt a veszélyt, hogy az uralkodó személyét a védő bevonhatja a tárgyalásba) szem előtt tartva, inkább a per mellőzését javasolta Széll Kálmán miniszterelnöknek, aki ezt el is fogadta. Plósz a következőképpen fogalmazta meg a perrel szembeni ellenérzését: „Megfontolandónak tartom továbbá, vajon a korona sérelme miatt oly sajtóperekben szorgalmaztassék-e törvényes megtorlás és elégtétel, melyek szoros összefüggésben állanak a nyilvános politikai élet és a parlamenti küzdelmek napirenden levő tárgyaival? Nem visznek-e ilyen perek még több izgató elemet a várható politikai küzdelmekbe?”[84] Úgy véljük, hogy Kalmár ügyében e megfontolások hatványozottan érvényesültek a megváltozott politikai helyzetnek köszönhetően, és a fokozott aggodalmak okozták az igazságügy-miniszter hezitálását a per folytatását illetően. Ugyanakkor a politikai presztízsveszteség elkerülése és az uralkodó iránti lojalitás miatt a Széll-kormány számára már károsabbnak látszott egy megindított ügy megszüntetése 1903 elején, mint az előző év augusztusában, amikor még erősebb pozíciókkal rendelkezett. Ez a gondolatmenet tűnik fel a Kalmáréval párhuzamosan indított, Bernát Ottónak, a *Független Magyarország* újságírójának ügyében is, amikor hasonló indokok és a király elleni gyakoribb támadások következtében döntöttek az eljárás folytatása mellett.[85] Végül 1903 márciusában az ügyészség Kalmárt királysértéssel (btk. 140. §), a királyi ház tagjainak megsértésével (btk. 141. §) és a király személyének sérthetetlensége elleni izgatással (btk. 173. §) vádolta meg.

Az esküdtszék előtt

A kormány konfliktuskezelése azonban nem hozta meg a várt eredményt, sőt inkább az aggodalmakat igazolta vissza. Az 1903 júniusában tartott, három napos bírósági tárgyalás az éppen zajló kormányválság közepette mérsékeltebb sajtóvisszhangot kapott, de a lapok többsége így is részletesen beszámolt róla.[86] A *Magyarország* tudósításában kiemelte a per

82 *Magyar Nemzet* 1902. augusztus 8. 3.

83 *Független Magyarország* 1902. augusztus 8. 2.

84 MNL OL K26. 1904-V-1618. 597. cs. Plósz Sándor jelentése Széll Kálmán miniszterelnöknek. 1902. augusztus 27.

85 Uo. 1902. november 5.

86 A kormányválságról bővebben lásd Soós László: Khuen-Héderváry Károly kormányalakítása és a politikai válság felszámolására tett kísérlete első lemondásáig (1903. június 27. – 1903. augusztus 10.). *Századok* 145 (2011) 603–621.

aktualitását: az esküdtszék nemzeti igazságokról ítélkezik majd, éppen akkor, amikor a politikai válságot „a király és a nemzet között támadt kontroverziák támasztották".[87]

Kalmár könyvének ügyét nemcsak mondanivalójának aktualitása okán tárgyalta a sajtó, hanem a közéletben uralkodó, gyakran túlzottan lojális hangnem elleni fellépése következtében is. Érdemes idézni *A Hét* című folyóirat erre vonatkozó találó gondolatát: „Könyvben felséget sérteni igen könnyű, minden felségsértés nélkül. Mert könyvben nagyon általános a felséghízelgés, az események kiforgatása, a léha és üres bókolás és dicsőítés, melyre a felségnek kevesebb szüksége van, mint a szerzőnek. Az ilyen könyvekkel szemben már felségsértők azok is, akik objektív szárazsággal regisztrálják a tényeket. Hát még a Kalmár Antal könyve, mely a hízelgés és szépítés módszerével polemizál!"[88] Kalmár a tárgyaláson maga is úgy nyilatkozott, hogy nem az igazság kimondása a királysértés, hanem a „gyáva hízelkedés".[89] Hasonló szemlélet jelent meg a perrel összefüggésben az *Egyetértés*ben: „Azonban éppen a modern ember királyhűsége nem jelenti a középkor bigott, ostoba és szolgai feudalizmusának a továbbtenyésztését. Azzal becsüljük meg a királyt, ha embernek tekintjük, akinek a cselekedeteit megilleti a kritika."[90] Lényegében ugyanezt a véleményt fogalmazta meg a – Kalmár egyik írása miatt később szintén perbe fogott – függetlenségi *Szeged és Vidéke.* A cikk szerzője szerint kétféle királyhűség különböztethető meg: az a lojalitás, amely uralkodó iránt tisztelettudó és bátran feltárja a problémákat, valamint a magyar társadalomban divatos „hiperlojalitás", amely szolgai meghunyászkodást jelent.[91] E szövegekben elsősorban az ügyészség jelent meg a túlzott lojalitás megtestesítőjeként, ám jól láthatóan az egész társadalomra vonatkoztatták ezt a kifejezést.

A tárgyaláson, amely a tudósítások szerint nagy közönséget vonzott, Geguss Gusztáv a vádat, Visonta Soma függetlenségi politikus pedig a védelmet képviselte. Az 1903-as és 1904-es királysértési perek zöménél szintén ellenzéki képviselő (Eötvös Károly, Lengyel Zoltán, Barabás Béla, Nessi Pál) volt a védőügyvéd. A nyilvánosság jelentőségét felismerő ellenzéki politikusok számára e szerep nagy előnnyel járhatott, ugyanis a szabadságjogok védelmezőiként tüntethették fel magukat, amellyel népszerűségre tehettek szert. A tárgyalóterem a parlamenti konfliktusok folytatásának is teret engedett: Kalmár másik perében például Lengyel Zoltánt kellett rendreutasítania az elnöknek politizálásért és az uralkodó személyének bevonásáért a védőbeszédbe.[92] Mindezek sejthetővé teszik: nehezen lehetett elkerülni, hogy az uralkodó személyét és szerepét tárgyalás alá vonják az eljárás során.

A perbeszédek a királysértés két különböző olvasatát adják. Geguss vádbeszéde az önkényuralkodó osztrák császár védelmezésével könnyedén érdemelte ki a *Neue Frei Presse* hírlaptól a „királyhűség apoteózisa" minősítést.[93] Az ügyész narratívájában a királysértő

87 *Magyarország* 1903. június 19. 12.
88 *A Hét* 1903. június 21. 414.
89 Kalmár a könyvében úgyszintén megemlítette a túlzó lojalitás tendenciáját. Kalmár: *Beksics Gusztáv,* 88.
90 *Egyetértés* 1903. június 27. 4.
91 *Szeged és Vidéke* 1904. július 31. 2.
92 *Magyar Nemzet* 1904. március 23. 7., *Független Magyarország* 1904. március 23. 14.
93 *Magyar Nemzet* 1903. június 23. 10.

csak egy szenzációhajhász lehet, aki felforgatja a nemzet és királya közötti békét. Mindez pedig Geguss interpretációjában hazafiatlan és a „magyar jellem elárulása”, hiszen a haza iránti hűséget és az uralkodó iránti lojalitást nem lehet egymástól elválasztani. Vádbeszédében – korábbi példákhoz hasonlóan[94] – a királysértés bűncselekményét elkeseredett emberekhez és olyan elzüllött személyekhez kapcsolta, akik akár többszörös bűnelkövetők voltak. Jellemzésében tehát a sikkasztási és csalási ügyek miatt az ügyvédségtől eltiltott Kalmár feltűnési viszketegségből, pénzért és a botrányért írta meg munkáját. Emellett az ügyész – Beksicshez és a hivatalos diskurzushoz hasonlóan – a neoabszolutizmusért nem Ferenc Józsefet, hanem az akkori kormányzatot tette felelőssé.[95] Ezzel szemben Visontai Soma védőbeszédében a nemzeti igazságokat a tudomány eszközével felfedő Kalmár jelent meg. A védelmet közjogi síkra terelő ügyvéd azzal érvelt, hogy egy alkotmányos elvet nem lehet egy abszolutista korszakra vonatkoztatni (a király sérthetetlenségét az 1848. évi III. törvény mondta ki).[96]

A sajtónyilvánosságnak köszönhetően nemcsak a tárgyaláson megjelent közönség értesülhetett a Ferenc Józsefet érintő megszólalásokról, hanem a szélesebb hírlapolvasó tábor is. Általában elmondható, hogy a tudósítások eredményeképp a királysértések újra és újra feltűntek az újságok hasábjain, ami azt jelzi, hogy nem működött igazán hatékonyan a kormányzatnak az uralkodó iránti köteles tisztelet védelmére kialakított stratégiája.

Ezt támasztja alá a perek végkimenetele is. Az 1903-as és 1904-es perekben mindössze két embert talált bűnösnek az esküdtszék. Kalmár – Sinkó György, a *Népszava* munkatársa mellett – a kivételek közé tartozott, mert a vizsgált ügyben elítélték. Mi lehetett az oka Kalmár elmarasztalásának? A bírósági tárgyaláson az ügyész igyekezett összefüggésbe hozni Kalmár korábbi bűnelkövetését a királysértő könyv megírásával, így valószínűsíthetjük, hogy az esküdtek figyelembe vették a vádlott büntetett előéletét a döntésnél. Kalmár azzal magyarázta később az ítéletet, hogy az esküdtek nem tudták értelmezni közjogi fejtegetéseit.[97]

Kalmárt ugyan a királysértés vádjában vétkesnek találta az esküdtszék és három hónap államfogház-büntetést rótt ki rá, karrierje mégis kedvező fordulatot vett. Kalmár munkásságának köszönhetően, amelyre a per hívta fel a figyelmet, a függetlenségi ellenzék közjogászává vált, és több népgyűlésre is elkísérte a függetlenségi párt politikusait.[98] Szegeden és Debrecenben olyan méltató szavakat kapott, amelyek ellen szintén eljárás indult királysértés vagy izgatás miatt.[99] Persze nem mindenhol fogadták szívesen: Sepsiszentgyörgy polgárai tiltakoztak az ellen, hogy beszédet mondjon a városban, mondván,

94 Lásd például Kozma Sándor vádbeszédeit Verhovay Gyula és Kászonyi Dániel sajtópereiben. Komjáthy Béla: Védbeszédek politikai sajtóperekben. Bp., 1884. 2., 43.

95 *Magyar Nemzet* 1903. június 21. 9–10., *Pesti Napló* 1903. június 21. 15–16., *Független Magyarország* 1903. június 21. 12–14.

96 Uo.

97 Kalmár Antal: *Kalmár Antal könyve.* Bp., 1903. 23.

98 *Alkotmány* 1904. december 6. 3.

99 MNL OL K 26. 597. cs. V. 2351/1904. sz. Az igazságügy-miniszter negyedéves jelentései a politikai bűncselekményekről.; *Független Magyarország* 1903. szeptember 9. 13.

ők csak királysértőként ismerik az újságírót.[100] Annak ellenére, hogy – amennyiben elítélték az adott vádlottat – járt némi következménnyel a király megsértése, minden bizonnyal a hírnévszerzéshez is megfelelő eszköznek bizonyult a bűncselekmény elkövetése. Ezt nem csupán a vizsgált két év királysértési perei alapján állíthatjuk. Lepsényi Miklós katolikus papot 1895-ben hat hónap államfogházra ítélték, mert Ferenc József egyházpolitikai reformokkal kapcsolatos magatartását bírálta a *Magyar Néplap* egyik cikkében. Lepsényi kiszabadulásakor ünnepélyes fogadtatásban részesült, majd a következő, 1896-os országgyűlési választáson mandátumot szerzett a Katolikus Néppárt színeiben.[101]

Zárásképpen érdemes megjegyezni az uralkodói tekintély védelmével kapcsolatos nehézségeket és az ügyészség „tehetetlenségét" illetően, hogy Kalmár másodszor is kiadta könyvét azzal a csellel, hogy a királysértő passzusok helyén – amelyeknek közlését az ítéletet követően megtiltották –, megadta az előszóban közölt vádirat vonatkozó pontját. Kalmár e trükkel gyakorlatilag megismételte a királysértést, így újra perbe fogták a hatóságok és további három hónap államfogház büntetésre ítélték.[102]

Összegzés

Az 1890-es évektől – párhuzamosan a parlamentarizmus válságjelenségeinek jelentkezésével – egyre jelentősebb mértékben tűnt fel az uralkodó iránti lojalitás és a nemzeti érzés összetett, konfliktusos és gyakran kompetitív jellege a politikai diskurzusban. E tendencia felerősödésével egyidejűleg emelkedett meg a királysértési sajtóperek száma. Felmerül az a kérdés, hogy valójában mennyire beszélhetünk a királyhűség megrendüléséről a Kalmár-ügyet, és általában a vizsgált két év eseteit illetően?

A források alapján megállapíthatjuk, hogy az uralkodó iránti lojalitás látványosan nem ingott meg, hiszen az ellenzéki politikusok, újságírók is hangoztatták Ferenc József iránti lojalitásukat, ami persze nem feltétlenül jelentett igazi ragaszkodást, hanem politikai célszerűség is állhatott mögötte. Ám e lojalitás tartalmáról már eltérően vélekedett a kormányoldal és a függetlenségi ellenzék. Az ellenzék retorikájában a lojalitás kölcsönösségen alapuló jellegét hangsúlyozta, illetve – egyfajta javító szándékra hivatkozva – fellépett a túlzottan lojálisnak tekintett közélet ellen és kritikai mozgásteret próbált kialakítani az uralkodóval szemben. E lojalitásértelmezés jól kirajzolódott az ellenzéknek a Kalmár-ügyhöz és a királysértéshez való hozzáállásában. Politikai taktikája egyúttal a kormányoldal zavarba ejtését, elbizonytalanítását szolgálta, ami e válságidőszakban hozzájárult a rendszer „kvázi-legitimációjának" megingásához.[103]

---

100 *Alkotmány* 1903. október 3. 7. *Budapesti Hírlap* 1903. október 4. 12.

101 Lepsényi Miklós perének anyagát lásd MNL OL Egyesített Királyi Kúria. Általános iratok. K 583. 1895/104. tétel. Lepsényi ünneplése miatt indított izgatási ügyek iratait lásd MNL OL K 583 1896/68. tétel.

102 Kalmár Antal: *Kalmár Antal könyve*. „Beksics Gusztáv történet- és közjogírása" *című elkobozott könyv második kiadása*. Bp., 1903.

103 Cieger András a kiegyezéses rendszert – Guglielmo Ferrero tézise nyomán – „kvázi legitimnek" tartja, mert a teljes legitimációhoz hiányzott a szimbólumokon keresztül is kifejeződő érzelmi azonosulás. Véleménye

Szintén az ellenzéki lojalitásértelmezés tükröződött vissza a kifogásolt közlemények-ben. Ám fontos hangsúlyozni, hogy Kalmár még a parlamenti konfliktus újabb kiéleződése előtt írta munkáját, így az hatással lehetett az ellenzék királyhűséggel kapcsolatos retorikájára. Az ellenzéknek az uralkodóval kapcsolatos parlamenti beszédmódját egyes lapok átvették, csakhogy amíg a politikusok az országgyűlésen, a mentelmi jog védelmében, lényegében büntetőjogi következmények nélkül sérthették meg a királyt, addig ez a sajtóra nyilvánvalóan nem vonatkozott.[104]

A kormány félhivatalos lapjának reakciójában és a peres eljárás folyamatában természetesen az uralkodóval kapcsolatos hivatalos diskurzus jelent meg, amely szerint a király iránti köteles tisztelet nem tűri el a kritikát. A királyt érintő bírálatok kezelése lojalitáspróbának bizonyult a miniszterek számára. Egyfelől, ahogyan utaltunk rá, a szimbolikus ügyeket és a nemzeti retorikát jól kihasználó ellenzék elbizonytalanította a kormányzatot: a túlzó lojalitás (a közlemények kriminalizálása) és a hallgatás (azok esetleges figyelmen kívül hagyása) ugyancsak előnytelen konfliktuskezelési technikának mutatkozott.

Másfelől a kormánynak az uralkodói bizalom megtartására is törekednie kellett. Kevés információval rendelkezünk Ferenc József hozzáállásáról a királysértésekhez, és a vizsgált levéltári iratanyagban is csak egy alkalommal jelent meg a véleménye és az utasítása. Viszont ebből az esetből kiderült a számunkra, hogy az uralkodó élt bizonyos elvárásokkal a kormány és az ügyészség felé. Jelzésértékűnek tartjuk ezt az ügyet arra nézve is, hogy milyen tartalmú és hangnemű közlemények kelthették fel az uralkodó figyelmét.

A királyhűség és a királysértés eltérő olvasatai tehát azt jelzik , hogy az uralkodó „pártok felettisége”, depolitizált jellege a nyilvánosságban – a Monarchia másik felével ellentétben[105] – a vizsgált időszakban nehezebben érvényesült Ferenc József közjogi helyzete (miszerint egy személyben magyar király és osztrák császár) és politikai szerepe, illetve a kiegyezéses rendszer egyre mélyülő válsága miatt. Ugyanakkor megítélésünk szerint a királyhűséggel kapcsolatos ellenzéki és kormányoldali attitűdre a modern politizálásnak olyan fejleményei is hatottak, mint a nyilvánosság megnövekedett szerepe. Ezt támasztják alá a kormánynak és az ügyészségnek az eljárások megindítására vagy folytatására vonatkozó megfontolásai és maga a tárgyalás is. Ezeket tanulmányozva kétségtelennek tűnik, hogy az uralkodói tekintély védelmezőinek e modern folyamatokkal összefüggő kihívásokkal kellett szembenézniük.

Továbbá fontos hangsúlyozni, hogy az elemzés rámutatott a lojalitás fogalmának flexibilis jellegére is. Az esetekből kiderül, hogy ez a fajta kötődés sokkal inkább szituációfüggő, illetve az időbelisége is korlátozottabb, mint az identitásé. Mindezt pedig az 1905/1906-os események kontextusában érzékelhetjük még inkább, amikor az ellenzék a

szerint később ez a legitimáció is megkopott. Cieger András: Legitimációs problémák az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezésben. *Levéltári Közlemények* 87 (2016) 7–23.

104 Edvi Illés Károly: Parlamenti szólásszabadság. Székfoglaló értekezés. In: *Értekezések a társadalmi tudományok köréből.* XIII. Szerk. Pauer Imre. Bp., 1903. 15.

105 Christiane Wolf tanulmányában azt mutatta ki, hogy Ferenc József integratív szerepének megőrzése érdekében az osztrák sajtóban egy depolitizált és paternalisztikus kép alakult ki. Christiane Wolf: Representing Constitutional Monarchy in Late Nineteenth and Early Twentieth-Century Britain, Germany and Austria. In: *The Limits of Loyalty,* 207–213.

súlyos politikai válságot követően az uralkodónak hivatalos és személyes esküt téve alakított kormányt, köztük például az igazságügy-miniszteri széket elfoglaló, függetlenségi párti Polónyi Gézával, aki ellen korábban eljárás indult királysértés miatt.[106]

A királysértési ügyek sorozata tehát olyan válságtünetként értelmezhető, amely rávilágít a politikai rendszer századfordulós válságának jellemzőire. A vizsgált években azonban nem beszélhetünk olyan krízisről, melynek következtében a királyság intézményébe vagy az uralkodó személyébe vett bizalom végérvényesen megkérdőjeleződött volna.

[106] Polónyi ellen az 1906. február 24-én, a Saskörben elmondott ünnepi beszéde folytán indult bűnvádi eljárás. *Egyetértés* 1906. február 25. 3., február 26. 1.

HADIÉRETTSÉGI, HADIBIZONYÍTVÁNY
Az első világháborús katona-tanulók iskolai kedvezményei

SZABÓ RÓBERT

WAR GRADUATION, WAR CERTIFICATE
School Benefits for Soldier-students in World War I

In the research of World War I, alongside the history of the war itself, increasing attention is being paid to the exploration of the characteristics of the hinterland. Yet wartime education and its actors have remained a relatively unresearched field so far. In an attempt to partially fill in this gap, the paper explores the special situation of soldier-students who entered the army as volunteers or conscripts, as well as the system of benefits that was offerred to them in order to facilitate for them to complete their studies. In the almost complete lack of relevant scholarly literature, the research was mostly based on archival material.

Keywords: World War I, soldier-student, war graduation

Az első világháború kitörése alapvető változásokat hozott az oktatási körülményekben, így a középiskolák életében is. A háborús viszonyok érintették egyrészt a középiskolai tanárokat, akik már az első háborús tanévben (1914–1915) számos új feladattal „gazdagodtak" (pénzsegélyek és hadikölcsönök népszerűsítése és begyűjtése, háborús ünnepségek megszervezése, iskolai konyhakertek gondozása stb.) iskolán túli kötelezettségeik mellett.[1] Ugyanakkor, mivel a tanítók, tanárok felét már ebben a tanévben behívták, (a szakmai és erkölcsi szempontból gyakran kétes színvonalú helyettesítő tanárok alkalmazása mellett)[2] egyre többen kényszerültek magasabb óraszámban (heti 20-22 óra a korábbi 16-18 óra helyett) tanítani.[3] Emiatt, míg 1914–1915-ben a tanári kar is „önfelál-

Szabó Róbert, PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsésztudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, Társadalom- és gazdaságtörténet Doktori Program. *Az Információs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.*

1 Bihari Péter: *Lövészárkok a hátországban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországán*. Bp., 2008. 146–147.

2 Mann Miklós: *Budapest oktatásügye 1873–2000*. Bp., 2002. 85.; Bihari Péter: *1914. A nagy háború száz éve*. Bp., 2014. 400.

3 *Kataklizma. Berkeszi István első világháborús naplója*. Vál., bev., jegyz. Marosvári Attila. Békéscsaba, 1989. 61.; Mann: *Budapest,* 85.; Bihari*: Lövészárkok,* 98.

dozó buzgósággal" látott hozzá az ifjak neveléséhez, a háború elhúzódása lassacskán a pedagógusok kifáradásához vezetett.[4]

Másrészt a háború felbolygatta a középiskolai tanulóifjúság mindennapjait is.[5] Többek között, számos iskolai épületet lefoglalt a hadsereg sebesültkórház céljára,[6] ami épülethiányhoz és osztályok összevonásához vezetett. Tovább növelte a zsúfoltságot a háború utolsó éveiben mind kritikusabbá váló fűtő- és nyersanyaghiány,[7] aminek következménye az iskolai „kényszerszünetek" számának és hosszának növekedése, illetve a tanév megrövidülése (októbertől májusig tartott a korábban általános szeptembertől júniusig helyett) lett.[8] Sőt, mivel 1915-ben a háborús vészhelyzetre hivatkozva csökkentették az iskolák számát,[9] illetve a háború hatásaként a létfenntartás sokak számára jelentősen megnehezült, a fiatalkorúak által elkövetett bűncselekmények száma jelentősen megugrott a háborús esztendőkben.[10] Mindeközben a tanárokhoz hasonlóan fogták „háborús munkára" a tanulóifjúságot is: a gyűjtési akciókban, illetve hadikölcsön-jegyzésben való közreműködésük mellett részt vettek a mezőgazdasági munkákban, valamint különféle ruhadarabokat készítettek a hadsereg felszerelésének pótlására is[11] (ezek voltak az úgynevezett „hadijótékonyságok").[12]

Mindezt figyelembe véve, megállapítható,[13] hogy a háború lassan ellehetetlenítette a rendes tanítást.[14] A tankerületi főigazgatók,[15] de még a vallás- és közoktatásügyi miniszter[16] is, tehetetlenek voltak azzal a tendenciával szemben, miszerint az oktatási körülményeket ért háborús hatások következményeként a tanulmányi színvonal és a fegyelem radikálisan romlott. Ugyanakkor az állam legfontosabb feladatának már nem is azt tekintette, hogy megpróbálja visszafordítani ezt a folyamatot, hanem hogy támogassa a már

4 Komárik István: A kalocsai Jézus-társasági intézet vázlatos története. 1860–1935. I. rész. In: *A Kalocsai Jézus-Társasági Érseki Szent István Gimnázium Értesítője az 1934–35. jubileumi tanévben.* Kalocsa, 1935. 25.

5 Bihari: *1914,* 400.

6 Szoleczky Emese: Háborús hátország – 1914. In: *Egy ezred év viharaiban meg nem rendült törhetetlen hűség. Székesfehérvár, Magyarország és a Nagy Háború.* Szerk. Szakály Sándor. Bp., 2015. 49.

7 Mann: *Budapest,* 85–91.

8 *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918).* Szerk. Kaba Eszter. Bp., 2018. 95.

9 Molnár Zoltán: Mindennapi sorsok – A háborús hátország megpróbáltatásai. In: *Egy ezred év viharaiban,* 211.

10 Völgyesi Zoltán: *Harctértől a hátországig. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon a levéltári források tükrében.* Bp., 2016. 131.

11 Torma Attila: *Győr városa az I. világháború alatt.* Győr, 2016. 176.

12 Tallózás a szegedi Értesítőkben. *Szeged és Vidéke* 1916. július 22. 3.

13 Ezt részletesebben bemutattam: Szabó Róbert: „... Legyenek őhelyettük gyermeküknek atyjuk..." Az első világháború hatása a Kalocsai Érseki Főgimnázium tanulóifjúságára. *Clio Műhelytanulmányok* 1 (2019) 6.

14 Torma: *Győr,* 65.

15 Az 1883. évi XXX. törvénycikk írta elő a középiskolákra vonatkozóan, hogy felettük az állami főfelügyeleti jogot a király nevében a vallás- és közoktatásügyi miniszter, közvetlenül pedig a tankerületi főigazgatók gyakorolják. Mészáros István: *A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon.* Bp., 2000. 224.

16 A vallás- és közoktatásügyi miniszteri posztot 1913 februárjától 1917 júniusáig Jankovich Béla, majd 1918 májusáig Apponyi Albert gróf töltötte be. A világháború utolsó szakaszában, 1918 májusától 1918. október végéig ifjabb Zichy János gróf lett az oktatásügy első személye. Mann Miklós: Oktatáspolitika a dualizmus korában. In: *Magyarországról és Európáról.* Szerk. Szabolcs Ottó. Bp., 1996. 84–85.

„fél lábbal a fronton lévő", önkénteseként bevonuló vagy évről évre besorozott középiskolás korú ifjakat, akik kénytelenek voltak félbehagyni tanulmányaikat.

Ezek a tanulók – mivel párhuzamosan rendelkeztek tanulói jogviszonnyal és teljesítettek aktív katonai szolgálatot – a „katona-tanuló", vagy másként a „diák katona" elnevezést kapták. Tanulmányomban az ő helyzetükkel kívánok foglalkozni, s bemutatni, milyen hátrányokat szenvedtek el a háború miatt tanulmányaik terén.[17] Bár igaz, hogy a számukra biztosított különféle kedvezmények (az egyévi önkéntesség rendszerének átalakítása, a hadiérettségi vizsga bevezetése, a magánvizsga letételére jogosultak körének kiterjesztése, az érettségi előkészítő-tanfolyamok megszervezése) elősegítették tanulmányaik folytatását és formális lezárását, valójában a felmerülő belső és külső tényezők rendkívüli módon rontották a tényleges tanulási teljesítményüket. E hipotézis alátámasztásához górcső alá kell vennünk egyrészt a háború kitörésétől (1914. augusztus) az érettségi előkészítő-tanfolyamok megszervezéséig (1916. május) tartó, kétéves időszakot, amely egyértelműen tükrözi, hogy a kormány nem számított a háború elhúzódására, másrészt az érettségi előkészítő-tanfolyamok és a nagy számban megszervezett magánvizsgák „korát" (1916. május–1918. október).

A katona-tanulók helyzetére vonatkozó legfontosabb intézkedések áttekintése során – amelyek következményeit egyéni életutak bemutatásával kívánom érzékeltetni – forrásként főleg levéltári dokumentumokra[18] és a sajtóra[19] támaszkodtam.

Az egyévi önkéntes kedvezmény rendszerének átalakítása

A katona-tanulók körébe tartozó középiskolás ifjak bevonulásának első szakaszát a még iskolát látogató, a szükséges életkort[20] azonban már betöltött tanulók önkéntes jelentkezése jelentette. A sajtó már 1914 októberében arról cikkezett, hogy míg Németországban

17 A témával kapcsolatban már korábban írtam a *Clio Műhelytanulmányok*ban. Jelen tanulmány szövegének egy változatához lásd „Fütyültünk az érettségire, a gimnáziumra, a tanári karra" – Az érettségi előkészítő-tanfolyamok rendszere. *Clio Műhelytanulmányok* 2 (2020) 8.

18 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Levéltára I. A vallás- és közoktatásügy kormányzata. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (1867–1954) (= VKM). K500 Egyetemekre, fiúiskolákra, középiskolákra vonatkozó iratok (1868–) 1915–1918. K500/a. 160–168. csomó. Tanulók háborús vizsgakedvezménye; Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (= KFL) VI. Egyéb intézmények iratai (1766–20. sz.) 1. Kalocsai Érseki Főgimnázium.

19 A kutatásban felhasznált, 1914 és 1918 között megjelenő napi- és hetilapok a következők voltak: *Az Ujság, Budapesti Hírlap, Kecskeméti Napló, Kecskeméti Ujság, Magyarország, Mohácsi Hírlap, Népszava, Pesti Hírlap, Somogyvármegye, Szeged és Vidéke, Világ.*

20 A háború előtt az újoncozási törvények alapján azokat sorozták be, akik az adott esztendőben éppen a 21. életévüket töltötték be. Erről Magyarországon az 1889. évi VI. törvénycikk rendelkezett. *Magyarország az első világháborúban. Lexikon. A–Zs.* Szerk. Szijj Jolán – Ravasz István. Bp., 2000. 710.

mintegy 2 millió tanuló jelentkezett önként a háborúba,[21] addig Magyarországon, a „lelkesedés hazájában" e szám jóval kisebb volt. A *Magyarország* című lap szerint ennek oka abban rejlett, hogy – bár arra számítottak, hogy 1915 tavaszára a háború befejeződik[22] –, a tanulmányok félbeszakadásának, a még hátralévő osztálybizonyítvány(ok), illetve az érettségi bizonyítvány elveszítésének veszélye visszatartotta őket.[23] A VIII. osztályos, végzős tanulók ezért felhívták „az illetékes körök figyelmét az ifjúság magasztos és dicséretreméltó törekvésére": azt kérték, hogy az érettségi vizsga letételének lehetőségét hozzák előbbre, sőt (a békeidőben megszokott májusi–júniusi vizsgaidőszak helyett) akár már ősszel bonyolítsák le azt.[24] Egy héttel később a *Budapesti Hírlap* a tanári körök kezdeményezésére hivatkozva szorgalmazta, hogy a háború miatt az érettségi vizsgákra a karácsonyi szünet alatt kerüljön sor.[25] Ezt az ötletet hamarosan több más újság is magáévá tette,[26] így annak híre országszerte terjedt.[27]

Ennek ellenére a vallás- és közoktatásügyi miniszter nem adta meg a kért kedvezményt,[28] csupán annyi engedményt tett, hogy az ekkor kiadott, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 137975/V–1914. sz. rendelete (kelt 1914. október 12.) értelmében a szüleik jóváhagyásával, önként hadba vonuló, végzős tanulókat – miközben a háborúban vannak – nem tekintik „kimaradottaknak", azaz, ha visszatérnek, tanulmányaikat ott tudják folytatni, ahol abbahagyták, és az adott tanévet sem kell ismételniük.[29] Vagyis, ha az érintett tanulók a háborúból hazatérnek, akkor rendes tanulóként, az 1914–1915. tanév május–júniusi vizsgaidőszakában letehetik vizsgáikat, míg, ha „az idő nagyon elnyúlana" (vagyis a háború elhúzódna), későbbi intézkedések által rendelkezésükre áll majd a magánvizsga letételének lehetősége.[30]

Ugyanakkor az említett törekvés feltételezhetően hozzájárult ahhoz, hogy a hónap végén a honvédelmi miniszter rendelkezzen az érintett, aktív hadi szolgálatot teljesítő katona diákok helyzetéről. Mivel Magyarországon már 1882 óta létezett az úgynevezett „egyévi önkéntesség" rendszere[31] – amely azok számára jött létre, akiket a továbbtanulás-

21 A német tanulóifjúságra vonatkozó létszám (2 millió fő) bizonyára túlzó, ugyanis a háború folyamán kb. félmillió fő jelentkezett önkéntesként. Jellemző azonban, hogy az önkéntesek zöme fiatal volt: több mint 50%-uk 20 éves volt – ami a Német Birodalomban a hadrafoghatóság alsó korhatárát jelentette –, 90%-uk pedig 25 év alatti. Ezzel szemben az Osztrák–Magyar Monarchiában jelentkező diákok létszáma valóban kevesebb volt: 1914. szeptember végéig például Bécsből 184, Grazból 38, Prágából 14 ifjú csatlakozott a hadsereghez. Alexander Watson: *Acélgyűrű. Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia az első világháborúban (1914–1918).* Bp., 2016. 92–101.

22 Felhívás a középiskolai ifjúsághoz. *Pesti Hírlap* 1914. október 18. 13.

23 Az 1883. évi XXX. törvénycikk, amely a dualizmus korában a középfokú oktatásra vonatkozó legfontosabb előírásokat, s így az érettségi vizsga intézményének legfontosabb ismérveit is rögzítette, nem tartalmazta a háborús állapotokra vonatkozó előírásokat. Háborús érettségi. *Budapesti Hírlap* 1914. október 14. 1.

24 A tanulóifjúság a háborúban. *Magyarország* 1914. október 2. 8.

25 Az érettségi. *Budapesti Hírlap* 1914. október 13. 11.

26 Az érettségi bizonyítvány. *Pesti Hírlap* 1914. október 20. 8.

27 A kaposvári gimnazisták és a háború. *Budapesti Hírlap* 1914. október 21. 11.

28 A közoktatásügyi miniszter a középiskolákról. *Népszava* 1914. október 20. 5.

29 Kedvezmény a hadbavonult tanulóknak. *Az Ujság* 1914. október 14. 4.

30 A közoktatásügyi miniszter a középiskolákról. *Népszava* 1914. október 20. 5.

31 A közös hadseregben már létező egyévi önkéntességi rendszer a Magyar Királyi Honvédség tartalékos tisztikarának alapját nyújtó katonai rendszerként került megszervezésre 1882-ben. Létrehozásának elsőd-

ban, esetleg szakmai karrierjében akadályozott volna a minimum kétesztendős kötelező katonai szolgálat –, a legkézenfekvőbb megoldásnak e kedvezmény keretrendszerének átalakítása tűnt.

A háború következtében bevezetett változtatások alkalmazási lehetőségeiről a Honvédelmi Minisztérium 17139/1914. elnöki B. sz. rendelete (kelt 1914. október 26.) tudósított. A rendeletet azért adták ki, mert 1914 nyarán–őszén került sor az 1894-es és 1895-ös születésű, ekkor 19 és 20 éves férfiak besorozására, utóbbiak között pedig több, még a középiskolák utolsó vagy utolsó előtti évfolyamát látogató tanuló is volt. Ezek – középiskolai tanulmányaik befejezését követően, ha a háború nem tört volna ki – mint egyévi önkéntesek teljesíthették volna katonai szolgálatukat. A háború kitörésével viszont, mivel várható volt, hogy besorozzák őket is, nemcsak az egyévi önkéntesség lehetőségének kihasználásától estek volna el, hanem kénytelenek lettek volna félbehagyni tanulmányaikat is.

E problémát megelőzendő, a rendelet kiterjesztette az egyévi önkéntesség lehetőségét a háborúba önként jelentkező, főként 20 esztendős (1894-ben született), valamint (szórványosan) a 19 esztendős (1895-ben született)[32] középiskolás tanulók számára. (Ugyancsak élhettek a lehetőséggel a már 1914. október 1-e előtt önkéntesen bevonult diákok is.) A rendelet lehetővé tette, hogy ha a tanulók bevonulnak, és a fronton mint „egyévi önkéntes-jelöltek" katonai szolgálatot teljesítenek, akkor tanulmányaik későbbi befejezéséhez szabadságot nyerjenek. A rendelet értelmében, ha a bevonultak egyéves szolgálati ideje lejár, mire a háború véget ér, akkor azonnal szabadságolják őket, míg abban az esetben, ha erre hadiszolgálatuk teljesítése közben kerül sor, tanulmányi célokból hazatérhetnek, majd e szabadság lejárta után a fronton leszolgálják az egy esztendőből még hátralévő időt.

Az egyévi önkéntesség rendszerének átalakításában a tanulók számára a legjelentősebb kedvezményt az jelentette, hogy amennyiben a jelöltek a „tudományos képzettség", azaz a szükséges osztálybizonyítvány(ok), illetve az érettségi vizsga bizonyítványának megszerzését hivatalosan is igazolták, akkor véglegesen elnyerhették az egyévi tényleges szolgálat kedvezményét, vagyis újabb katonai szolgálatot többé nem kellett teljesíteniük.[33]

leges oka a krónikus tiszthiány volt. A honvédség egyévi önkénteseinek képzését kezdetben központilag végezték, ám 1889-től a megnövekedett létszám miatt mindegyik kerület székhelyén önkéntes iskolák létesültek. Ezek 1912-től tartalékos tiszti iskolává alakultak át. Az önkéntesek kb. 1 éven keresztül előbb gyakorlati, majd elméleti oktatáson vettek részt, ezt követően pedig tanulmányi eredménytől függően érhettek el rendfokozatokat (pl. hadapród-tiszthelyettes, zászlós, hadnagy), s így tartalékos tisztekké válhattak. Az egyévi önkéntességi képzés a háború kezdetén megváltozott: kéthavi újonckiképzés után a tartalékos tisztek pótalakulatokhoz kerültek, majd további háromhavi képzést követően a menetszázadokkal jutottak ki a frontra. Berkó István: Az egyévi önkéntesek. In: *A magyar királyi honvédség története 1868–1918*. Szerk. Berkó István – Gróf Csáky Károly. Bp., 1928.146., 163–170.

32 Ugyancsak érvényes volt a rendelet tartalma a hasonló helyzetben lévő, 1892-ben, illetve 1893-ban született középiskolai tanulókra. Báró Hazai Samu: Honvédelmi Minisztérium (= HM) 17139. elnöki B. sz. Körrendelete a Népfölkelői szolgálatra bevonult 19. és 20. éves ifjak egyévi önkéntesi kedvezménye tárgyában. In: *Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára. Szabályrendeletek 1–79. számig.* Bp., 1915. 461.

33 Uo.

A hadiérettségi intézményének születése

A fennálló helyzetet bonyolította, hogy 1915 elején kiadtak egy újabb, az 1915. évi II. törvénycikket,[34] ami a korábbiakhoz képest jelentősebben érintette a középiskola felső osztályaiba (V–VIII.) járókat is, mivel a védkötelezettség alsó határát 18 esztendőre szállította le.[35] Ezzel kibővült az átalakított egyévi önkéntességi kedvezmény által érintett tanulók köre, mivel az 1914. októberi rendelet az 1895–1896-os évfolyamra nem vonatkozott. A kormány előtt tehát az a feladat állt, hogy megoldja a már korábban bevonult, illetve az 1915 első felében besorozásra váró, 1894–1896 között született tanulók problémáját, hogy ha tanulmányaikat a haza „védelme" céljából félbe is kell szakítaniuk, legalább ne veszítsenek el tanulmányaikból egyetlen tanévet sem.

Az említett cél érdekében fogadták el „a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott törvények kiegészítéséről" szóló, 1915. évi XIII. törvénycikket, amely szerint az állam megvédi a bevonuló, ifjú nemzedéket azoktól a hátrányoktól, amelyek a bevonulás miatt tanulmányaik terén érhetik őket. A törvény 6. §-a lehetővé tette, hogy az illetékes miniszterek az iskolák tanulmányi és vizsgarendszerében rendkívüli intézkedéseket eszközöljenek, illetve, amennyiben szükséges, a korábbiaktól eltérő könnyítéseket állapítsanak meg.[36] Az e szellemiségben született, háború által érintett középiskolásokra vonatkozó konkrét intézkedéseket „a tényleges népfölkelési szolgálatra behívandó főiskolai, középiskolai és a középiskolákkal hasonrangú intézetek növendékei részére nyújtandó tanulmányi kedvezményekről" szóló, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 913/1915. elnöki sz. rendelet (kelt 1915. január 26.) tartalmazta, amely a hadiszolgálatra alkalmas 1891.,[37] illetve 1895–1896. évben született tanulók helyzetét korcsoportok szerint szabályozta.

Eszerint az V–VII. osztályosok számára ki kellett adni az ötödik, hatodik, illetve hetedik osztályos tanév elvégzéséről szóló osztálybizonyítványt a tanévben addig elért eredményeik alapján, bevonulásuk előtt egy héttel – vagyis valódi (írásbeli és szóbeli) osztályvizsga megszervezése nélkül. Ugyanakkor a VIII. osztályosok számára azt írta elő a rendelet, hogy lehetőség szerint a tanárok a tananyag „lényeges részeit" számukra 1915 márciusának végéig befejezzék, annak érdekében, hogy „a tanév vége előtt bizonyítványt nyert tanulók ismereteiben nagyobb hiányok ne merüljenek fel". A tananyag gyorsított lezárását követően ők már márciusban letehették a valódi, de a békeidők alatt megszokott komplex (írásbeli és szóbeli) vizsga helyett a csupán írásbeli osztályvizsgát. A rendeletben a leginkább rendkívüli elem az volt, hogy az osztályvizsga-bizonyítvány kiadását egy úgynevezett „szabályszerű előzetes elbírálás" követte, ami annyit jelentett, hogy a végzős

34 Nagy Endre: Az első világháború diák-katonái. *Soproni Szemle* 70 (1977) 1–4. sz. 69.

35 *Hátországban. Kecskemét az I. világháború idején*. Szerk. Gyenesei József. Kecskemét, 2015. 13–14.

36 1915. évi XIII. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott törvények kiegészítéséről. [Szentesítve: 1915. június 9., kihirdetve: 1915. június 15.] In: *A háborúval kapcsolatos törvények és rendeletek gyűjteménye. II. füzet*. Bp., 1915. 1084–1085.

37 A felsorolásban azért nem szerepel az 1892–1894. között születettek évfolyama, mert ezekről a Honvédelmi Minisztérium az egyévi önkéntesség rendszerének említett átalakításakor (1914. október) egyszer már rendelkezett.

tanulókat azok középiskolai előmenetele alapján az intézetek lényegében „éretté" nyilvánították. Az úgynevezett hadiérettségi bizonyítvány megszerzéséhez tehát az érintett tanulóknak nem kellett vizsgát tenniük, a jegyeket az iskolai igazgatóság és a tanári testület a tankerületi főigazgatóval, vagy távolléte esetén annak helyettesével együtt, egy konferencia keretében határozta meg.[38]

Nem született konkrét intézkedés viszont az említett rendeletekben a már korábban bevonult katona-tanulók helyzetének rendezésével kapcsolatban. Erről a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 2232/1915. elnöki sz. rendelete intézkedett, amely kimondta, hogy az 1914–1915-ös tanév első felében bevonult nyolcadik osztályos tanulók – amennyiben tanulmányi célból szabadságot nyernek – bármikor magánvizsgára bocsáthatók, érettségi bizonyítványuk pedig az utóbbi alapján állítható ki.[39] Homály fedte viszont a továbbiakban is azok helyzetét, akik a szükséges életkorhatárt betöltve, ám alacsonyabb iskolai osztályt látogatva vonultak be a háborúba.

Az érettségi előkészítő-tanfolyamok megszervezése

A 1914–1915-ös tanévben hozott rendelkezésekből kiolvasható, hogy a kormány nem számított a háború elhúzódására: a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium is abból indult ki, hogy 1915-ben a háború győztesen befejezhető. A *Magyarország* 1915. decemberben úgy vélte, hogy a normál érettségi vizsgák elmaradása egyszeri,[40] „tűzoltó-jellegű" megoldás lesz.[41] Ezt az álláspontot igazolják a hadiérettségi-bizonyítványok kiosztásának körülményei is.[42]

38 KFL VI.1. 63/1915. Rendelet az 1891, 1895 és 1896. években született tanulókra nézve.

39 KFL VI.1. 224/1915. a.) A besorozott tanulók VIII. o. vizsgálata.

40 E várakozással szemben, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 48230/V–1916. sz. rendelete (kelt április 29.) nyomán a nyolcadikos osztályvizsgák érdemjegyei alapján került kiadásra a hadiérettségi bizonyítvány 1916-ban is. KFL VI.1. 211/1916. Hadi érettségi és bizonyítványok kiadása elrendeltetik.

41 Szerkesztői üzenetek. *Magyarország* 1915. december 12. 21.

42 A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium előírta (1915. február 13.), hogy a nyolcadikosként besorozott tanulók számára az osztály- és érettségi bizonyítvány még a bevonulás előtt kiadandó. KFL VI. 1. 79/1915. Rendelkezés a VIII. o. vizsgálatokra vonatkozólag. Két hónappal később, a VKM 38368/V–1915. sz. rendelete (kelt 1915. április 14.) ezt – a Honvédelmi Minisztérium utasítására – annyiban módosította, hogy a bizonyítványokat a bevonulás (1915. április 15.) előtt egy héttel kell kiadni (azaz 1915. április 7–8-án). Április 6-án azonban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a bevonulás központi elhalasztása miatt arra utasította az iskolákat, hogy a bizonyítványokat még tartsák vissza és folytatódjék a tanítás. Csakhogy az iskolák zöme már kiadta a bizonyítványt a közelgő húsvéti szünetre való tekintettel (március 27-ig), a tanulókat pedig már szélnek eresztették. Ezért utólag kellett jóváhagyni az iskolák intézkedéseit és kimondani, hogy a már megtörtént kiadások miatt a rendelet betartása nem kötelező érvényű. KFL. VI.1. 202/1915. Rendelkezés az éretts[égi] bizonyítványok kiadásáról. A vallás- és közoktatásügyi miniszter a bizonyítványok kiosztásának, illetve az alkalmasnak talált tanulók elbocsátási időpontjának meghatározását a tankerületi főigazgatók hatáskörébe utalta, nagy döntési jogkört biztosítva az iskolák vezetőségének, amelyeknek – méltányossági okokból – a szülők kéréseit kellett figyelembe venniük. Ugyanakkor, a szülők kérésére lehetőség volt arra is, „hogy a már érettségi bizonyítvánnyal ellátott gyermekük az intézetet tovább látogathassa", viszont egyetlen tanulót sem lehetett arra kényszeríteni, „hogy érettségi bizonyítvánnyal a zsebében újra visszaüljön az iskola padjaiba". Uj rendelet a hadiérettségiről. *Somogyvármegye* 1915. április 22. 3.

A második háborús tanévben – miután 1915 októberében besorozták az 1897-es évfolyamot is, 1916-ban pedig már az 1898-asokra került a sor – tovább bővült a kedvezményekre jogosult, szolgálatot teljesítő katona-tanulók köre. Olyan intézkedésekre volt tehát szükség, amelyek kielégítő megoldást képesek nyújtani az érintett tanulók egyre növekvő „tömegének".

E célból egyrészről kiterjesztették a magánvizsga letételére jogosultak körét. Az 1897-es vagy annál idősebb korosztályhoz tartozó katona-tanulók számára a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 14090/V–1916. sz. rendelete (kelt 1916. január 29.) lehetővé tette, hogy a tanév hátralévő részében (a nyári szünidőn kívül) bármikor magánvizsgát tehetnek arról az (akármelyik) osztályról, amelybe az 1915–1916-os tanév elején beiratkoztak.[43] Másrészről megszületett az érettségi előkészítő-tanfolyamok[44] koncepciója, amely azt jelzi, hogy immár elhúzódó, akár több iskolai tanéven keresztül is tartó háborúval számoltak.

Az érettségi előkészítő-tanfolyam lényegében azt jelentette, hogy a már korábban bevonult, VI. osztályt végzett (hetedikes), illetve VII. osztályt végzett (nyolcadikos) katona-tanulók, valamint a sorozás alá kerülő, az iskolát még normál módon látogató rendes tanulók gyorsított eljárásban „sajátíthatták el" a középiskolai tanulmányaikból még hátralévő egy-két tanév anyagát, egy-másfél hónapos kurzus keretében. Ezt minden esetben a VII. és VIII. osztályos[45] tanulókra vonatkozó, „hadi osztályvizsgák", illetve a „hadiérettségi vizsga" letétele követte, amelyek szerkezete alapvetően eltért a békeidőben (és az első háborús tanévben) lebonyolított vizsgák felépítésétől, mert csakis írásbeli részből állt, szóbelit nem tartalmazott.

A lehetőségről a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 40962/1916. elnöki sz. rendelete (kelt 1916. május 10.) adott ki részletes utasításokat. Eszerint az 1916-ban vagy azt megelőzően besorozott, illetve önként bevonult 1898-as (vagy korábbi) évfolyamú katona-tanulók,[46] amennyiben a VII. osztályt már elvégezték, de a VIII. osztály befejezésére, illetve az érettségi vizsga letételére már nem volt lehetőségük, jelentkezhettek az érettségi

43 KFL VI.1. 57/1916. Miniszt[eri] rendelet a tananyagfölosztással a fölső osztályokban.

44 A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium rendeleteiben rendre felbukkanó „érettségi előkészítő-tanfolyam" elnevezés véleményem szerint a legadekvátabb kifejezés, a tanfolyamoknak azonban volt több más neve is: hívták őket „cursusoknak" vagy „kurzusoknak", sőt „póttanfolyamnak" is. Emellett, Győri Sándor egyévi önkéntes, tartalékos őrmester, a Pancsovai Magyar Királyi Állami Főgimnázium tanulója az érettségi előkészítő-tanfolyamok szinonimájaként a „Studien Urlaub" („tanulmányi kiruccanás") elnevezést használta (1917. július 5.). MNL OL K 500/a. VKM Tanulók háborús vizsgakedvezménye. 106061/1917. Győri Sándor egyéves önkéntes tartalékos őrmester, a Pancsovai Magyar Királyi Állami Főgimnázium tanulójának kérelme. 1917. július 5.

45 A tanfolyamokon való részvételt a középiskola felső osztályaiba tartozó V. és VI. osztályosoknak nem engedélyezték, hiszen ők a katonai szolgálathoz általában még fiatalok voltak, illetve nekik még viszonylag sok idő (3–4 tanév) volt hátra középiskolai tanulmányaik befejezéséig. Ennélfogva számukra a második háborús tanévtől kezdve az önálló felkészüléssel járó magánvizsga lehetősége állt rendelkezésre, amelyhez a hadvezetőség négy hét szabadságot biztosított nekik.

46 Mivel a besorozott és besorozásra váró tanulók nagyobb tömegére vonatkozóan kellett intézkedéseket foganatosítani, az előzőt kiegészítő, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 56972/V–1916. sz. rendelete (kelt 1916. május 16.) azt is lehetővé tette, hogy a tanfolyamokra az 1898-as évfolyamú, az iskolát normál módon látogató tanulók vagy a magántanulók is jelentkezhessenek, amennyiben sikeresen elvégezték a VII. osztályt. KFL VI.1. 264/1916. Badics Ferenc, a Budapest-vidéki tankerület főigazgatójának leirata

előkészítő-tanfolyamokra. Amennyiben a katonai parancsnokságtól 1916. május 25-e és június 25-a között szabadságot kaptak, az egy hónapos kurzus elvégzésével befejezhették tanulmányaikat: letehették a valódi, ám csupán írásbeli részből álló nyolcadik osztályos osztályvizsgát, sőt az ugyancsak ilyen felépítésű hadiérettségi vizsgát is.[47]

Mivel az érettségi előkészítő-tanfolyam koncepciója már a második háborús tanévben beváltotta a hozzá fűzött reményt – azaz, hogy minél több tanuló szerezze meg a tanulmányai folytatásához vagy befejezéséhez szükséges bizonyítványait –, alkalmazása az utolsó háborús, 1917–1918-as tanévig bezárólag fennmaradt. Az egyes tanévek tanfolyamaira vonatkozó, katona-tanulókat érintő legfontosabb adatokat a releváns miniszteri rendeletek alapján összeállított 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat. A háborús tanévek érettségi előkészítő-tanfolyamainak időtartama, a részt vett katona-tanulók évfolyama és annak megkezdésekor érvényes osztálya

Háborús tanév	Tanfolyam időtartama	Évfolyam (osztály)
1915–1916	1916. május 25. – június 25.	–1898. (VIII.)
1916–1917	1917. március 1. – április 14.	–1899. (VIII.)
1917–1918	1918. április 1. – április 28.	–1899. (VII–VIII.)
	1918. május 1. – május 24.	–1899. (VIII.)

A katona-tanulók vizsgázási eredményessége

A rendelkezések által foganatosított változtatások alacsony hatékonyságáról tanúskodik, hogy a katona-tanulók a magánvizsgákon, illetve az érettségi előkészítő-tanfolyamokat követő vizsgákon rendkívül gyengén teljesítettek.

A Székesfehérvári Magyar Királyi Állami Főreáliskola értesítője például kiemelte, hogy a VII. osztályt végzett katona-tanulók úgy kaptak érettségi bizonyítványt az 1915–1916-os tanév érettségi előkészítő-tanfolyamának elvégzése után, hogy a főreáliskola békeidőben elvárt tudásának minimumával sem rendelkeztek.[48] A kassai tankerület főigazgatója az 1917. március–áprilisi tanfolyamon részt vett, a frontról vagy a kórházból jelentkező katona-tanulókkal kapcsolatban azt a megállapítást tette, hogy néhány jelölt „bizony alig tudott valamit".[49] A Budapest-vidéki tankerület iskoláiban az 1916–1917-es tanév érettségi előkészítő-tanfolyamát követő vizsgákon ismétlésre kötelezett (értsd elégtelen érdemjegyet szerzett) négy tanuló közül három katona-tanuló volt, akik későn

(1916. május 24.). A továbbiakban az ő helyzetükkel nem foglalkozom, hanem csakis a katona-tanulók eredményességét elemzem.

47 KFL VI.1. 235/1916. Hadiérettségire előkészítő-tanfolyamról.

48 Vajticzky Emánuel: Középiskoláink élete a háború második esztendejében. *Magyar Középiskola* (1916) 8. sz. 315.

49 MNL OL I. K 500/a. VKM Tanulók háborús vizsgakedvezménye. 199262/1917. A kassai tankerület főigazgatójának jelentése, statisztikai kimutatása az 1916–1917. tanévben a tankerület iskoláiban tartott rendkívüli [hadi] és rendes érettségi vizsgák eredményéről. 1917. augusztus 1.

érkezve, külön miniszteri engedéllyel jelentkezhettek csak, alig 3-4 hétig látogatva az amúgy is rövid tanfolyamot.[50]

A katona-tanulók gyenge eredményeinek okaira Nagy Endre: *Az első világháború diák-katonái* című tanulmányában mutatott rá. Ebben kifejtette, hogy a katonának bevonult diák emlékezetében jórészt elhalványultak a korábban szerzett iskolai ismeretek, mire vizsgázási célokból szabadságot kapott. A például matematikából vagy fizikából megszerzett tudást kiszorították a „hadtudományi" (szolgálati szabályzat, gyakorlati szabályzat, térképismeret), valamint a gyakorlati ismeretek (géppuska, aknavető, gránátvető, kézigránát, lángszóró alkalmazása, fedezék és futóárok-rendszer építésének módja, tüzéreknél az ágyúk és a lőelemek pályájának meghatározása stb.).[51] A régi tudást csak kemény, megfeszített munkával lehetett (volna) feleleveníteni, miközben azzal is számolni kellett, hogy egy év alatt a tanuló teljesen elszokott az iskolai tanulástól és az iskolai környezettől. Nagy Endre szerint „már csak ezért is a diák-katonának tudásbeli felkészültsége jóval alatta maradt annak a szintnek, amelyet a tantervi utasítások megköveteltek".[52]

A gyenge teljesítmények azzal is összefüggtek, hogy a katona-tanulók egy része a front és a hátország közötti lassú kommunikáció következtében nem tudott idejében jelentkezni az érettségi előkészítő-tanfolyamon való részvételre. Többször előfordult, hogy egyes katonai parancsnokságok nem értesültek kellő időben az oktatásügyi utasításról, és a tanulók érdeklődésekor arra hivatkoztak, „hogy nekik nincs tudomásuk az erre vonatkozó rendeletről".[53] Ha a rendelet később mégis „eljutott" a frontra, akkor már csak késve tudták engedélyezni az érintetteknek a „tanulmányi szabadságot". Ha a késve jelentkezők felvételt nyertek is az érettségi előkészítő-tanfolyamokra az illetékes iskolaigazgatók jóvoltából, sőt külön miniszteri engedélyt is kaptak a vizsgák letételére, jóval kevesebb idő állt rendelkezésükre, hogy elsajátítsák a vizsgák letételéhez szükséges tananyagot. Így nyert vizsgázási lehetőséget például a Naszódi Alapítványi Főgimnázium két katona-tanulója, Gavrus Sándor és Man Bálint, akik – bár csak 1917. március 26-án jelentkeztek az 1916–1917. tanév érettségi előkészítő-tanfolyamára – letehették a nyolcadikos osztályvizsgát április közepén, a tanfolyam után; alig több mint fél hónapos felkészüléssel.[54]

Több más gyakorlati körülmény[55] mellett a katona-tanulók gyenge szereplésének fő oka abban rejlett, hogy a tanulás nemigen volt összeegyeztethető az állásháborúval, a

---

50 MNL OL I. K 500/a. VKM Tanulók háborús vizsgakedvezménye. 64867/1917. Badics Ferenc Budapest-vidéki tankerületi főigazgató jelentése az 1917. március–áprilisi érettségi előkészítő-tanfolyam eredményeiről. 1917. május 12.

51 A katona-tanulók számára kötelezően előírt katonai ismeretek részletes áttekintéséhez lásd *Kézikönyv tartalékos tisztek, egyévi önkéntesek és altiszti iskolák számára*. Szerk. Szász Ágost. Bp., 1916.

52 Nagy: Az első világháború, 72–73.

53 MNL OL I. K 500/a. VKM Tanulók háborús vizsgakedvezménye. 45115/1917. A helyi püspök levele a miniszternek (hogy az intézzen fia számára tanulmányi szabadságot a honvédelmi miniszternél). 1917. március 19.

54 MNL OL I. K 500/a. VKM Tanulók háborús vizsgakedvezménye. 46960/1917. A kolozsvári tankerületi főigazgató véleményes jelentése Gavrus Sándor és Man Bálint VIII. osztályos magánvizsgájára és érettségi vizsgájára vonatkozólag a Naszódi Alapítványi Főgimnáziumban. 1917. március 31.

55 Mátz Sándor katona-tanuló például arra hivatkozott vizsgaidőpontjának elhalasztása érdekében, hogy bár az orosz front egy olyan szakaszán tartózkodott, ahol a tanulásra fordított szorgalmát „teljes erőből ki-

lövészárok-harc körülményeivel, amint arról mind a hivatalos szervek, mind a katona-tanulók is rendre beszámoltak. Badics Ferenc, a Budapest-vidéki tankerület főigazgatója hároméves tapasztalatként fogalmazta meg 1917. november 3-i véleményes jelentésében, hogy a katona-tanulók alig tudtak időt szakítani tanulásra szolgálatuk teljesítése közben.[56] Ugyancsak erről számolt be a nagyváradi tankerület főigazgatója 1917. február 8-i véleményes felterjesztésében, kiemelve, „hogy a tanulók a lövészárokban vagy egyéb katonai szolgálatban [...] elemeiben és eléggé megismerkedjenek [a tananyaggal – Sz. R.], elképzelni sem tudom".[57] Krokavecz Tivadar tizedes, a Rimaszombati Egyesült Protestáns Főgimnázium katona-tanulója maga vallotta be, hogy a nyolcadikos osztályvizsga letétele (1917. március 1.) után újfent a harctérre került, ahol a kérelmében említett érettségi vizsgájára nem készülhetett fel megfelelően. A diák levelében többek között erre hivatkozott, amikor megfogalmazta, hogy „az éretségi [sic!] vizsgálatra nem [...] készülhetek el mivel most újabban a XXVIII. menet zászlóaljal [sic!] a harcztérre vagyok kivezényelve".[58]

A tanári szolidaritás szerepe a katona-tanulók iskolai teljesítményében

Annak ellenére, hogy a katona-tanulók vizsgáinak eredményessége igen alacsony volt, a 2. táblázat[59] adataiból kiolvashatjuk, hogy nemcsak az érettségire jelentkezők, [60] hanem a sikeres érettségit tett diákok aránya is nőtt a korábbi időszakhoz (1913–1914., 1914–1915. tanév) képest a második háborús, 1915–1916-os tanévben.

fejtheti", a hetedikes osztályvizsga sikeres letételéhez szükséges tankönyvei még nem érkeztek meg. MNL OL I. K 500/a. VKM Tanulók háborús vizsgakedvezménye. 55546/1917. Mátz Sándor miniszterhez írt levele (amelyben a VII. osztályos magánvizsga letételének időpontjára vonatkozó határidő kitolását kérte az 1917–1918-as tanév elejére). 1917. április 19.

56 MNL OL I. K 500/a. VKM Tanulók háborús vizsgakedvezménye. 178063/1917. Badics Ferenc Budapest-vidéki tankerületi főigazgató véleményes felterjesztése a miniszterhez az 1917 őszén besorozott katona-tanulók osztály-, illetve érettségi vizsgáira vonatkozóan. 1917. november 3.

57 MNL OL I. K 500/a. VKM Tanulók háborús vizsgakedvezménye. 20561/1917. A nagyváradi tankerület főigazgatójának véleményes jelentése Menráth Ferenc önkéntes őrmester, a Temesvári Kegyestanítórendi Főgimnázium katona-tanulójának osztály- és érettségi vizsga letelétére irányuló kérelméhez. 1917. február 8.

58 MNL OL I. K 500/a. VKM Tanulók háborús vizsgakedvezménye. 44597/1917. Krokavecz Tivadar tizedes, katona-tanuló a Rimaszombati Egyesült Protestáns Főgimnázium diákja engedélyt kér a minisztertől az érettségi bizonyítvány vizsga nélküli megszerzésére 1917. március 3-ai levelében.

59 A táblázat adatainak forrása: *A M. Kir. kormány 1914. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*. Bp., 1916. [C) Statisztikai Évkönyv/IV. Közműveltség, közoktatásügy és egyházi élet/A) Közműveltség és közoktatásügy] 277–280., *A M. Kir. kormány 1915–1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Bp., 1924. [C) Statisztikai Évkönyv/C/b) Az 1916., 1917. és 1918. évekről/IV. Közműveltség, közoktatásügy és egyházi élet/A) Közműveltség és közoktatásügy] 207–209.

60 A táblázatban a felső kereskedelmi iskolákban lebonyolított érettségi vizsgákra vonatkozó adatokat nem szerepeltettem.

2. táblázat. Kimutatás az 1914–1918 közötti, fiú érettségi vizsgákról

Iskolai tanév	Jelentkezett (fő)	Sikeres érettségi vizsgát tett (%)
1913–1914	6504	83,7
1914–1915	6162	93,8
1915–1916	7160	95,9
1916–1917	5767	94,6
1917–1918	6491	89,1

Az érettségizők országos létszámváltozását helyi adatokkal is alátámasztjuk: például a kassai tankerület főigazgatójának 1917-es jelentése a tankerületbe tartozó iskolákban tartott rendes és hadiérettségi vizsgákra vonatkozóan közölt adatokat. A tankerületben a sikeresen érettségizők száma a háborút megelőzően, valamint az első, illetve a harmadik háborús tanévben is 250–270 fő között mozgott, ám a második háborús tanévben ez a szám 400-ra nőtt. A főigazgató a kiugró növekedést azzal magyarázta, hogy az 1915–1916-os tanévtől kezdve bevezetett új kedvezmények (magánvizsga letételére jogosultak körének kiterjesztése, érettségi előkészítő-tanfolyamok megszervezése) lehetővé tették, hogy az első háborús tanévben nem vizsgázott katona-tanulók is megszerezhessék az érettségi bizonyítványt.[61]

A sikeresen (azaz legalább elégséges érdemjeggyel) érettségizők aránya 1916-ra az utolsó békeévhez képest 12%-kal emelkedett. Mivel az ebben a tanévben érettségire jelentkezők közül a kedvezményeknek köszönhetően nagy számban voltak jelen katona-tanulók, arra következtethetünk, hogy ők vizsgáik során kedvezőbb elbírálásban részesültek. A feltételezést, miszerint a katona-tanulóknak a magánvizsgákon, illetve az érettségi előkészítő-tanfolyamokat követő vizsgákon való sikeres szereplése mögött a velük szembeni tanári szolidaritás áll,[62] számos forrással alátámaszthatjuk.

Porst Kálmán, a Kiskunfélegyházi Városi Katolikus Gimnázium igazgatója az 1915–1916-os tanév tanfolyamával kapcsolatban kiemelte, hogy a vizsgázó tanulók „tanulmányi eredményük elbírálásánál a legszorultabb helyzetben van a tanári lelkiismeret".[63] A nagyszebeni tankerület főigazgatója úgy fogalmazott a miniszternek 1917. április 26-án írt jelentésében az 1917. március–áprilisi tanfolyamra vonatkozóan, hogy „a tanári testületek a legmesszemenő jóakarattal és elnézéssel bírálták el a tanulók tudását".[64] Berkeszi István,

61 MNL OL I. K 500/a. VKM Tanulók háborús vizsgakedvezménye. 199262/1917. A kassai tankerület főigazgatójának jelentése, statisztikai kimutatása az 1916–1917. tanévben a tankerület iskoláiban tartott rendkívüli és rendes érettségi vizsgák eredményéről. 1917. augusztus 1.

62 *A M. Kir. kormány 1915–1918. évi működéséről,* [B. Az ország közállapotai. Közoktatásügyi és hitélet.] 305.

63 Kőfalviné Ónodi Márta: Élet a Kiskunfélegyházai Gimnáziumban az első világháború idején. Múltbanéző. Http://www.bacs-kiskun-leveltar.hu/V3/SP07_mbn/Tanulmanyok/koom-08t1.html. (Legutóbbi megtekintés: 2020. december 1.)

64 MNL OL I. K 500/a. VKM Tanulók háborús vizsgakedvezménye. 57794/1917. A nagyszebeni tankerületi főigazgató véleményes jelentése az 1917. március–áprilisi érettségi előkészítő-tanfolyam lefolyásáról és eredményeiről. 1917. április 26.

a Temesvári Magyar Királyi Állami Főreáliskola igazgatója arról számolt be naplójában, hogy az utolsó háborús tanévben a tanfolyamokon részt vett katona-tanulók „kedvező elbírálást", jobb érdemjegyet kaptak, sőt közülük a háború idején senkit sem buktattak meg.[65] Nagy Endre idézett tanulmányában lehetségesnek tartotta, hogy a vizsgáztató tanári kar megegyezett: a katona-tanuló olyan eredményű bizonyítványt kapjon, mint amilyet „tényleges diákkorában" is szerezni szokott.[66]

Szintén a szolidaritás közkeletű tapasztalatára utal, hogy több katona-tanuló már a vizsgák előtt biztos volt abban, hogy azon sikeresen – legalábbis elégséges eredménnyel – szerepel majd. Ezt állapította meg az Újverbászi Állami Községi Főgimnázium igazgatója is az 1917. március–áprilisi tanfolyamával kapcsolatban: „a tanulók jó része komoly munkálkodás nélkül is mintegy biztos érettségire számít és felületesen végzi iskolai teendőit".[67] Szintén ezt hangsúlyozta a *Szeged és Vidéke* című napilap 1916. június 10-i száma. A lap Lesben című rovatában megjelent cikk szerint a vizsgázó diák sokszor maga is tisztában volt vele, „hogy sokat [...] nem lehet tőle kívánni tudás dolgában", hiszen e tudat „tiszta, világos, erős" és „minél jobban közeledik az érettségi, annál jobban izmosodik a maga erejében".[68] A tanárok tudták, hogy igen keveset követelhetnek meg: a lap komikusan jegyezte meg, hogy a vizsgáztatóknak sokszor úgy kellett kérdeznie,[69] hogy arra a diák válaszolni is tudjon. Egykorú megállapítás szerint a hadiérettségi vizsga általában „nem a diáknak, hanem százszor inkább a tanárnak kín és ideges drukkolás".[70] Minden bizonynyal ezért nem kellett az érettségi vizsga miatt idegeskednie Kókay László szegedi önkéntesnek sem, aki 1916. május 21-én még a Doberdón harcolt, két nappal később, május 23-án délután pedig már – szabadságot nyerve – Szegeden tartózkodott. A könnyen teljesíthető vizsgára vonatkozóan naplójában humorosan jegyezte meg, hogy „az érettségit sikerrel letettem, [így] nem lett volna szükség, még ha hoztam volna magammal is, a Lakos[-féle]

65 Arra a kérdésre, hogy milyen „érdemeket" helyeztek előtérbe a vizsgáztatók a valódi tudás helyett, egyértelmű választ kaphatunk Berkeszi István naplójából. Az igazgató úgy fogalmazott, hogy az említett tanulók között voltak „tisztek, őrmesterek, többszörösen kitüntetett katonák; volt egyik őrmester, kinek öt kitüntetése között volt a nagy ezüst vitézségi érem, a német vaskereszt, bolgár vaskereszt, Károly csapatkereszt, hozzá mellén és lábán volt keresztüllőve". Azaz a vizsgáztatás során a hadseregben elért katonai rang, a kitüntetések minősége és száma, illetve a háború során szerzett sebesülés lett az osztályozási szempont. *Kataklizma,* 84.

66 Nagy: Az első világháború, 72–73.

67 MNL OL I. K 500/a. VKM Tanulók háborús vizsgakedvezménye. 70208/1917. A szegedi tankerületi főigazgató írásos jelentése a tankerületben 1917. március–áprilisban megtartott érettségi előkészítő-tanfolyamról. 1917. május 24.

68 Lesben. *Szeged és Vidéke* 1916. június 10. 2.

69 A *Kecskeméti Ujság* egyik cikkének szerzője a kecskeméti vasúti vendéglőben fültanúja volt, amint egy csoport katona diák beszélgetett a sikeres érettségi vizsgáról. Egyikük elmesélte, hogy tőle a vizsgáztató elnök – amikor látta, hogy a tanuló zavarban van – azt kérte, hogy „beszéljen a magyar vitézségről". Amikor azonban a tanuló erre a kérdésre sem tudott értelmes válasszal felelni, az elnök csupán azt kérdezte meg, hogy mi lóg a mellén és azt hol szerezte. Miután a tanuló erre már megfelelő választ adott – elmondta, hogy az arany vitézségi érmet a Doberdón, egy olasz géppuska és fényszóró elfoglalását követően kapta meg –, a vizsgáztató elnök kijelentette, hogy átengedi a vizsgán. A többi tanárhoz fordult nevetve és kijelentette, hogy „magyar vitézség az, hogy valaki megszerezze magának az arany érmet". A hős diákok. *Kecskeméti Ujság* 1916. július 4. 2.

70 Lesben. *Szeged és Vidéke* 1916. június 10. 2.

kézigránát használatára".[71] Dormándi László ugyancsak a hadiérettségi vizsga sikeres letételéről számolt be *Katonakorom emlékére* című írásában, hangsúlyozva, hogy az 1916. május–júniusi hadiérettségi vizsga lényegében „abból állt, hogy mindenféle terhes kérdezősködést mellőzve" megkapta a bizonyítványt. Dormándi hangsúlyozta, hogy ennek rendkívüli módon örült, hiszen írásában úgy folytatta, hogy „meglehetősen közepes tanuló voltam, matematikából több mint gyenge, s valószínűleg bajban lettem volna, ha nem így szerzem meg".[72]

Kísérletek a tanári szolidaritás mint visszaélés visszaszorítására

A 2. táblázat adatai szerint az 1915–1916-os tanévben mind az érettségizők száma, mind a sikeres vizsgát tevők aránya számottevően emelkedett. Előbbi a katona-tanulóknak biztosított kedvezményekkel, utóbbi a tanári szolidaritással magyarázható.

Az utolsó két háborús tanévben (1916–1917, 1917–1918) viszont csökkent az érettségi vizsgát sikeresen teljesítők aránya. A hivatalos álláspont szerint ez azzal indokolható, hogy a háború közepéig egyre enyhébb, onnantól kezdve viszont ismét szigorúbb elbírálást érvényesítettek a vizsgázókkal szemben.[73]

A statisztikai kimutatásból kiolvasható trenddel egybehangzóan a feltárt levéltári dokumentumok egyértelműen igazolják, hogy a háború második felében egyre gyakrabban adtak hangot nemtetszésüknek a tankerületi főigazgatók a vizsgákon tapasztalható tanári szolidaritás mint nemkívánatos visszaélés miatt. A kolozsvári tankerület főigazgatója a miniszternek írt véleményes jelentésében (1917. július 17.) bemutatta a háború alatti oktatásra „nagy árnyékot vető magánvizsgálatok ügyét". Beszámolója szerint személyesen tapasztalta meg tankerületében, hogy VIII. osztályos osztálybizonyítványt, illetve latin nyelvből és matematikából jó érdemjegyet kaptak olyan tanulók is, akik néhány nappal később a szóbeli érettségi vizsgán „botrányos tudatlanságot tanúsítva elbuktak". Ennélfogva a tankerületi főigazgató javasolta a magánvizsgák megszigorítását, hozzátéve, hogy „ezzel [...] a mind jobban terjedő közműveletlenségnek és tudatlanságnak szándékozom útját szegni".[74]

Másik példánk egy, ugyancsak a magánvizsgákra vonatkozó miniszteri megjegyzés volt, amelyre véleményes jelentésben reagált Badics Ferenc, a Budapest-vidéki tankerület főigazgatója (1918. február 14.). A miniszter úgy fogalmazott, hogy azokban az intézetekben, ahol az 1916–1917. tanév folyamán miniszteri vagy főigazgatói megbízott elnökölt a magánvizsgákon, általában rendkívül eltérő eredmény született az 1915–1916. évi ered-

71 Kókay László: *Iskolapadból a pokolba. Kókay László doberdói naplója*. Bp., 2019. 246.

72 Dormándi László: Katonakorom emlékére. *Alföld* 48 (1997) 7. sz. 35.

73 *A M. Kir. kormány 1915–1918. évi működéséről*, 305.

74 MNL OL I. K 500/a. VKM Tanulók háborús vizsgakedvezménye. 101840/1917. A kolozsvári tankerület főigazgatójának véleményes jelentése Hirsch Andor I. és II. osztályos magánvizsgáira vonatkozó kérvénye kapcsán. 1917. július 17.

ményekkel szemben, amikor a vizsga elnöke gyakran a tanári kar tagjai közül került ki[75] és aki „sokkal alacsonyabb mértéket alkalmazott". A miniszter ezért leszögezte, hogy „a legkomolyabban figyelmezteti az egyes intézetek igazgatóit, hogy a magántanulóknak közművelődésükre nézve káros és veszélyes elszaporodását csakis a magánvizsgálatoknak teljes szigorúsággal való elbírálása által lehet elérni". A főigazgató jelentésében megígérte, hogy a középiskolai bizonyítványok értékének megóvása érdekében a jövőben teljes szigorúsággal fog eljárni azokban az intézetekben, ahol kiderül, hogy enyhe elbírálás történt.[76]

A tankerületi főigazgatók, illetve megbízottjaik tehát az érettségi vizsgákon elnökként, kontroll alatt tarthatták a tanárok szolidaritását. A háború második felétől tapasztalható szigorodás összefüggésbe hozható tevékenységük növekedésével. A tankerületi főigazgatók részvétele emelhette a vizsgák színvonalát, mivel azok „könnyebben és gyorsabban buktatnak még a szaktanár véleménye ellenére is, mert ők nincsenek tekintettel a tanuló múltjára, ők csak aszerint ítélhetik meg a tanulót, ahogyan az érettségi alkalmával felelni hallották".[77]

A katona-tanulóknak nyújtott különleges kedvezmények érvényesítése

Már az első háborús tanévet tekintve elmondható, hogy a kormány – bár előbb átalakította az egyévi önkéntesség kedvezményének rendszerét, majd létrehozta a hadiérettségi intézményét – a katona-tanulók helyzetét nem tudta megfelelőképpen rendezni. A kedvezmények 1915-ben csak az addig az iskolát normál módon látogató, rendes tanulók javát szolgálták, akik így a tanév elvégzéséről osztálybizonyítványt, illetve érettségi bizonyítványt kaptak. Másrészt, a magánvizsga lehetősége csak a tanév folyamán bevonult VIII. osztályosokra vonatkozott, az alsóbb osztályba járókra nem.

E problémát kezelte a második háborús tanévben hozott rendelet, ami a jelentkezést életkorhoz, és nem az elvégzett osztályok számához kötötte. A magánvizsgákra való jelentkezés esélyét azonban több tényező is rontotta, így számos esetben az érintett diákok nem tudtak megjelenni rajtuk. Egyrészt, a nyári nagyszünetben a tanári kartól nem volt elvárható, hogy vizsgáztatási célból bemenjen az iskolába, akkor sem, ha a katona-tanulók

75 A többek között az osztály- és érettségi vizsgák megszervezésével és lebonyolításával kapcsolatos 1884., illetve 1905. évi Utasításokban előírtakkal szemben – miszerint a magánvizsgákon minden esetben az illető tankerületi főigazgató, annak helyettese vagy az illetékes egyházkerületi főhatóság elnököl – ezt a kedvezményekre vonatkozó rendeletek tették lehetővé, az osztályvizsgák és hadiérettségi vizsgák száma ugyanis rendkívüli módon megnövekedett. Az említett utasítások áttekintéséhez lásd A vallás- és közoktatásügyi m. kir. Minisztériumtól. 10288. szám. Érettségi vizsgálati utasítás. Kiadatott az 1883. évi XXX. törvénycikkely 22. paragrafusa alapján. In: *Magyarországi Rendeletek Tára. Tizennyolczadik folyam*. Bp., 1884. 565–585.; A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 105500/1905. évi körrendelete a középiskolai érettségi vizsgálatra vonatkozó Utasítás módosításáról. 1905. december 18. In: *Magyarországi Rendeletek Tára. Harminckilencedik folyam*. Bp., 1905. 1680–1720.

76 KFL VI.1. 122/1918. Badics Ferenc, a Budapest-vidéki tankerület főigazgatójának leirata tankerületébe tartozó iskolái részére. 1918. február 14.

77 Buktatnak az érettségin. *Magyarország* 1915. július 4. 13–14.

éppen erre az időszakra kaptak volna szabadságot katonai parancsnokságaiktól.[78] Másrészt, esetenként a katona-tanulók nem tudtak idejében jelentkezni a vizsgá(k)ra a nem megfelelő tájékozódás vagy a nem megfelelő gyorsaságú információáramlás miatt.

A Budapest fő- és székvárosi tankerület főigazgatója egy, a miniszternek írt véleményes jelentésében például kifejtette, hogy számos katona-tanuló kérelmével találkozott, akik szabadságuk alatt próbáltak maguknak magánvizsga-engedélyt intézni, ám visszavonták kérelmeiket, miután értesültek róla, „hogy az ügyet saját hatáskörben s így a kívánatos gyorsasággal elintézni" nincs módjában, mivel a döntéshez miniszteri engedély szükséges.[79] Ugyanerre utal a kolozsvári tankerület főigazgatójának a miniszterhez írott véleményes felterjesztése, aki megjegyezte, hogy „a katonatanulók majdnem mindig szabadságuk vége felé folyamodnak vizsgálati engedélyért. Kérvényük ennélfogva fizikai idő hiányában alig nyerhet kellő időre elintézést".[80]

A közvélemény álláspontja

A legfiatalabb sorköteles korosztály(ok) besorozása, valamint az osztály- és érettségi vizsgák intézményének módosítása számottevő kritikában részesült egyrészt az oktatásügy szereplőinek jelentésein, másrészt a sajtón keresztül.

A negatív kritikák elsősorban az érettségi előkészítő-tanfolyamok koncepciójának, illetve a háború alatt kialakított vizsgázási rendszerek bírálatával voltak kapcsolatosak. Vajticzky Emánuel számolt be a *Középiskoláink élete a háború második esztendejében* című áttekintő írásában arról, hogy a Kolozsvári Unitárius Kollégium igazgatójának és az iskola pedagógus testületének véleménye szerint semmi sem indokolta, hogy a VII. osztályt végzett, besorozott tanulókat is feljelentkeztessék a tanfolyamokra. Emellett az igazgató úgy vélte, hogy lehetetlen a tanulóknak a VII. osztályra szánt, 10 hónapnyi tananyagot mindössze 1 hónap leforgása alatt rendesen megtanítani, hiszen azt normál körülmények között is nehéz elsajátítani, „a VII. osztálynál az egyévi erős munkában" ugyanis teljesen „kifárad az elme".[81] A nagyváradi tankerületi főigazgató véleményes jelentése szerint – miután nyilvánvalóvá vált, hogy a háború elhúzódik –, a középiskolák utolsó két osztá-

78 A lehetőség megvalósulásáról elsőként a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 7/1918. elnöki sz. rendelete (kelt 1918. január 2.) tudósított azoknak az 1917–1918-as tanév folyamán véglegesen elbocsátott (leszerelt) katona-tanulóknak, akik 1916–1917-ben végezték volna el a VIII. osztályt, de bevonulásuk miatt 1915–1916-ban még a VII. osztályról sem tudták letenni az osztályvizsgát. KFL VI.1. 29/1918. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 7/1918. elnöki sz. rendelete.

79 MNL OL I. K 500/a. VKM Tanulók háborús vizsgakedvezménye. 19008/1917. A Budapest fő- és székvárosi tankerület főigazgatójának véleményes jelentése Szegedy Lajos, a budapesti VII. kerületi István-úti Magyar Királyi Állami Főgimnázium katona-tanulójának VIII. osztályos magánvizsgájára vonatkozó kérelmével kapcsolatban. 1917. február 7.

80 MNL OL I. K 500/a. VKM Tanulók háborús vizsgakedvezménye. 95776/1917. A kolozsvári tankerület főigazgatójának véleményes felterjesztése Kovácsy Árpád katona-tanuló, a Dési Magyar Királyi Állami Főgimnázium katona-tanulójának VIII. osztályos osztály-, illetve hadiérettségi vizsgájára vonatkozó kérvényével kapcsolatban. 1917. július 8.

81 Vajticzky: Középiskoláink, 315–316.

lyában egy-egy féléves tanfolyamot kellett volna bevezetni. Szerinte a tanulók fél év alatt „lelkiismeretes tanítás és tanulás mellett" a teljes tanév anyagát kellő mértékben el tudták volna sajátítani, ám a lövészárokban vagy egyéb katonai szolgálatban, illetve a 3-4 hetes kurzus alatt ugyanezt már lehetetlennek tartotta.[82] Hasonló véleményen volt Kardos József, a Debreceni Állami Főreáliskola igazgatója is: szerinte a tanfolyamok megszervezése a már hosszú idő óta bevonult katona-tanulók számára volt csak helyes és indokolt lépés, ellenben „oly kevéssé látszik megokoltnak az alig bevonult avagy még be sem vonult tanulóknak felvétele".[83] Az említetteknél is kritikusabb hangot ütött meg a *Szeged és Vidéke* című napilap. A Lesben című rovat cikke két érvet hozott fel az érettségi előkészítő-tanfolyamokkal szemben. Egyrészt, megfogalmazta, hogy az általában egy hónapig tartó tanfolyamok alatt a tananyag éppen csak „megismerhető", semmiképpen sem sajátítható el kellő alapossággal. Másrészt, a cikk szerzője úgy vélte, hogy az igazán értékes „érettségi bizonyítvány nemcsak egy év tanulmányi eredményéről számol be, hanem több" esztendő teljesítményéről. Ezért – bár a cikk szerint is szükséges volt a harctéren küzdő diáksereg szorult helyzetének méltánylása – „komolytalan és felesleges időtöltés" volt bizonyítványt kiadni egy 25 napos „iskolaév" elvégzése után. A cikk szerzője konklúzióként megfogalmazta, hogy mindenféle „vizsgakomédia" nélkül ki kellene adni a bizonyítványt, eltörölve a csak „látszatérettséginek" gúnyolt hadiérettségi vizsgát.[84] Ugyancsak ezt az álláspontot képviselte Dr. Borbély Zoltán, aki a *Világ*ban megjelent, A nürnbergi tölcsér című írásában megfogalmazta, hogy a minisztérium feláldozta a tudományt a háború oltárán: vasakarattal kérte számon a tudást a tanulókon, miközben nem látta be, hogy „ahhoz, hogy valaki jó szakaszparancsnok, vagy jó századparancsnok legyen, nincs szükség kettős könyvvitelre, algebrára, görög és latin nyelvre, ábrázoló geometriára, elméleti fizikára". A szerző szerint ahhoz, hogy valaki jó katona legyen, elegendő a gyakorlati katonai kiképzés, hiszen nem hadvezérek vagy hivatásos főtisztek képzése a cél. Ezért Borbély szerint semmi szükség nem volt „a tudományos gyorstalpalásra" (értsd érettségi előkészítő-tanfolyamokra), amelyeknek „sem tudományos, sem gyakorlati értékük nincs, csak a tanári testületet nyomorítják meg," sőt az értelmetlen „bizonyítványgyártásra" (értsd hadiérettségi vizsgára) sem, mivel ezen bizonyítványoknak szerinte nem volt meg a normál érettségihez képesti didaktikai értéke.[85]

Mindamellett a hazai sajtó nagy része határozottan kiállt amellett, hogy a háborút megjárt katona diákoknak kijár a vizsgákon a méltányosság és a szolidaritás. Számos példát találhatunk arra, hogy a tanári, vizsgáztató kart a szorult helyzetben lévő tanulóifjúság megsegítésére szólították fel. A *Szeged és Vidéke* a katona-tanulók vizsgáztatásával kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy „igen természetes és bizonyos, hogy a tanárok

82 MNL OL I. K 500/a. VKM Tanulók háborús vizsgakedvezménye. 20561/1917. A nagyváradi tankerületi főigazgató véleményes jelentése Menráth Ferenc önkéntes őrmester, a Temesvári Kegyesrendi Főgimnázium katona-tanulójának osztály- és érettségi vizsga letételére irányuló kérelméhez. 1917. február 8.

83 Vajticzky: Középiskoláink, 315.

84 Lesben. *Szeged és Vidéke* 1916. június 10. 2.

85 Borbély Zoltán: A nürnbergi tölcsér. *Világ* 1918. április 19. 1–2.

is kellő méltányossággal teljesítették ez egyszer az eddigieknél is nehezebb föladatukat”.[86] Ehhez hasonlóan a *Kecskeméti Napló* azt emelte ki, hogy „humánusan és lelkiismeretesen fogták föl eme rendkívüli feladatukat fáradhatatlan pedagógusaink”.[87]

86 Tallózás a szegedi Értesítőkben. A második háborús tanév. *Szeged és Vidéke* 1916. július 22. 3.
87 Hadi érettségi. *Kecskeméti Napló* 1916. június 28. 3.

MÉRLEG

„HADD REMÉLJÜK, HOGY BÖLCSESSÉGÜK MEGSZILÁRDÍTJA AZT, AMIT TÜRELMÜK ÉS HAZASZERETETÜK ELÉRT…” Frank Tibor új könyve a kiegyezés angliai visszhangjáról

CSORBA LÁSZLÓ

Frank Tibor: *Viktória királynő kezeihez. Az osztrák–magyar kiegyezés brit tükörben 1865–1870.* Bp., 2019.

A címül választott idézet John Bowring angol költő 1866-ban publikált, Deák Ferencet méltató cikkéből való. Bár kicsit korábban keletkezett (1866), mint a kiegyezés, már túlmutat rajta. Frank Tibor azért választotta kötete zárómotívumának, mert jól jellemzi az angol szimpatizánsok jelentős részének őszinte meggyőződését: miközben a Béccsel megkötött magyar kiegyenlítést-megállapodást-kiegyezést az 1849 óta folytatott hazafias politikai ellenállás méltó eredményének látták, arra figyelmeztettek, hogy immár ugyanilyen fontos feladat a politikai-közjogi építmény megszilárdítása, mert ezen múlhat a Habsburg Birodalom jövendője – és így áttételesen az európai hatalmi egyensúly sorsa.

Remény, bölcsesség, türelem, hazaszeretet – ezek az érzelemteli fogalmak nem csak Bowringnál bukkannak fel, aki egykor a nagy Széchenyivel íratott dedikációt emlékkönyvébe és az 1830-as években elsőként állított össze angol nyelvű műfordítás-antológiát a magyar költészet remekeiből. Sűrűn előfordulnak abban a sok száz újságcikkben, tanulmányban, publicisztikában, vitairatban is, amelyeket Frank Tibor számba vesz és elemez, érzékeltetve, hogy a brit és a magyar világ érintkezésének komoly indulatokat megmozgató, különösen fontos csomópontjával foglalkozik az előttünk fekvő, vaskos monográfiában. Ez a nyelvileg is megnyilvánuló problémaközpontúság ugyanakkor a *sine ira et studio* történészi műfajválaszték igencsak széles skáláján érvényesül: klasszikus diplomáciatörténet, követségi intézménytörténet, politikatörténet, a művelődéstörténet kapcsolattörténeti válfaja, sajtótörténet, eszmetörténet váltakoznak és fonódnak egybe a kötet lapjain. Igazi interdiszciplináris művet kapunk tehát a szerzőtől, és ez munkássága ismeretében nem meglepő. Már legelső remeke, az *Egy emigráns alakváltásai: Zerffi Gusztáv pályaképe 1820–1892.* [1985.] bizonyította, hogy a jó néhány hájjal megkent titkos ügynök és a magasan kvalifikált, tudós értelmiségi kettős portréjának megrajzolásakor milyen elegáns könnyedséggel (ugyanakkor kíméletlen filológiai akríbiával!) társította bizonyító anyagához a legkülönfélébb társadalomtudományi megközelítésekkel elérhető információkat, hogy az eredmény történetileg és pszichológiailag egyaránt a lehető leghitelesebb legyen.

Dr. Csorba László, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet, a Történettudományi Doktori Iskola Művelődéstörténeti Programjának vezetője.

Ez az interdiszciplinaritás a szerző munkásságában azért magától értetődő, mert – minden jel szerint – kezdettől fogva azok a témák vonzották, amelyek lényege csak a műfajok és megközelítések metszéspontjain ragadhatók meg valamiképpen (pl. „szalonvilág", kivándorlástörténet, „komplex" országtörténet, orvostörténet, kapcsolattörténet, propagandatörténet, politikai marketing, történelem és nyelv, egyetemtörténet stb.). Ez a körülmény ugyanakkor az immár negyedfél évtizedes pálya során azzal a sajátos következménnyel járt, hogy kérdésfeltevései és válaszai eleve nyitottak voltak a történettudományban is a 20. század utolsó harmadában fölbukkanó mindazon új (nyelvi, antropológiai, szemiotikai, szociológiai, pszichológiai, narratológiai, nőtörténeti, kultusztörténeti stb.) megközelítések iránt, amelyeket összefoglalóan az úgynevezett posztmodern szemléleti fordulat eredményének tekint az elmúlt évtizedek társadalomtudománya. Új kötete sem kivétel e szabály alól. Gyáni Gábor nemrég egy áttekintő előadásában annak igényét fogalmazta meg, hogy itt az ideje 1867 kapcsán a beszűkülő nemzeti látószöget fölcserélni egy olyan transznacionális megközelítéssel, ami fölismeri a birodalmon belüli nemzetállamépítési tendenciákat is, így valamiképp a birodalmi és a nemzeti szempontokat kölcsönhatásaikban és egyenértékűen veszi figyelembe a jelenség összetett értékelésekor.[1] Nos, megállapíthatjuk, hogy Frank Tibor kötetében pontosan ezt teszi, amikor úgy vizsgálja meg a kiegyezéshez vezető út tükröződését a brit sajtóban, hogy mellé társítja annak elbeszéléseit is, milyen háttererők (a londoni Habsburg-nagykövetségtől kezdve a magyar emigrációs publicisztikáig) miképpen próbálták befolyásolni ez ügyben is a szigetországi véleményformálás egész komplex folyamatát.

A kötet két eszmetörténeti fogalomcsoport elemzésével indul. Egyfelől a szerző az Európa-gondolat 19. századi alakulását taglalja, kiemelve annak mozzanatát, hogy a szigetország egyáltalán beleértendő-e az öreg kontinensről fölvázolt politikai víziókba. Másfelől, immár Angliára fókuszálva, azt a drámai folyamatot kíséri végig, hogy a gyarmati világhatalom európai politikájában milyen lényeges térvesztést okozott a „be nem avatkozás" szemléletének olyan érvényesülése, ami valamiképp a „deklarált tétlenség" benyomását keltette a kontinens hatalmi játszmáiban. A háttérben természetesen a *balance of power* alapgondolata, ennek fundamentális hatóköre húzódott meg, a hatalmi egyensúly kulcskérdése – amely amúgy a történelem hajnala óta minden csoportközi hatalmi játék mélyszerkezeti mozzanata, egyik lehetséges rendezőelve. E fejezetben magyarázza el a szerző az olvasónak a 19. századi angol politika Európa-koncepciójának leglényegét: hogyan kell „beállítani" és megőrizni a kezdetben háromszereplős (Franciaország, Habsburg Birodalom, Oroszország), majd négyszereplős (plusz Poroszország) hatalmi játszmákban az egyensúlyt oly módon, hogy ha billen az *equilibrium,* akkor Albion mindig a pillanatnyi gyengébbet támogassa a többiek ellenében. Az európai hatalmi egyensúly működtetése ugyanis kettős előnnyel járt: megfelelt a közgondolkodásban ekkoriban teret nyerő emberi jogi (liberális) normáknak, ugyanakkor lekötötte a potenciális versenytársakat, miáltal Anglia szabad kezet kapott a távoli kontinenseken érvényesítendő gyarmati terjeszkedésre. Az egyensúlypolitika részeként rögzült azután az angol közgondolkodásban, sőt

1 Gyáni Gábor: A kiegyezés nemzeti és birodalmi látószögből. *BUKSZ* 29 (2017) 151–156.

a legszélesebb nyilvánosság körében az a meggyőződés, amelyet Lord Palmerston kivételes világossággal fogalmazott meg 1849. június 21-i parlamenti beszédében: „Ausztria az európai hatalmak egyensúlyának egyik legjelentősebb tényezője. [...] A politikai függetlenség és a szabadságok Európában véleményem szerint Ausztriának mint európai nagyhatalomnak a fennmaradásától és integritásától függenek; mindannak tehát, ami közelről vagy távolról arra irányul, hogy Ausztriát meggyengítse, megcsonkítsa vagy éppen elsőrendű hatalmi pozíciójából másodrangú állam szintjére degradálja, Európa számára elkerülhetetlenül oly nagy szerencsétlenséget kell magával hoznia, amelyet minden angolnak ijesztőnek kell tartania és meg kell akadályoznia."[2]

Nos, Pestről nézve – ahol nem csupán az 1830-as évek végének metternichi terrorpolitikájára emlékeztek még igen élénken, de jól ismerték azt a kíméletlen zsandárszerepet is, amelyet a Szent Szövetség „erős embere" elsősorban Itáliában játszott –, első pillantásra meglehetősen talányosnak látszik, miképp minősíthette a brit külügyek vezetője Ausztriát az európai politikai függetlenség és szabadság garanciájának. Ám egyszerűbb a képlet, ha tudjuk, hogy London a cári abszolutizmust tekintette legfőbb ellenfelének, sőt ellenségének. Egyfelől, mint már említettük, „elvi" alapon, amennyiben a népszuverenitás emberi jogi eszméjének (többé-kevésbé elkötelezett) híveként szemben állt a feudális autokratizmussal. Másfelől még inkább jól felfogott birodalmi érdekből, mert nem csupán azt nem hagyhatta, hogy a cári csapatok fenyegessék India határát, de azt sem, hogy Moszkva megbillentse a hatalmi egyensúlyt Európa szívében. Mivel pedig az ellenségem ellensége a barátom, így Bécs már az 1840-es években eljátszhatta Londonban az első számú szövetséges hálás szerepét, pedig még érvényben volt az 1833-ban megkötött münchengrätzi [Mnichovo Hradiště] szerződés, amelyben I. Ferenc osztrák császár és I. Miklós orosz cár nyilvánosan a Török Birodalom integritásának fönntartása mellett foglaltak állást, ám egy titkos záradékában (amelyhez később Poroszország is csatlakozott) fegyveres segítséget ígértek egymásnak a belső rend fenntartására. Anglia természetesen tudott erről az elköteleződésről, de úgy vélhette, jobban bízhat a newtoni politikai mechanika törvényeiben, amelyek szerint az osztrák állam „tömegének" a Dunamedencében érvényesülő „nehézkedési ereje" önmagában távol tartja a kozák ezredeket Közép- és Nyugat-Európától.

Az angoloknak ez a nagy osztrákbarátsága – ami tehát eszerint *ab ovo* oroszellenessége miatt tekinthető az európai szabadságok biztosítékának – azonban nem volt homogén képződmény. Komoly próbának vetette alá a magyar szabadságharc iránti szimpátia és a győztes császári abszolutizmus kiváltotta utálat, amely az 1850–1860-as években komoly hullámokat vetett a szigetország közvéleményében. Frank Tibor könyvének harmadik fejezetében azt a három fontos alakító tényezőt mutatja be, amely a legfontosabb szerepet játszotta a sajtóban megjelenő vélemények formálásában. Az egyik az osztrák diplomácia apparátusa: Apponyi Rudolf gróf nagykövetnek és munkatársainak intenzív londoni tevékenysége a befolyásos kapcsolatok megszerzése és azoknak a sajtóban való kamatoztatása terén. E törekvésre a szerző szellemesen a „marketing" kifejezést használja,

2 Kosáry Domokos: *A magyar és európai politika történetéből. Tanulmányok*. Bp., 2001. 565.

teljes joggal, mert Apponyiéknak éppen az volt a dolguk, hogy a fiatal császár, Ferenc József parancsára az „angolbarát, oroszellenes, európavédő, civilizáló monarchia" című propagandaterméket – Széchenyi szerint is igazi bóvlit – eladják a brit politikai-szellemi piacon. A másik fontos tényező a Kossuth-emigráció tagjainak, illetve angol barátainak az erőfeszítései, irodalmi és politikai munkássága, amely elsősorban abban az időszakban volt igen erőteljes, amikor még maga a száműzött exkormányzó is Angliában élt. A harmadik tényező pedig annak a bonyolult és strukturált információhalmaznak az érvényesülése, amely a Magyarországról születő útikönyvek, sajtóbeszámolók, a „terepet" saját szemükkel vizitáló tudósítók és levelezők révén befolyásolta a brit újságolvasók vízióját a Habsburgok birodalmáról és azon belül a magyarok világáról. E fejezetet méltó módon „kismonográfia a nagymonográfiában" zárja: a művelt, élesszeműen kritikus, nyelvét és „irályát" tekintve ragyogó stiliszta – és nem utolsósorban lelkes „magyarbarát" – Arthur J. Patterson személyének és *The Magyars*[3] című, kivételesen intenzív hatású művének olyan átfogó bemutatása, amelyet alighanem egy jövőbeli, önálló Patterson-kötet tudományos „synopsis & treatment"-jének is tekinthetünk. (Itt említhetjük meg azt az igazi történészi bravúrt, ahogyan a szerző Boner és Patterson könyveinek hivatkozásaiból imponáló pontossággal rekonstruálja a szerzők forrásbázisát, és így szemléleti orientációjuk legfontosabb tárgyi hátterét.)

A negyedik fejezetben a szerző azokat a legfontosabb témákat veszi végig részletező gazdagsággal, amelyek 1865–1870 között a magyar üggyel kapcsolatban az angol sajtót foglalkoztatták. E tudományos „sajtószemle" a véleményvezér lapok biztos kézzel történő kiválasztásával kerüli el az extenzív teljességre törekvés reménytelen zsákutcáját, ugyanakkor a cikkek intenzív analitikája nemcsak felmutatja, hanem egymással szembesíti is jóformán az összes mérvadó véleményt. Az ötödik fejezet az elemzés szemléleti kulcsfogalmai – országimázs és képalkotás – mentén zárkóztatja össze az eredményeket, rajzolja föl a főbb tendenciákat. És ezután jön a ráadás: a monográfust fölváltja a forráskiadó. A Függelékben nagyszerű levéltári fölfedezését, Robert Burnett David Morier brit diplomata pesti és bécsi jelentéseit, feljegyzéseit (1866. tél–tavasz) adja közre magyarul, egy eddig a szakirodalomban alig ismert, ám kitűnően tájékozott, kortárs mellékszereplő roppant érdekes megfigyeléseit a kiegyezést közvetlenül megelőző időszakból.

Mi az a kép, amely mindezek alapján elibénk tárul? Röviden és leegyszerűsítve az, hogy Anglia elsősorban ahhoz ragaszkodott, hogy Ausztria eltorlaszolja Közép-Európát az orosz terjeszkedés elől, ezért ellenzett minden változást, ami esetleg gyengíthette e védőgát-szerep ellátását. Másodsorban pedig jó néven vette volna, ha eközben a Habsburg-állam az önkény helyett a valódi parlamentáris államberendezkedést választja, amivel nemcsak a szabadság és az emberi jogok világa felé tesz egy komoly lépést, hanem ráadásul könnyebben semlegesítheti azokat a belső erőket is, amelyek ezt követelve tették politikailag instabillá, és ezáltal katonailag és gazdaságilag sebezhetővé a birodalmat. Bár a sorrend egyértelmű, azért a második szempontot semmiképp sem nevezhetjük demagógiának vagy puszta látszatnak – tanúsíthatják ezt a szabadságharc menekültjei, köztük

3 Arthur John Patterson: *The Magyars: Their Country and Institutions.* I–II. London, 1869.

maga Kossuth Lajos, akiknek törökországi menedékhelyét már konfliktust is vállalva biztosította a Fényes Portának nyújtott, az emberi jogokat respektáló londoni támogatás. Mindezek után bontakozik ki a „megoldás": az 1849–1867 közötti periódusban Anglia a maga kettős elvárása ideális megvalósulásaként ösztönözhette, majd üdvözölhette az osztrák–magyar megegyezést, mint ami megszilárdítja az alkotmányos-parlamentáris berendezkedést az egész közép-európai birodalomban, ugyanakkor a duális rendszerrel egyaránt biztosítja az osztrák és a magyar fél önrendelkezését is, mely utóbbit akár nemzeti vívmányként is lehet értékelni. Mondhatni 1849 óta ez az elvárás jelen volt az angol nyilvánosságban, és Frank Tibor jól érzékelteti, hogyan erősödött föl a porosz–osztrák háború idején és vált majdhogynem uralkodó véleménnyé épp akkoriban, amikor a döntő lépéseket Bécsben és Pesten is megtették. Ez pedig nemcsak a bécsi politikacsinálók számára jelentkezett kívánalomként, hanem szorította Deákékat is – ezért igazi telitalálat a kötet mottóválasztása, azok a mondatok, amelyekben a „haza bölcse" a kiegyezés kapcsán bevallotta: pártjának sem ereje, sem akarata nem volt arra, hogy az osztrák birodalom fönnállását politikai szükségnek tekintő „európai [valójában: angol] közvéleménnyel" szembemenjen.

Napjaink sajtóviszonyaiból visszatekintve bizony komoly respektusa van annak, amikor a szerző – belelapozva a londoni osztrák követség tagjainak bizalmas levelezésébe – kénytelen velük együtt megállapítani: a brit sajtó (mérvadó része) bizony nem volt eladó. Együtt tanakodunk Apponyi gróffal, hogy John Thadeus Delane, a *The Times* – épp függetlensége miatt – „mindenható" szerkesztője vajon miért „hajthatatlan", miért olyan elutasító Ausztriával szemben (55., 66–71.). A kötet talán egyetlen említendő hiánya, hogy e ponton nem hivatkozik Amelie Lanier kitűnő könyvére,[4] amelyből kiderül: a *Blick* kéziratával Londonban kopogtató Széchenyi Béla hűséges pártfogója, Lady Stafford (született Anne Hay-MacKenzie grófnő) volt az, aki a skót főnemesi családdal, a Sutherland hercegekkel szoros baráti kapcsolatokat ápoló Delane-t megnyerte a osztrák önkényuralom széchenyista kritikája számára. Hiába igyekezett éveken át a nagykövet, hogy meggyőzze őt, a szerkesztő következetes maradt azokhoz az alapelvekhez, amelyek jegyében 1859-ben megnyitotta lapjának hasábjait a döblingi „remete" és fia írásai előtt. Miként Frank Tibor is jelzi, csupán az 1866. évi porosz–osztrák háborút követően enyhültek a lap osztrákellenes fenntartásai, azzal párhuzamosan, ahogy Ausztria mindinkább hajlott a magyaroknak adandó engedmények felé.

Előbbiekben láttuk, hogyan vetette meg az európai *balance of power* politika Bécs és London kapcsolatának fundamentumát, amelyen azután fölemelkedhetett az osztrákbarátságnak az a doveri sziklafala, amin a szabadságharc idején mindvégig megtörtek az önvédelemre kényszerülő magyar állam szövetségeskereső igyekezetének hullámai. Ám vegyük most kissé közelebbről szemügyre ez utóbbi perspektívájából az angol politikai nyilvánosságról eddig megismert képet. Idehaza, a Duna és a Tisza tájain 1848/49 sorsfordító másfél esztendejének szívet-lelket-agyvelőt drámai erővel megrázó konfliktusai közül az egyik váratlan helyre ütött hatalmasat: a nemzet koszorús költője legszebb szavai-

4 Amelie Lanier: *Széchenyi István és Széchenyi Béla cikkei a Timesban 1859–1862.* Bp., 2011.

nak igazságát látszott alapjaiban megrendíteni. „Áldjon vagy verjen sors keze: / Itt élned, halnod kell…” – visszhangoznak minden magyar ember szívében a *Szózat* veretes mondatai, ám a naiv „hogyan?”-ra váratlan durvasággal felelt a forradalmi vívmányokért vállalt önvédelmi háború kíméletlen valósága. A lebírhatatlan katonai túlerő kibontakozása láttán a szabadságharc nemzedéke kőkemény ténnyel szembesült: a magyarok sorsa nem csak Magyarországon dől el! Ám ha igaz, hogy a nagyvilágon e kívül nincsen számunkra hely, akkor el kell fogadnunk, hogy rólunk döntenek – nélkülünk? Nem. Van megoldás e dilemmára. Ahhoz, hogy tényleg úgy éljünk, haljunk, ahogy igazán szeretnénk, nem „élhetünk” csak idehaza – mindenütt ott kell lennünk a nagyvilágban, ahol a sorsunkról döntenek! Ha London és Párizs komolyan és állhatatosan ellenzi az intervenciót, bizony erősen kérdéses, hogy Szentpétervár megindította volna-e hadosztályait a magyar határ felé. Ha úgy véljük, a nagyhatalmak rosszul sáfárkodnak a sorsunkkal, akkor a jó hazafi nem idehaza tétlenkedik, hanem tesz azért, hogy meggyőzze őket igazunkról ott, ahol az álláspontjuk kialakul: saját hazájuk véleményformáló közvéleménye körében.

Azok a magyar emigránsok, köztük is elsősorban Kossuth Lajos, akik a küzdelem újrakezdésének szilárd hitével szálltak partra a Temze torkolatánál, természetesen nem voltak annyira naivak, hogy ne lettek volna tisztában az angol közvélemény osztrákbarátságának fentiekben részletezett természetével. De bíztak abban, hogy logikus érveikkel, az érdekek világos kifejtésével van mód változtatni a korábbi előítéleteken. Persze, nagyszerű lenne együtt élni egy alkotmányos Habsburg Birodalommal. Ez volt a Batthyány-kormány és utódai nagy ívű 48-as koncepciója: a legszélesebb körű magyar önrendelkezés, de közben – hatalompolitikai megfontolásokból – maradunk a demokratikus belszerkezetű birodalom tágabb védőernyője alatt. Ám 1848 őszén jött a keserű csalódás: Bécs elutasította az egyenrangú és egyenjogú együttműködést, és hegemóniája visszaállítására törekedett. Maradt tehát az önvédelmi háború, majd rossz kényszerűségként a függetlenség kikiáltása 1849 áprilisában. Kossuth és társai ettől fogva kezdtek kételkedni a Habsburg-állam túlélési esélyeiben, mert úgy látták, önmagát ítélte halálra azzal, hogy végzetesen eltorlaszolja a benne élő nemzetek önrendelkezési törekvéseit. Ráadásul Angliának végig kellene gondolnia: tényleg reális nagyhatalmi számítás-e az orosz intervenció hallgatólagos támogatása? Hihető-e az a politikai naivitás, hogy Szentpétervár megsegítené Bécset, ám közben nem venné észre, hogy az ismételten erőre kapó szomszéd azután – legalábbis az enyhén machiavellisztikusnak látszó angol tervek szerint – vele szemben foglalna helyet az európai hatalmi polarizálódásban?

Elérkeztünk a neuralgikus ponthoz: akkor hát *finis Austriae,* az államkonglomerátumot fel kell bontani? És ha igen, mi lesz az európai nagyhatalmi egyensúllyal? Kossuthék azért dolgoztak, hogy a nagyhatalmak is fölismerjék a válságot, és fogadják el: van alternatíva. Van olyan hatalmi alakulat, amely átveheti az előbb-utóbb tönkremenő Habsburg-állam helyét: a korábbi birodalom lakóinak és a Duna-völgye dél-európai népeinek szabad, demokratikus szövetkezése. „Tömegét”, „nehézkedését” tekintve tehát majdhogynem ugyanaz a politikai-gazdasági-katonai erő (amit veszít nyugaton, megnyeri délen), csak éppen súlypontja délkeletebbre tolódik (még inkább „dunai” formációvá válik), és főképp eltűnik az éléről az anakronisztikus célokat erőltető dinasztia.

Merész gondolat – de megvan a maga logikája. És megvan a súlyos előfeltétele is: a korábbi polgárháborús ellenfelekkel, a hazai nemzetiségekkel való teljes körű megegyezés szigorú követelménye. Természetesen Kossuth is tisztában volt azzal, hogy mind az országon belül, mind szerte a nagyvilágban sokféle előítélet nehezíti az új koncepció elfogadását. A magyar elit szabadelvűsége még viszonylag gyenge, nemzeti gondolkodása pedig még túlságosan nemesi-rendi jellegű volt ahhoz, hogy a demokratikus föderalizmus eszmevilágát – továbbá ugyanezen az úton haladva, a nemzetiségeknek adandó engedmények előbb-utóbbi elkerülhetetlenségét – könnyen befogadja. Angliában pedig a monarchiával kapcsolatos illúziók fékezhették erősen annak belátását, hogy a lényeg – a hatalmi egyensúlyban Ausztria pótlása – az új koncepcióban is megvan, így az önrendelkezésükért küzdő népek iránti szimpátia jegyében immár engedni lehetne az elkötelezett osztrákbarátságból. Kossuth mindezek miatt pontosan tudta, hogy a koncepcionális paradigmaváltáshoz hosszú időre, szívós meggyőző munkára van szükség. Ezért is sajnálta joggal a Duna-konföderációs tervezet túlságosan korai, meggondolatlan és előkészítetlen napvilágra kerülését (1862), és így sajátos kompromittálódását, mivel mindez természetesen erősen hátráltatta az új eszme, a szokatlan gondolat oly szükséges propagandáját, a jó értelemben vett agitációt. Annak vágyott sikerét fékezte, amit egykor az *Ellenőr*ben közreadott tanulmányában így fogalmazott meg: „Százados balítéletek fája egy fejszevágásra nem dől. De forgácsoljuk; minden vágással vékonyul a törzsök, s mind közelebb esik az utolsó vágás, melly dönteni fog. Forgácsoljunk!”[5]

Ma már nem nehéz felismerni, hogy e koncepcióban, ha lehet, még erősebben benne munkál a közép-európai népek egymásrautaltságának és együttműködésének nagyszerű gondolata, amely bizonyos mértékig persze a „monarchiás” örökségben is ott van: az a fölismerés, hogy ezek a népek kicsik ahhoz, hogy egymást tartósan tönkretegyék, ha azonban tudatosítják „közös dolgaikat” és összefognak, akkor bármilyen nagyhatalmi manipulációt távol tudnak tartani a térségtől. Ez a Duna-gondolat lényege, és két világháborún túl, a globalizáció és az Európai Közösség új kihívásai közepette is hinni lehet (szeretnénk, érdemes?) abban, hogy mindinkább érvényesül a nyilvánvalósága. Ám korai hajnalán még csak reménység volt, egy „mosolygó jövő” víziója (Kossuth szavai a Duna Konföderáció 1862. évi tervezetéből), amelyet az 1848/49-es küzdelem tanulságai alapján alakított ki egy tehetséges nemzedék, magyarok, románok, horvátok, szerbek, lengyelek, olaszok, németek legjobbjai – a forradalmi idők Londonban, Párizsban menedékre találó száműzöttei. És a magyar oldalon Kossuth sem volt magányos harcos ebben a küzdelemben. Az közismert tény, hogy Teleki László gróf még nála is következetesebben szorgalmazta a nemzetiségekkel és a testvérnépekkel való megbékélést és együttműködést. De azt talán kevesebben tudják, hogy Andrássy Gyula gróf, a majdani kiegyezés egyik társalkotója 1850 őszén épp az angol nyilvánosságban, a neves londoni politikai és társadalomtudományi folyóirat, a *The Eclectic Review* hasábjain *The Present Position and Policy of Austria* címmel közzétett, komoly tanulmányában fejtegette: Ausztria csak akkor tudja valóban ellensúlyozni Oroszországot az európai hatalmi egyensúly fenntartása érdekében, ha fel-

5 *Ellenőr. Politicai zsebkönyv, a pesti ellenzék megbízásából.* Szerk. Bajza [József]. Németország [Lipcse], 1847. 533.

hagy az önkénnyel és a birodalmi centralizációval, helyreállítja Magyarország önrendelkezését és teljesíti nemzeti követeléseit. Ám ha ezt elutasítja, fölbomlása elkerülhetetlen, amellyel úgy nyit teret a demokratikus tervek föderációs távlatainak, hogy abban benne rejlik a magyar állam teljes értelemben vett függetlenségének esélye is. Ezzel Andrássy az Ausztriáról írottakat abba a politikai perspektívába helyezte, amely Kossuth kütahyai alkotmányterve (1850), vagy majd a későbbi Duna-konföderációs terv alapelveit határozta meg. Nem is véletlen, hogy Kossuth beléje vetett bizalma töretlen maradt egészen az évtized közepéig, és csak Andrássy hazatérésével (1857) váltak el politikai útjaik.

Az európai egyensúlypolitika szempontjait is kalkuláló kossuthi rendezési alternatíva azonban már nem volt igazán jelen az 1860-as évek második felének brit nyilvánosságában. Ennek legfőbb „technikai" oka minden bizonnyal az lehetett, hogy a volt kormányzó 1861-ben elhagyta Angliát és Itáliába költözött. Mi volt e döntés legfőbb oka? Bármilyen fontos érdek kötődött az angol sajtó befolyásolásához, az olasz egyesítés politikai-katonai fejleményei, a nagyhatalmi segítséggel kibontakozó fegyveres harc a közös ellenség, Ausztria ellen olyan kézzelfogható közelségbe hozta a „ha még egyszer azt üzeni" esélyét, hogy a volt kormányzó joggal érezhette úgy, ott kell lennie, ahol a cselekvésre a legközvetlenebb lehetősége nyílik. Vukovics Sebő, a Szemere-kormány hajdani igazságügyminisztere ugyan megmaradt a londoni őrhelyen, ám minden személyes kiválósága ellenére sem tudta pótolni Kossuthot véleményvezéri szerepkörében.

A szerző ugyanakkor joggal hangsúlyozza, hogy az a kritika, ami a Habsburg-állammal kapcsolatban időnként hangot kapott – centrumában azzal a súlyos megállapítással, hogy Ausztria valójában „hűtlennek bizonyult" a hallgatólagos oroszellenes együttműködéshez –, nemegyszer egybecsengett a kossuthi gondolatokkal (198–199.). Ám realista számvetéssel meg kellett állapítania, hogy „ez a gondolatmenet [...] lezárul anélkül, hogy nyíltan kimondaná, hogy a birodalom és ezzel a Habsburg-ház elveszítette volna raison d'être-jét, létjogosultságát" (200.). Aligha tévedünk nagyot, ha úgy véljük, a dinasztikus monarchizmus iránti kulturális elkötelezettség, pszichológiai értelemben rajongás, a királyi ház mint közjogi tényező sajátos angol túlbecsülése fontos elem lehetett minden olyan koncepció elutasításában, ami a Habsburgok nélkül igyekezett fölvázolni Közép-Európa jövőjét. Pompás példát ad erre a tradicionális gondolkodásmódra a kötet Függelékének diplomata főhőse, R. B. D. Morier, aki – annak az élménynek a bűvkörében, hogy 1866. február 3-án a budai várpalotában tartott bálon maga Ferenc József kegyeskedett őt megszólításával kitüntetni – így értelmezi az akkori hangulatviszonyokat: „az emberek megkönnyebbülten vették tudomásul, hogy immár minden hátsó gondolat nélkül hűségesek lehetnek és ragaszkodhatnak az uralkodóhoz, [...] és egy angol embernek, akinek a politikai jólétet a korona és a nemzet szívélyes egysége jelenti, egy ilyen látvány olyasmi, amellyel szívesen eljátszanak a gondolatai, és amelyre visszaemlékezni mindig kellemes lesz" (270.). Ebben a miliőben alakulhatott azután úgy az érvelés, amit a *The Spectator* egyik 1865-ös cikkéből idéz a szerző, miszerint ha a dinasztia az Itáliából és a német területekről való kiszorulást előnyére fordítaná, „szívében magyarrá válna", továbbá demokratizáló, közvetítő és összekötő szerepre vállalkozna, akkor éppenséggel maga lehetne a jövendő Duna Konföderáció feje! (200.)

A kötetben fölvázolt nagy ívű sajtópanoráma meggyőzen igazolja, hogy az angol közvéleményben nem tudott teret nyerni az a gondolat, hogy az európai hatalmi egyensúly közép-európai kulcspontjának hatékony regenerálását a Habsburg-dinasztia engedményei (értsd: a kiegyezés) helyett a térség népeinek demokratikus megegyezésére kellene alapozni. Azok az érvek, amelyek a független Magyarország hosszabb távú életképtelenségét vizionálták (201–202.), innen nézve félreértésen alapulnak, hiszen Kossuth sem a dunai kis államokat önmagukban, hanem ezek együttműködését – minimum katonai szövetségét, de akár konföderatív államszövetséggé is fejleszthető kapcsolatrendszerét – jelölte meg a hatalmi egyensúly lehetséges új pólusaként. A kossuthi koncepció megfelelő képviseletének hiánya különösen jól érzékelhető olyan esetekben, ahol a felkészült angol kritikusok a tényeket némi rosszindulattal olvasták a kortárs magyarok fejére. Ez a helyzet a *The Westminster Review* azon cikkével,[6] amely a szlávellenes magyar nacionalizmus és felsőbbségi politika veszélyeire figyelmeztetett. Frank Tibor részletesen bemutatja ezt a fontos írást (209–210.), ám sajnos nem áll módjában vele szemben olyan ellencikket ismertetni, amelyben valamelyik honfitársunk amellett érvelt volna, hogy a kossuthi alternatív koncepció megoldást kínál erre a problémára is! Hiszen a közép-európai népek közös nagyhatalmi szerepvállalása az európai egyensúly fenntartásában valóban nem képzelhető el másképp, csak ha előtte egymás között – és így saját határaikon belül is – rendezik ellentéteiket. Az 1860-as évek első felében hazaküldött üzeneteiben Kossuth ezért figyelmeztetett ismételten arra, hogy a hazai ellenállási mozgalom vezetői mielőbb igyekezzenek a nemzetiségekkel tisztázni az alapvető problémákat. Ez azonban sajnálatos módon folyton késett, majd elmaradt – és e ponton visszaérkezünk a Duna-gondolat már tárgyalt korabeli sorsának, érvényesülési esélyeinek, hátrányba szorulásának problematikájához. Frank Tibor könyve sokat segít annak megértésében, hogy az 1860-as évek második felében miért a kiegyezés ösztönzése és támogatása lett a vezérszólam a brit sajtó polifon kórusában.

Mint minden gondolatokban és adatokban gazdag könyvnél, ez esetben is fölvethető néhány további javaslat, megjegyzés, említhető néhány kisebb hiány, netán hiba. Ezek a lényeget persze nem érintik, de megjelenik a törekvés, hogy a szép szebb, a jó még jobb legyen. Az olvasó kíváncsiságát fölkelti a szerző, amikor azt találgatja, mi lehetett az oka Apponyi elmozdításának a londoni nagykövetség éléről – de végül adós marad a válaszszal (44.). Néhol elkelne további magyarázat, például hogy mit is jelenthet pontosan a „magyarbarát" fogalom, mivel rendkívül tág a „magyar" előtag értelmezése (153.). Nem világos, hogy ha a szerző jegyzetben megmagyarázza a viszonylag közismert *pater patriae* kifejezést, akkor miért marad adós egy Deák-cikk kapcsán a Rienti [Rienzi/Rienzo]–Periklész–Peel névhármas üzenetével (186–187.), amit valószínűleg jóval kevesebben értenek. Talán érdemes lett volna rövid eligazítást adni a Westminster-székesegyház említésekor is (54.), hiszen az olvasók zöme első pillantásra alighanem a londoni Parlament mellett álló bazilika gótikus csodájára gondol, ám az nem püspöki templom (tehát nem székesegyház), és nem is szerzetesrendi épület (bár neve még őrzi a hajdani bencés ala-

6 [Noel:] Dualism in Austria. *The Westminster Review* [New Series] 32 (1867) 431–458.

pítást: *abbey*), hanem „csak" társaskáptalan, igaz, ebből a legelőkelőbb, mivel kiváltságos testületként *(Royal Peculiar)* ki van véve a *Church of England* területi szervezetéből, és közvetlenül az uralkodóhoz tartozik, aki az anglikán egyház feje. Ezzel szemben a szövegben, mint kiderül pár sorral lejjebb, a 19. században megújuló angliai katolikus egyház főpapjáról van szó, ám róla kevesebben tudják, hogy a westminsteri érseki címet viseli, és az ő főtemploma az 1890-es években épült, neobizánci stílusú, új Westminster-székesegyház – természetesen szintén az angol főváros hasonló nevű negyedében. A betűtévesztés eleven ördöge most is üldözi Szerelmey (eredetileg Lieb) Miklóst, a jeles honvéd alezredest és hírneves londoni épületipari vállalkozót: Vukovics írja tévesen Szeremleynek (126.), ezt talán jegyzetben lehetett volna korrigálni.

A jelentős történelmi problémákat ebben a kötetében is a tőle megszokott, jól pergő, olvasmányos stílusban tárja elénk a szerző. Oldott hangvételébe beleférnek az aktuális „kiszólások" is: így emlegeti az „épp minap szentté avatott John Henry Newmant, a nagy teológust" (54.) – amiből majdani filológusai csalhatatlanul kikövetkeztethetik, hogy ezt a mondatot nem sokkal 2019. október 13. után vetette papírra (pontosabban billentyűzte be a számítógépébe). Máshol Albrecht von Bernstorff gróf londoni porosz nagykövet 1866 júniusában hazaküldött sorait idézte, miszerint „az angolok [...] teljes mértékben tudatlanok a kontinens ügyeinek valódi állapotát illetően", majd nem tudta megállni, hogy hozzá ne tegye: „[a]kár ma is jelenthette volna ezt a nagykövet Londonból." (20.) Ám e friss reflexiók a legkevésbé sem változtatják meg a nagymonográfia szakmai karakterét. A történelem ugyanis sohasem ismétli önmagát – de mindig vannak tanulságos analógiák. Miközben hajszálnyit nem enged a legszigorúbb tudományos követelményekből, ebben az értelemben Frank Tibor vállalja, hogy a mához is szólnak múltidéző szép könyvének szavai.

MEGEMLÉKEZÉS

TILKOVSZKY LORÁNT
(1927– 2021)

2021. január 13-án, 94 éves korában elhunyt Tilkovszky Loránt. 1927. március 19-én született Budapesten. 1937 és 1945 között a Madách Gimnáziumban tanult, 1945-től 1950-ig pedig a Pázmány Péter Tudományegyetem történelem–latin szakos hallgatója volt, diplomáját is itt vette át. 1955-ben az 1831. évi északkelet-magyarországi koleralázadásról készített munkájával nyerte el a történettudomány kandidátusa fokozatot. A dolgozatot jegyzetek nélkül, rövidített kiadásban, *Az 1831. évi parasztfelkelés* címmel a Művelt Nép adta ki. Ezt követően előbb tanárként, rövid ideig levéltárosként, majd néhány évig a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat történeti referenseként dolgozott.

1961-ben a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében kapott állást. Előbb munkatársként, 1976-tól főmunkatársként, végül tudományos tanácsadóként vett részt az Úri utcai intézet munkájában, miközben sok-sok tanulmánya mellett szinte évenként adta ki könyveit. Intézeti munkái mellett 1962-től a *Századok* szerkesztőjeként vállalt sok feladatot magára. Jó latinosként a maga számára elképzelt reformkori témák helyett az Intézetben fontosabbnak tartott Horthy-korszakot, azon belül a magyar revíziós külpolitika és Teleki Pál második kormányának a kutatását jelölték ki feladatául. Bekapcsolódott a Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához (= DIMK) című forrássorozat elkészítésébe. A tízkötetes Magyarország története elsőként megjelent nyolcadik kötetének szerkesztője és szerzője volt.

A DIMK Ránki Györggyel, Pamlényi Ervinnel és Juhász Gyulával közösen 1964-ben kiadott *Wilhelmstrasse és Magyarország* című kötete után 1967-ben és 1969-ben jelent meg a nagy visszhangot, sok vitát és ellenvéleményt kiváltó két könyve: a *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941* és a *Teleki Pál. Legenda és valóság* című monográfiája. Előbbi a magyar revíziós külpolitikának az országgyarapításokkal együtt járó, feloldhatatlannak bizonyult közép-európai konfliktusait dolgozta fel. Fél évszázad múltán jól látszik rajta a korszakra jellemző marxista elkötelezettség és antinacionalista ideológiai alapállás, ugyanakkor forrásokra támaszkodó kritikus elemzéseinek, megállapításainak többségét a legújabb szakirodalom is idézi, használja. Részben hasonló a helyzet a Telekiről készült és húsz évvel később átdolgozott kiadásban újra megjelent kismonográfia esetében is.

1982-től 1997-ig a Pécsi Tudományegyetem történészprofesszoraként oktatott, amit élete nagy ajándékaként élt meg. Hetvenedik születésnapjára, s mint kiderült, egyetemi tevékenységének végére, a pécsi tanszék *Német nemzetiség – magyar hazafiság: tanulmányok a magyarországi németség történetéből* címmel kiadta német nemzetiségtörténeti tárgyú munkáinak válogatását. Ebben közölte a *Számvetés* című kétrészes szakmai visszatekintését. A pálya eredményeinek felsorolása mellett a *Számvetés* – hatvanévesen 1987-ben írott első és hetvenévesen készült második része – a „maga mentsége" mellett szóló érveket is fel-

sorolta. Abban bízva, hogy „a részben nyíltszíni, részben azonban felszín alatti vitákban egyszer majd méltányosan dönt – a historiográfia”.

Az 1967-es revíziós és az 1969-es Teleki-könyvnek a magyar kormányzati politikát kritikusan értékelő megállapításai miatt Tilkovszky Loránt sokak szemében a marxista történetírás túlzásba vitt önkritikájának szimbólumává vált. A prágai tavasz múlékony sajtószabadságával élve Janics Kálmán a pozsonyi *Irodalmi Szemlé*ben élesen elutasító véleményt fogalmazott meg a revíziós és nemzetiségi politikát tárgyaló könyvéről. Ennek a kisebbségi közegből érkezett nemzeti elutasításnak az árnyéka hosszú időn keresztül elkísérte munkásságát. *Számvetés*ében, húsz évvel később, maga is belátta, hogy 1967-es könyvében túllépte a történeti önkritika érzékeny határait. „Az alaptalannak nem mondható félelem attól, hogy egyoldalú lefegyverzést hajtunk végre, hiszen a szlovák, román stb. történetírás nem mutatta megfelelő jeleit annak, hogy saját népük történetét hasonló önkritikával kezelje, sőt, hogy akaratlan fegyver- és munciószállítói lehetünk ellenünk irányuló törekvéseknek, lehetetlenné tette számomra, hogy a »revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon« téma részletes kidolgozását tovább folytassam az 1941–1944/45 évek vonatkozásában is. [...] A revízió és nemzetiségpolitika kérdéseiről kialakult vitába torkollik bele végső fokon a Teleki-könyvemmel kapcsolatos vita is. Sokan magyar nemzeti szempontból károsnak vélik, hogy – bizonyítékok híján – nem adok hitelt Teleki németek általi meggyilkolása legendájának, mert szerintük egy ellenálló, mártír. Teleki képe alkalmas lehetne a magyar politikáról megrögzült elítélő felfogás megmásítására. Van, aki a tényekkel szemben azt állítja, hogy Teleki revíziós politikája kizárólag a magyar többségű részek, s nem a történelmi Magyarország visszaszerzésére irányult, s egyébként jogosan elkeseredve a magyar kisebbségek ma sem mindenütt kielégítő helyzetén, Teleki egykori nemzetiségpolitikájának idealizálásával azt javasolja, hogy ez legyen, ez lehet a modell a mai nemzetiségi problémák megoldásához a Kárpát-medencében.”

Nem tartozott a konfliktusmentes kollégák közé. Volt, hogy a vita hevében az előadói pulpituson összecsomagolt és elhagyta a konferenciatermet. Szeretett sarkítva fogalmazni, sokszor és szenvedélyesen vitatkozott. Mítoszromboló volt akkor, mikor új mítoszok születtek. Megbízható robotosa volt a várbeli intézetnek, ahova a szerény akadémiai ösztöndíjakból vásárolt, elnyűhetetlen szürke ballonkabátjaiban, németes pontossággal érkezett.

A *Századok*ban közölt recenziói, vitacikkei gyakran váltottak ki heves reakciókat. Így volt ez a Bajcsy-Zsilinszky Endréről folytatott évtizedes vitája esetében Vígh Károllyal, vagy a két világháború közti, illetve a második világháború alatti magyarországi német nemzetiségi önszerveződések, s különösen a Harmadik Birodalom által felhasznált *Volksbund* történetéről közreadott munkáival. A bécsi, koblenzi, bonni, müncheni levéltárak munkatársai viszont évekkel később is szeretettel emlékeztek rá. Mindenesetre a magyarországi németség részéről két komoly elismerésben is részesült: munkáit az Országos Német Önkormányzat Ehrennadel in Gold kitüntetéssel, a pécsi Lenau Ház pedig Nicolas Lenau Kulturális Díjjal ismerte el.

Nemzetiségtörténeti kutatási eredményeit két fontos munkában foglalta össze. Az 1994-ben megjelent *Nemzetiség és magyarság. Nemzetiségi politika Magyarországon Trianontól napjainkig,* illetve az 1998-ban napvilágot látott *Nemzetiségi politika Magyarországon a XX. szá-*

zadban című könyveiben gondosan összeállított katalógust kínált a Horthy-korszak egymást jórészt kioltó eszméiről és eszményeiről, Bleyer Jakabtól kezdve Gratz Gusztávon át Basch Ferencig, a fajvédelemtől a Németh László, Bibó István által szorgalmazott belső revízióig, a Szekfű, Bajcsy-Zsilinszky és Teleki által egyaránt hirdetett méltányos Szent István-i politikáig. Kritikus képet rajzolt a második világháború éveinek nemzetiségpolitikai zsákutcájáról, a magyarországi németek világháború utáni elüldözéséről, a lakosságcseréről és a magyar pártállam – internacionalista politikaként tálalt – asszimilációs gyakorlatáról, a meddőnek bizonyult kádári–aczéli nemzetiségi hídszerep elképzelésről, a szomszéd országok magyar kisebbségeinek sorsa iránti tartós érdektelenségről.

Megemlékezésemet egy 1985–1988 közötti személyes emlékkel zárom. Amikor 1985-ben Niederhauser Emiltől Tilkovszky Loránt vette át a Magyar–Csehszlovák Történész Vegyesbizottság magyar társelnökségét, több kérdésben éles ellentétek jelentkeztek a magyar és a csehszlovák tagozat között. A szlovák történetírásban az 1980-as évek közepén – a hatkötetes Szlovákia története munkálataival és a szlovák életrajzi és a helytörténeti lexikon köteteinek megjelenésével párhuzamosan – felerősödtek azok a „dehungarizációs" törekvések, amelyek célja a szlovákok Magyar Királyságon belüli fejlődésének radikális átértékelése volt. Ennek egyszerre botrányos és látványos megnyilvánulásaként a történeti magyar családnevek szlovák átírásáról és átnevezéséről döntöttek, ami a szlovák helyesírási szabályzatba is bekerült. Magyar oldalon viszont a késői Kádár-korszak fontos szellemi áttörési pontját éppen a történeti magyar állam örökségének újrafelfedezése, különösen pedig a magyar kisebbségek iránti érdeklődés megerősödése jelentette.

Tilkovszky Loránt elnöki ténykedésének egyik legelső lépése az volt, hogy a bizottság budapesti, 18. ülésszakán az 1945–1948. évi lakosságcsere történeti értékelése kapcsán éles szóváltásba keveredett Juraj Zvarával, a csehszlovákiai magyar kérdés történetének kutatójával, az ülésszak végén pedig bejelentette, hogy a következő, olmützi ülésre a magyar tagozat részletes állásfoglalást dolgoz ki a történeti család- és helynevek szlovák átnevezésének gyakorlatáról. Kezdeményezésére elkezdődött az a munka, amely nyelvészek, jogászok, szlavisták – például Király Péter, Király Tibor, Fábián Pál, Trócsányi László, Käfer István – bevonásával részletes elemzést és a bizottság magyar tagozatának kritikus állásfoglalását eredményezte.

A magyar és csehszlovák történészek eszmecseréje a régi magyar család- és személynevek, valamint a helynevek írásmódjáról címmel magyarul és angolul, könyv alakban is kiadott magyar állásfoglalás elutasította a történeti névanyag utólagos átírását, meghamisítását, illetve a szlovákiai magyar helységnevek használatának tiltását. Ez utóbbit az olmützi ülésszakon, 1987. szeptember 7-én a szlovák tagozat a következő érvekkel utasította vissza: „Abból a tényből kiindulva, hogy a Csehszlovák Szocialista Köztársaság területén a földrajzi elnevezések magyar alakjait történeti neveknek tekintjük, a Csehszlovák Szocialista Köztársaság jelenlegi nyelvi szituációjában használatuk nem helyénvaló, és ezért a nyilvános magyar nyelvű megnyilatkozásokban a jelenlegi hivatalos elnevezések használata kívánatos, amit a Csehszlovák Szocialista Köztársaság állami politikájának elvei is megkövetelnek." A bizottság 1988. szeptemberi békéscsabai ülésszakának éjszakába nyúló tankönyv-vitája végén, majd a közös jegyzőkönyv hajnalba nyúló szövegezésekor, Til-

kovszky Loránt a tőle megszokott indulatos hozzászólásaiban egyértelművé tette: nem lehet közös nevezőre jutni, ha (cseh)szlovák részről a „nemzetiségi elnyomás" kritikátlan kliséit kirekesztő, hamisító nacionalizmussal próbálják felülírni. Mára szerencsére a mértékadó szlovák történészek is tévesnek és elhibázottnak tartják az egész „dehungarizációs" elképzelést.

Utolsó intézeti munkája, 2003 és 2007 között, a magyarországi nemzetiségi kérdés és nemzetiségpolitika 20. századi levéltári forrásaiból készült összeállítás volt. A munka elkészült, a kiadási költségekre benyújtott pályázatok azonban eredménytelenek, a források pedig kiadatlanok maradtak.

Élete utolsó éveit – szakmától, közélettől visszavonultan – családja körében élte le.

Szarka László

VIDA ISTVÁN
(1940–2020)

Már harmadéves egyetemista korától társadalmi ösztöndíjjal dolgozott a Magyar Tudományos Akadémia (= MTA) Történettudományi Intézetében, ahol 1963-tól főállású segédmunkatárs lett. Ott, ahová messze nem volt egyszerű bekerülni. Ahol túlnyomó többségben értelmiségi családból érkezettek dolgoztak. Az intézet 20. századdal foglalkozó kutatásainak arculatát a hatvanas évek elejétől az a Ránki György határozta meg, aki – mint szerzőtársa, Berend T. Iván – 1930-ban született. Kirobbanóan tehetséges, hatalmas munka- és teherbírású fiatal történész volt. Azoknak, akik egy évtizeddel nála is fiatalabbak voltak – a szerzőpáros már 1961-ban, tehát 31 évesen Kossuth-díjat kapott –, ezzel a helyzettel kellett megbirkózniuk. Közéjük tartozott a most távozott Vida István is.

Neki csepeli, kétkezi munkások voltak a szülei. Bekerülését – tehetségén, szorgalmán túl – e származása is segítette. Az akkori tudománypolitika – történész ügyekben Balogh Sándor, a Pártközpont Tudományos és Kulturális Osztálya alosztályvezetője volt az alakítója – erőteljesen szorgalmazta a munkás- és parasztszármazású fiatalok tudományos pályára kerülését. Balogh Sándor tudománypolitikai tevékenysége mellett másodállásban tanított az Eötvös Lóránd Tudományegyetem (= ELTE) Bölcsészettudományi Kar Újkori Magyar Történeti Tanszékén. Vida István felvételét is ő ajánlotta.

Múltja, kissé darabossága egész életében kísérte. *Szió,* volt a kedvenc szava, mellyel barátait üdvözölte. Első nagyobb témája – Ránki György ajánlotta, ám ösztönzése mögött is ott volt a koalíciós korszakot kutató Balogh Sándor inspirációja, az egyetemi szemináriumok emléke – a Kisgazdapárt története legfontosabb időszakának, tehát a vízválasztó 1945-ös esztendő közvetlen előtörténete és a koalíciós időszak feltárása volt. Forró vasat vett a pályakezdő a kezébe. Hiszen a korabeli hivatalos történelemszemlélet az egyedül üdvözítő szocializmus és annak pártja nagyszerűségét zengte, a Kisgazdapárt ellenben már 1945 nyarától gyűjtőmedencéje – korabeli szóhasználattal a „reakció gyűjtőmedencéje" – lett az ezt ellenző erőknek. A valóság ellenben – finoman szólva is – messze összetettebb volt. Balogh Sándor 1964-ben az ELTE oktatási rektorhelyettese székében találta magát. A megsüvegelt funkció neki bukást jelentett. Ő a Szovjetunióban folytatott tanulmányai végén ott védte meg kandidátusi értekezését, az Aczél Györggyel folytatott nemes küzdelmében mégis alulmaradt, és végrehajtó helyre kellett a hatalmi centrumból távoznia. Nem búslakodásra, hanem komoly szakmai munkára, a koalíciós esztendők pártharcai feltárására adta a fejét. Mindennek megvolt a szerepe abban, hogy Vida István munkája is historiográfiai tett lett. Ezzel természetesen sok gáncsoskodást is viselnie kellett. Ezekben az esztendőkben mégis tisztult a horizont. Értekezésével megszerezte a kandidátusi fokozatot, 1976-ban pedig *A Független Kisgazdapárt politikája 1944–1947* címmel a monográfiává érlelt munkát 1500 példányban publikálhatta. (Manapság már az is ered-

mény, ha az efféle munka néhány száz példányban jelenik meg. Igaz, nem ideológiai gáncsoskodás, hanem a hivatalosság anyagi szűkmarkúsága okán.)

A nyolcvanas években látókörét alaposan kitágította az angolszász levéltárakban végzett kutatómunkája. Ő hozta haza (itthon pedig Aczél György asztalára tetette) azt a „vacak papírt" („naughty document"), amelyen Joszif Visszarionovics Winston Churchill-lel egyezkedett a várható győzelem utáni világ felosztásáról. Mendemondák addig is léteztek, emlékirataiban maga Churchill is beszámolt róla, sőt az angolszász történetírás is tárgyalta, de a szovjet történetírás tagadta. Mi pedig Moszkva árnyékában éltünk. Tehát a Vida által hazahozott tárgyi bizonyosságnak súlya volt. (Azután majd a *Történelmi Szemle* 1986. évfolyamában – nemzetközi mércével mérve is – nagyszerű írásban mutatta be a két államférfi 1944. októberi moszkvai találkozóját, s benne a százalékegyezmény históriáját.) Az úriember brit miniszterelnöknek – így teljes a történet – elég lett volna a generalisszimusz fejbólintása. Végtelen hatalmi gőgjében ellenben Sztálin azt mondta partnerének, hogy nyugodtan vigye csak magával a pipáival ellátott fecnit. Amely hazánk rovására már másnap módosult. Mert diktatúra ide vagy oda, a közelállók nem nyugodtak abba bele, hogy 50-50%-os szovjet–brit befolyás érvényesüljön abban az országban, ahol 180 ezer katonát vesztettek. 80-20%-ra módosult az arány, amiből a hidegháborús világban 100% lett. Ennyit a nagy emberek megegyezéseinek súlyáról.

Gazdag életművének fontos darabja az 1986-ban megjelent, háromkötetes Bibó-válogatás. Manapság Bibó Istvánról azt szokás tudni, hogy míg munkássága jelentős szerepet játszott a rendszerváltás eszmei megalapozásában, addig a mai hivatalosság a felejtés homályába űzte. Minden bizonnyal azért is, mert a jeles politikai gondolkodó a szocializmusnak híve volt. Neki „csupán" a megvalósulttal, az őt bebörtönzővel, majd árgus szemmel megfigyelővel volt a baja. Ám az 1986-os, ugyancsak testes kiadás is mutatja, hogy a szelektált életmű befogadható lett a recsegő-ropogó Kádár-rendszerben. A kiadást Huszár Tibor harcolta ki, a válogatás is neki jutott, s azzal a politikai felelősség is. A szerkesztés (az első kötetnél még Nagy Endrével) a második és harmadik kötetnél már kizárólag Vida István munkája volt. És a Nagy Endrével együtt végzett jegyzetelés is komoly munkát jelentett.

Az 1989–1990-es rendszerváltás kialkudott történet volt. Ám a győztesek táborában nagy volt az elszámoltatási kedv. A miniszterelnök azt kívánta az MTA elnökétől, hogy a Justicia-tervet testülete felügyelje. Kosáry Domokos bölcsen hárított, helyette a vitatott korszak tudományos feltárását, reálisabban annak megkezdését vállalta. Így jött létre a Jelenkortörténeti Bizottság, azt pedig az illetékes akadémiai tisztviselő – annak érdekében, hogy a munkának legyen anyagi alapja – beillesztette az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások (OKTK) elnevezésű, kormányzati pénzből menedzselt tudományszervezési alakzatba. E forrást hasznosítva Vida István (aki addigra már számos forráskiadvánnyal és feldolgozással mutatta meg, hogy a nemzetközi kapcsolatok világában is otthonosan mozog) kapcsolattörténeti témák dokumentumköteteinek elkészítésében látta – helyesen – a fantáziát. Az 1944–1948 közötti magyar–szovjet kapcsolatok történetéből merítő kötetet ő szerkesztette, társszerkesztője volt az 1956–1958 közötti magyar–román kötetnek, s két másik kollégával az 1956-os esztendő magyar–jugoszláv

kapcsolatainak forrásait is szerkesztette. Hatalmas tudása hasznosult, amikor szűk körű bizottság tagjaként a Történeti Hivatal jogutódjaként 2003-ban életre hívott Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára iratanyagának kiegészítéséről határoztak.

Életműve gazdagságát majd az elemző historiográfia fogja tárgyalni. A kegyetlen idő pedig darabjai maradandóságáról dönt. Itt annyit kell még elmondanunk, hogy 2000-ben megvált az intézettől, s az ELTE fő állású professzora, tanszékvezetője lett. Elöljáróban említett habitusát azzal egészítjük ki, hogy kisszámú tanítványai – tán éppen ezért is – hűséges követői lettek. „Nyugdíjasként" 2007-től olyan pártpolitikai műhelyt irányított, ami az általa egész életében konok szívóssággal, elkötelezettséggel, küzdelmesen kutatott 1944 utáni időszaknál évszázaddal korábbi időszakokat is azonos súllyal búvárolt. Aki sokáig él, megéli az ellenkezőjét is sok mindennek. Neki pedig már nem volt kedve ahhoz az iszapbirkózáshoz, amelyben a másik véglettel kellett és kell szembesülni.

Temetésére – covidos világunk szabta módon – 2020. november 19-én került sor.

Pritz Pál

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda
Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék
E-mail: bardi.erzsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt
(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)
1053 Budapest, Magyar u. 40.
Telefon: +36-30-203-1769
E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál.

Ára: 1000 Ft
Előfizetőknek: 850 Ft

9 770040 963009 21001